THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A.

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS

NO. 346.

गादाधरी ।

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिविरचिता ।

श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या

श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता ।

GÂDÂDHARÎ

A COMMENTARY ON DÎDHITI THE COMMENTARY
OF TATTVA CHINTÂMANI.

By Gadádhara Bhattâchârya Chakravartin. With Text.

Edited by Nyâyâchârya Vâmâcharana Bhattâchârya
Professor Govt. Sanskrit College, Benares
and Nyâyopâdhyâya Dhundhiraj Shastri,
Professor, D. A. V. Ved Vidyalay,
BENARES.

FASCICULUS XVIII–१८.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

1925.

Agents:

1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON.

2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

अनुमानगादाधर्याम्

पूर्वपक्षप्रकरणम् ।

(चि०) अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यासामानाधिकरण्यं निरधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति चेन्न ।

(दी०) साध्येति । साध्यस्यासामानाधिकरण्यं येषु तेषामनधिकरणत्वं तदभाववत्त्वमिति यावत् तस्मिन् सति साधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वं सतिसप्तम्यावच्छेदकत्वलाभात् तच्चेहान्यूनवृत्तित्वम् एवं च साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्वं यदधिकरणताया अन्यूनवृत्ति तत्त्वमिति तु फलितार्थः ।

(गा०) साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वमितिलक्षणे दलयोः सामानाधिकरण्यं सतिसप्तम्यर्थः । तत्र विशेष्यदलमवृत्तिहेतुकातिव्याप्तिवारणपरमिति यथाश्रुतव्याख्यानं न साधु। अवृत्तौ साध्याधिकरणावृत्तित्वसत्त्वात् । साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यानधिकरणाधिकरणकत्वाद्यर्थकतायामेव विशेषणदलस्यावृत्तिसाधारण्यसम्भवात् । तथा च सति केवलान्वयिन्यव्याप्तेः। अथ साध्यासामानाधिकरण्यं नोक्तरूपं किं तु साध्याधिकरणानधिकरणत्वरूपं । तदनधिकरणत्वमप्यवृत्तिसाधारणम्।अधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणाप्रसिद्धेरवृत्तौ तदसत्त्वादिति चेदेवमपि केवलान्वयिनीत्यादिग्रन्थवि-

रोधः। तेन ग्रन्थेन गगनादौ साध्यासामानाधिकरण्यप्रसिद्धिदर्शनात्। साध्याधिकरणयत्किञ्चिदनधिकरणके साध्यन्यूनवृत्तिहेतावव्याप्तिवारणाय साध्याधिकरणसामान्यानधिकरणत्वविवक्षणस्यावश्यकतया वृत्तिमत्यपि केवलान्वयिसामाधिकरण्यप्रसिद्ध्यसम्भवात्तत्साध्यके ऽव्याप्तेः साध्यसमानाधिकरणे व्यभिचारिणि अतिव्याप्तेश्चेत्यालोच्य लक्षणमन्यथा व्याख्यातुमुपक्रमते साध्यस्येति । साध्यपदासामानाधिकरण्यपदयोर्बहुव्रीहिबलात्साध्यासमानाधिकरणलाभः तदनाधिकरणत्वं यदि तदधिकरणत्वाभावः तदा केवलान्वयिनि अवृत्तेरेव साध्यवदवृत्तितया तदधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतो ऽनधिकरणपदमभाववदर्थकतया व्याचष्टे तदभाववत्त्वमिति । सतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यार्थकतया तदभाववत्त्वसमानाधिकरणसाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वे धूमादिहेतौ वह्न्याद्यसमानाधिकरणधूमत्वादिसत्त्वादव्याप्तिरत आह तदवच्छिन्नेति । अवच्छेद्यावच्छेदकभावः कुतो लभ्यत इत्याशङ्कायामाह सतिसप्तम्येति । अनधिकरणत्वे सतीत्यत्र या सप्तमीतया इत्यर्थः । अवच्छेदकत्वलाभादिति । तदभाववत्त्वरूपप्रकृत्यर्थे अधिकरणतानिरूपकत्वरूपसमभिव्याहृतसाधिकरणत्वपदार्थैकदेशाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वलाभादित्यर्थः । अवच्छेदकत्वं चेदनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं विवक्ष्यते तदा विषमव्याप्ते धूमादावव्याप्तिः वह्न्याद्यसमानाधिकरणपदार्थाभावस्य हेतुशून्यसाध्याधिकरणसाधारणस्य हेत्वतिरिक्तवृत्तित्वात् साध्यव्यापके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्च तत्र साध्यसमानियतस्य साध्यासमाधिकरणपदार्थाभाववत्त्वस्य हेत्वनतिरिक्तवृत्तित्वादत आह तद्धेहेति । अन्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्वं। समुदितार्थमाह साध्यवदवृत्तीति । साध्यानधिकरणाधिकरणकत्वरूपं साध्याधिकरणानधिकरणकत्वरूपं च साध्यासामानाधिकरण्यं केवलान्वयिसाध्यके न प्रसिद्ध्यतीति साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यवदवृत्तित्वार्थकता स्फुटीकृता धूमवदवृत्तिहृदत्वाद्यभावस्य वह्निव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः साध्यवदवृत्तयो ये ये पदार्थास्तदभावकूटलाभाय सकलेति । इत्थं च साकल्यावच्छिन्नतावत्पदार्थाभावस्य केवलान्वयित्वेऽपि न क्षतिः। साध्यवदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैकसा-

मान्याभावश्च निवेशयितुमशक्यः। येन येन सम्बन्धेन यस्य साध्यवद्वृत्तित्वं तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य निवेशनीयत्वात्। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाननुगमेनाभावैक्यासम्भवात्। विशेषणताविशेषसम्बन्धानिवेशपक्षे तु तदननुगमविरहात् एक एव सामान्याभावो निवेशनीयः। साध्यपदं साध्यतावच्छेदकविशिष्टपरम्। अतो विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ गुणत्वादेः शुद्धसाध्यवद्वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः। तद्वत्त्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं। तेन समवायेन वह्नौ साध्ये पर्वतत्वादेर्वह्निसंयोगिवृत्तित्वेऽपि संयोगेन हेतौ धूमे नातिव्याप्तिः। यत्पदं हेतुतावच्छेदकाविशिष्टपरम्। अतो द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः। तदधिकरणता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्या। तेन समवायादिना धूमाधिकरणताया निर्वह्निसाधारण्येऽपि नाव्याप्तिः॥

ननु हेतुव्यापकतानिवेशेनैवोपपत्तौ तदधिकरणत्वानिवेशवैयर्थ्यमत आह यथासन्निवेश इति।

(दी०) यथासन्निवेशे अधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धलाभाय वा तत्। येन येन सम्बन्धेन यो यः साध्यवदवृत्तिस्तेन तेन सम्बन्धेन तत्तदभावो बोध्यः। एतेन साध्यवदवृत्तित्वं यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितं तदा समवायेन साध्यतायां साध्यवदसमवेतस्य सार्वत्रिकत्वात् सकलतच्छून्याप्रसिद्धिः। अथ तदभावोऽपि तादृशेनैव सम्बन्धेन वाच्यस्तदा जातिमान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः जातिमदसमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयित्वादत एव न संयोगेन समवायेन वा इदं न जातिमत् जातित्वादित्यादौ साध्यवत्समवेताद्यप्रसिद्धेश्च। नापि साधनतावच्छेदकेन इदमेतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तेः। नापि विषयतया घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तेः सविषयकमात्रस्यैव घटभिन्नविषयत्वात्। घटनिर्विकल्पकेऽपि घटत्वादिभानात्। नापि

सम्बन्धमात्रेण द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः । वृत्तिमन्मात्रस्यैव स्वरूपसम्बन्धेन महाकाले वृत्तेरवृत्तेरभावस्य च केवलान्वयित्वादिति प्रत्युक्तम् । विशेषणताविशेषेण वा साध्यवदवृत्तित्वं वक्तव्यं सर्वत्रैव तत्तद्व्यक्तित्वे तत्तदन्यत्वे तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वे वा तत्सुलभम् । तेनैव सम्बन्धेन तदवच्छिन्नसामान्याभावो वाच्य इति ।

(गा०) यथोक्तविशेष्यविशेषणभावक्रमेण निवेश इत्यर्थः न वैयर्थ्यमिति हेतुविशेषितव्यापकतायाः प्रकृतलक्षणघटकतया तद्घटितस्य लक्षणत्वसम्भवेऽपि न वैयर्थ्यावसरः प्रकृतलक्षणघटकस्य तथात्वसम्भव एवाधिकांशवैयर्थ्यात् । ननु वैयर्थ्याभावेऽप्यनतिप्रयोजनकत्वं दुर्वारमेवेत्यत आह हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुं प्रति व्यापकताया लक्षणघटकत्वसूचनायेत्यर्थः । सम्बन्धसामान्येन हेतुं प्रति व्यापकताया निवेशे वह्न्यादेरपि धूमाद्यव्यापकतापत्तेरिति भावः । यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तेर्यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशे धूमाद्यसमानाधिकरणायोगोलकत्वादेर्व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वह्न्यादिव्यापकत्वादतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकादिसम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वादिविवक्षणे वक्ष्यमाणदोषाणां दुर्वारतेत्यालोच्य साध्यवदवृत्तितानिर्वाहकसम्बन्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धयोरैक्यं विवक्षति येन येनेति । संयोगादिना ऽयोगालकत्वादेर्धूमादिमदवृत्तित्वात्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य च वह्न्यादिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो येन येनेति वीप्सा । तत्तदभाव इति संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवदसंयुक्तत्वाद्यवच्छिन्नसामान्याभावा एव यथायथं लक्षणघटकाः न तु तत्तत्पदार्थानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावा अनन्ताभावनिवेशप्रसङ्गादित्यवधेयम् । एतादृशविवक्षाप्रयोजनं दर्शयति एतेनेत्यादिना । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति अस्य चाभावप्रतियोगितया भासमानायां वृत्तावन्वयः । समवायेनेति संयोगादीनामप्युपलक्षकं साध्यवदसमवेतस्येति । मेयत्वादेरिति

शेषः । असमवेतपदमपि असंयुक्ताद्युपलक्षणं ।सकलतच्छून्येति। साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभावाप्रसिद्धिरित्यर्थः ।एकसम्बन्धेन व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तेरपि अपरसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य हेतुव्यापकतामादायातिव्याप्तिवारणाय साध्यवदवृत्तेः सम्बन्धसामान्येनाभावो ऽवश्यं निवेशनीयः। संयोगसमवायस्वरूपादिनिष्ठसम्बन्धताविशेषाणां मिथो भिन्नत्वेऽपि सम्बन्धतात्वेनानुगतानां तावन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकत्वे मानाभावात् सामान्यविशेषभावेनावच्छेदकीभूतसम्बन्धतयोर्भेदेनात्माश्रयविरहात् प्रत्येकं सकलसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूट एव वा निवेश्य इत्यभिप्रायेणेदम्। अन्यथा मेयत्वादेरपि समवायादिना ऽभावप्रसिद्ध्या ऽसङ्गत्यापत्तेः। तादृशेनैवेति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैवेत्यर्थः । एवकारेण सम्बन्धसामान्यव्यवच्छेदः तावतैव धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणसम्भवात् अयोगोलकीयवह्न्यादेः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाभावस्य हेत्वन्यूनवृत्तिताविरहादिति भावः । जातिमानिति समवायेन जातित्वावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिणीत्यर्थः । केवलान्वयित्वादिति व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेत्यादिः केवलान्वयित्वे सुतरामेव हेत्वन्यूनवृत्तित्वमिति तदभिधानम्। विशिष्य समवायादिसम्बन्धानिवेशनं निरस्यति अत एवेति एतादृशातिव्याप्तेरेवेत्यर्थः समवायेन संयोगेन वा साध्यवदवृत्तेस्तेन सम्बन्धेनाभावः शक्यानिवेश इति शेषः। जातिमदसंयुक्तस्य संयोगेनाभावस्यापि केवलान्वयित्वादिति भावः। एतत्पक्षद्वयेऽधिकामप्यव्याप्तिमाह इदमिति । समवेतादीत्यादिना संयुक्तपरिग्रहः। साधनतावच्छेदकेनेति सम्बन्धेनेति शेषः । साध्यवदवृत्तिरित्यादिकमपि पूरणीयम् । एवमग्रेऽपि जात्यादिसाध्यके व्यभिचारिणि स्वरूपसम्बन्धस्यैव साधनतावच्छेदकतया तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तिजातित्वादेस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य हेत्वव्यापकत्वान्नैतत्कल्पे ऽतिव्याप्तिशङ्कावतारः । इदमिति पक्षनिर्देशः एतदित्यस्य पक्षनिर्देशताभ्रमपरिहाराय तथा सति रूपत्वावच्छिन्नभेदस्य साध्यतालाभेन तादृशसाध्यवदसमवेतरूपत्वादेः प्रसिद्ध्या ऽतिव्याप्त्यनवकाशात्। अतिव्याप्तेरिति एतद्रूपमात्रसमवेताप्रसिद्ध्या एतद्रूपभिन्ना-

समवेतस्य समवायरूपसाधनतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावतया केवलान्वयित्वादिति भावः। तद्घटादिमात्रसमवेतस्य रूपादेः प्रसिद्ध्या गुणरूपैकव्यक्तिविपक्षानुसरणं नापि विषयतयेति व्यभिचारिणि साध्यवदविषयकस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणविषयकज्ञानादेर्विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिनिराकरणासम्भवात् शङ्कावतारः। घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्रापीत्यपिना पूर्वोक्तस्थलपरिग्रहः घटभेदसाध्यकस्य नानाव्यक्तिविपक्षकत्वं द्रव्यविपक्षकत्वं च पूर्वकल्पापेक्षया एतत्पक्षस्यातिहेयतासूचनायैव तस्याधिकस्य प्रदर्शनमातिव्याप्तिबीजं विषयतया साध्यवदवृत्तेस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वं दर्शयति सविषयकेति। मात्रपदं कृत्स्नपरं घटभिन्नविषयकत्वादिति घट इत्याकारस्य घटादिविषयकज्ञानादेरपि विशेषणीभूतघटत्वतत्सम्बन्धविषयकत्वादिति भावः निर्विषयकस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वादिति शेषः। ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणादिविषयकत्वनियमेऽपि घटभिन्नाविषयकं घटनिर्विकल्पकमेव सम्भवतीत्यत आह घटनिर्विकल्पकेऽपीति। घटत्वादीत्यादिना रूपादिपरिग्रहः तद्भासकसन्निकर्षादिघटितसामग्र्या अपि तदानीं सत्त्वात् इन्द्रियाणां स्वव्यवस्थापकगुणपुरस्कारेणैव प्रवृत्तेश्चाक्षुषादौ रूपादिभानस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः। सम्बन्धमात्रेण साध्यवदवृत्तित्वं साध्यवत्सम्बद्धत्वसामान्यं साध्यवदाधेयत्वसामान्यं वा तादृशसम्बन्धेनाभावः सम्बन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताक एको ऽभावः प्रतियोगितावच्छेदकतया ये ये सम्बन्धास्तदवच्छिन्नाभावकूटो वा-स्वरूपसम्बन्धेन कालिकविलक्षणसम्बन्धेन प्रत्युक्तमिति यत्र साध्यवति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनावर्तमानं तेन सम्बन्धेन क्वचिदपि न वर्तते तत्रापि विशेषणताविशेषेण साध्यवदवृत्तेस्तेन सम्बन्धेन व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तेर्वस्तुनः प्रसिद्ध्या तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिनिराकरणसम्भवादिति भावः। एवं सति विशेषणताविशेषस्यैव विशिष्योपादानमुचितं सम्बन्धान्तरनिवेशने प्रयोजनाभावादित्या-

शयेनाह विशेषणताविशेषेणेति दैशिकविशेषणतयेत्यर्थः । एवं सति दर्शितातिव्याप्तीनां नावकाश इति सूचयितुं व्यभिचारनिरूपकाधिकरणे तेन सम्बन्धेन वृत्तिमति तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वसौलभ्यमाह सर्वत्रैवेति व्यभिचारिहेतुक इति शेषः । तत्तद्व्यक्तित्व इति यद्व्यक्तौ हेतौ साध्यव्यभिचार इत्यादिः अयोगोलकादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वं तन्मात्रवृत्तिरूपाद्यात्मकमेव न तु पदार्थान्तरं तस्य च न विशेषणताविशेषेण वृत्तिरिति केवलान्वयिनं तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय नातिप्रसङ्गनिराकरणसम्भव इति तत्र तत्सौलभ्यमनुपयुक्तमित्याशङ्क्याह तत्तदन्यान्यत्व इति तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदावच्छिन्नभेदोऽपि स्वप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्व्यक्तित्वादनतिरिक्त एव तथा च वक्ष्यते न हि घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यते इत्याशङ्क्याह तत्प्रकारकेति तत्तद्व्यक्तित्वादिप्रकारकेत्यर्थः । तत्प्रकारकभ्रमाविषयत्वस्य साधवत्यपि सम्भवात्प्रमेति । तत् तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वं विशिष्य समवायादिसम्बन्धनिवेशे जात्यभावादिसाध्यकस्थले तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वाप्रसिद्धिरुक्ता विशेषणताविशेषस्य विशिष्य निवेशे तु न तद्दोषावसर इति सूचयितुं सर्वत्र सद्धेतौ साध्यवन्निष्ठतद्व्यक्तित्वादौ तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वप्रसिद्धिपरमिति तु न सम्भवति ज्ञेयत्ववाच्यत्वादिष्वेव तत्प्रसिद्धिसम्भवात् तत्तद्व्यक्तित्वाद्यनुधावनस्य वैयर्थ्यापातात् अभावे तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानिवेशे यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिः सम्बन्धसामान्येनाभावनिवेशे च तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तेः साध्यवत्समवेतादेस्तादृशाभावस्य हेतुमत्यसत्त्वादसम्भव इति तन्निवेशयति तेनैवेति । इदानीं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाद्यनुगमेन एक एवाभावो निवेशयितुं शक्यत इत्यभिप्रायेणाह तदवच्छिन्नसामान्याभाव इति । तादृशसाध्यवदवृत्तित्वावच्छिन्नसामान्याभाव इत्यर्थः ।

मिश्रव्याख्यानमुपन्यस्यति केचित्त्विति ।

(दी०) केचित्तु नञ्द्वयस्यासेन असाध्यानि साध्यविरो-

धीनि साध्यासमानाधिकरणानीति यावत् तानि सामानाधिकरण्यानधिकरणानि यस्य तत्त्वं साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसामान्यकत्वमिति फलितार्थः। अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिः परं च सामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति तेनैव वृत्तिः तेन समवायेन पृथिवीत्वादेः साध्यतायां व्यभिचारिणि कालिकसम्बन्धेन हेतौ घटादौ द्रव्यत्वादेश्च समवायेन साध्यतायां समवायेन हेतौ सत्त्वगुणत्वादौ नातिप्रसङ्गः। न वा संयोगेन वह्न्यादौ साध्ये समवायेन तद्व्याप्यस्य रूपविशेषादेः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे काले स्पन्दे च कालपरिमाणस्पन्दत्वादेः समवायेन तदधिकरणे घटादेः संयोगेन वृत्तावपि चाप्रसङ्गः। सम्बन्धविशेषेण व्याप्यत्वलाभाय साधिकरणत्वमित्याहुस्तच्चिन्त्यम्।

(गा०) नञ्व्यत्यासेन साध्यपदानन्तरं श्रूयमाणस्य नञस्तत्पूर्वाभिसन्धानेन तथा चासाध्यसामानाधिकरण्येति वक्तव्ये साध्यासामानाधिकरण्येनेत्यभिधानं प्रमादेनेति भावः। असाध्यपदस्य साध्यभिन्नार्थकत्वे एतद्वृत्तिधर्मवान् एतत्त्वादित्याद्यतिरिक्ते सर्वत्र साध्यभिन्नस्य हेतुसमानाधिकरणतया क्वचिच्च साध्यभिन्नाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरतो नञ्पदस्य विरोध्यर्थकतामाह साध्यविरोधीनीति विरोधस्य तदभावव्याप्यतारूपत्वे केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरतः साध्यासमानाधिकरणानीति। केवलान्वयिन्यवृत्तावेव साध्यासामानाधिकरण्यप्रसिद्धिः व्यभिचारिहेतुकेऽपि साध्यासमानाधिकरणस्यान्ततो ऽवृत्तेरेव हेत्वसमानाधिकरणतयाऽतिव्याप्तिरिति साध्यासामानाधिकरण्यरूपोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन हेत्वसामानाधिकरण्यरूपविधेयान्वयो ऽत्र विवक्षित इत्याशयेन व्यापकस्वरूपमवच्छिन्नत्वमन्तर्भावयन्

सामानाधिकरण्याधिकरणत्वाभावे अधिकरणत्वांशमनतिप्रयोजनकतया परित्यजन् फलितार्थमाह साध्येति । साध्यपदं साध्यतावच्छेदकविशिष्टार्थकं तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न तु तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वम् अभावत्वादिकमादायातिप्रसङ्गात् गौरवाच्च साध्यादिनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्यव्यक्तिविशेषाभावस्य साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकतामादायातिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदं व्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्वविशिष्टसामानाधिकरण्यत्वकधर्मवत्त्वमिति तु निष्कर्षः तेन व्यभिचारिणि हेतुसामानाधिकरण्यसामान्यगगनोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः स्वपदं हेतुतावच्छेदकपरं तद्विशिष्टसामानाधिकरण्यानिवेशात् द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः परं च सामानाधिकरण्यं हेतुसामानाधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशनस्य व्यावृत्तिमाह समवायेन पृथिवीत्वादेरिति । व्यभिचारिणि हेतौ घटादौ नातिप्रसङ्ग इत्यग्रिमेण सम्बन्धः । वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन पृथिवीत्वाधिकरणे काले तादृशहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरवृत्तिमात्रनिष्ठतदभावं प्रति हेतुसामानाधिकरण्याभावस्य व्यापकत्वेऽपि समवायरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्पृथिव्यादिनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्त्यभावस्य महाकालादौ हेतुसमानाधिकरणे जन्यपृथिव्यसमानकालीने चरमध्वंसादौ सत्त्वेन तं प्रत्यस्याव्यापकत्वादिति भावः । साध्यवद्वृत्तित्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशप्रयोजनमाह द्रव्यत्वादेश्चेत्यादि । समवायेन साध्याधिकरणमहाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन वृत्तिः साध्यवति सम्बन्धसामान्येन वृत्तेरभावं प्रति हेतुमद्वृत्तित्वाभावस्य व्यापकत्वेऽपि गुणत्वादिसाधारणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन द्रव्यादिवृत्तित्वाभावं प्रति तस्याव्यापकत्वादिति भावः । हेतुमत्त्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशप्रयोजनमाह संयोगेन वह्न्यादौ साध्य इति । वह्निमानेतद्रूपादित्यादावित्यर्थः । समवायेनेति व्याप्यतान्नयि कालपरिमाणस्पन्दत्वादेर्वृत्तावपि ना-

प्रसङ्ग इत्यन्वयः । काले कालपरिमाणादेर्वृत्तिकथनेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरभाववति तत्र सम्बन्धसामान्येन हेतुमत्समवेतत्वाभावासत्त्वान्न तस्य तादृशाभावव्यापकत्वमित्यव्याप्तिप्रसक्तिबीजं दर्शितं महाकालनिष्ठो यो वह्न्यादिसंयोगस्तत्साधारणरूपेण संयोगस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वे महाकालपरिमाणे सामानाधिकरण्याभावासम्भवात् स्पन्दत्वानुधावनम् । चतुर्थसम्बन्धनिवेशप्रयोजनमाह समवायेनेति । तदधिकरणे रूपविशेषाधिकरणे घटादेः संयोगेन वृत्तावपीति । एतेन साध्यवत्समवेतत्वाभाववति घटादौ हेतुसमवायिनि सम्बन्धसामान्येन वृत्तेरभावसत्त्वात्तस्य तादृशाभावाव्यापकत्वं दर्शितं सत्यन्तस्यैवावृत्तिव्यावृत्ततया साधिकरणत्वमित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह सम्बन्धविशेषेणेति । उपदर्शितसम्बन्धनिवेशलाभायेत्यर्थः । तथा च साधिकरणत्वं लक्षणे न निवेश्यमिति भावः । तच्चिन्त्यमिति चिन्ताबीजम् एतद्रूपभिन्नं गुणत्वान्महाकालान्यो घटादित्यादावतिव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसमवायकालिकसम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वस्य तेन सम्बन्धेनावृत्तावेव प्रसिद्धेः तादात्म्येन सर्वविषयकज्ञानसाधारणसाध्यके विषयितया च हेतावव्याप्तिः तेन सम्बन्धेन साध्यवदसम्बन्धित्वाप्रसिद्धेः यदि च सामानाधिकरण्यद्वयघटकवृत्तित्वद्वये हेतुतावच्छेदकसम्बन्धं परित्यज्य सम्बन्धैक्यं विशेषणताविशेषसम्बन्धो वा निवेश्यते तदा नैतद्दोषावकाश इत्यवधेयम् ।

यथाव्याख्यातलक्षणस्य निर्दोषतया मूलोक्तदूषणासङ्गतिमाशङ्क्याह यथाश्रुतमिति ।

(दी०) यथाश्रुतं यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति नेत्यादि ।

(चि०) साध्यासामानाधिकरण्यं हि न साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं साध्याधिकरणानधिकरणत्वं वा केवलान्वयिनि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणानधिकरणे धूमे चाव्याप्तेः । नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभा-

वाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्वतीयवह्ने-र्महानसीयधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-त्वात् द्रव्यत्वादेरव्याप्यतापत्तेश्च । न च प्रति-योगिविरोधित्वं व्याप्यवृत्तित्वं वा अभावविशेष-णं देयं संयोगादौ साध्ये सत्त्वादेरनैकान्तिकत्वा-भावप्रसङ्गात् । न हि प्रतियोगिविरोधी संयोगादेर-परोऽत्यन्ताभावोऽस्ति अधिकरणभेदेनाभावभेदा-भावात् । नापि साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियो-गिसाध्यवत्कत्वं व्याप्तिः मूले वृक्षः कपिसंयोगवान्ने-त्यबाधितप्रतीतेः तदन्योन्याभावस्यापि तत्र सत्त्वात् । न चैवं भेदाभेदः अवच्छेदकभेदेन तत्सत्त्वाभ्युपग-मात् साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगि साध्य-वद्यस्येति षष्ठ्यर्थव्याप्यव्यापकभावानिरूपणात् साध्यसाधनयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् वह्निमत्पर्वतस्य धूमवन्महानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च वि-शेषाभावकूटादेवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्या-भावे मानाभावात् । नापि साधनसमानाधिकरणया-वद्धर्मनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणसाध्यसामाना-धिकरण्यं साधनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेर्वैय-धिकरण्याप्रसिद्धेः महानसादौ समवायितया वह्नि-वह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावयोः सत्त्वात् धूमादाव-प्युक्तलक्षणाभावाच्च ।

(दी०) नन्वप्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेद-कावच्छिन्नं वक्तव्यमत आह द्रव्यत्वादेरिति । प्रतियोगिविरो-

धित्वं प्रतियोगितदधिकरणावृत्तित्वं । व्याप्यवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । अधिकरणेति । तथा सत्यभाव एव न सिध्येदिति भावः । संयोगाद्यभावस्य च द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमव्याप्यवृत्तित्वं च प्रतियोग्यधिकरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं गुणे च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं व्याप्यवृत्तित्वं च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतगुणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् एतानि न च भेदकान्यविरोधात् सामान्यतश्चाव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिसमानाधिकरणे च न तथात्वव्यतिरेक इति भावः । ननु साध्यवान् यस्येति साध्यवति सम्बन्धोऽन्वेष्टव्यः स चाधिकरणत्वं साध्यसाधनयोरपि सामानाधिकरण्यमेवेत्यतो दूषणान्तरमाह साध्येति । साध्यत्वसाधनत्वे व्याप्तिप्रतियोगित्वानुयोगित्वे । यत्तद्भ्यामेव व्याप्तिर्निर्वक्तव्येत्यत आह वह्निमदिति । ननु यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नं न भवति तद्रूपावच्छिन्नेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः । न च धूमसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निः धूमवान् वह्निमान्नेत्यप्रतीतेरत आह—विशेषेति । य एव प्रत्येकं वह्निमद्भेदा धूमसमानाधिकरणास्त एव चैकाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्ना वह्निमत्सामान्यभेदबुद्धिमुपपादयन्ति तत्प्रतियोगितावच्छेदकश्च वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निरिति भवत्यव्याप्तिः । साधनेति । वैयधिकरण्यं तदनधिकरणवृत्तित्वं तच्च केवलान्वयिनः साधनस्याप्रसिद्धमतिप्रसञ्जकं च पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ अतः समानाधिकरणोपादानं धूमादेरपि वह्न्यादि-

समानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वमतो यावदिति। यद्यपि पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणघटत्वपटत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वं द्रव्यत्वादेस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं च निखिलघटपटादिरूपादीनां तथापि तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकवत्त्वं बोध्यम्। न हि पृथिवीत्वसमानाधिकरणस्तादृशः कश्चिदेको धर्मो यदनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं रूपत्वादि धूमत्वादिकं तु वह्न्यादिसमानाधिकरणायोगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं तदवच्छेदकत्वं च तदनतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च तच्छून्यधर्मावृत्तित्वं तेन मेयत्वसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितानधिकरणगगनादिवृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यसाध्यकमेयत्वे नातिप्रसङ्गः।

(गा०) दूषयतीत्यनेन सम्बन्धः। यथासम्भवमिति विकल्पक्रियाविशेषणं साधनसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वघटितलक्षणे नानाव्यक्तिसाध्यस्य विशेषाभावमादाय दत्तं दोषमुद्धृत्य दूषणान्तरमवतारयति नन्विति। प्रतियोगितानवच्छेदकेति। न चैवं धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमादेस्तथाविधद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नत्वमादाय दोषः अनवच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्रूपावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिरिति विवक्षणात् प्रतियोगिविरोधित्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं व्याप्यवृत्तित्वं च यत्किञ्चित्स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं तदा संयोगी सत्त्वादित्यादौ वक्ष्यमाणातिव्याप्त्यसङ्गतिः हेत्वधिकरणान्तर्भावेन तद्विवक्षणेऽतिव्याप्तिपरिहारस्यापि सम्भवादित्यग्रिमग्रन्थानुरोधेन तदुभयं व्याचष्टे प्रतियोगिविरोधित्वमिति। तथासतीति। अधिकरणभेदेनाभावभेदस्वीकार इत्यर्थः। अभाव एव अधिकरणस्वरूपातिरिक्ताभाव एव अभावाधिकरणस्याभावरूपत्वे घटादिशून्यानन्ताधिकरणव्यक्तीनां घटाद्यभावत्वं कल्पनीयमिति तदपेक्षया घटाद्यभावत्वस्य एकैकव्यक्तावेव कल्पनमुचितं लाघवादिति युक्त्या तत्सिद्धिः। यदि चाभावा अपि

अधिकरणसमसंख्यकास्तदा किमपराद्धमधिकरणानामभावत्वकल्पनयेति भावः। ननु द्रव्यगुणादिनिष्ठसंयोगाद्यभावस्याभेदे संयोगाभावो द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणो गुणे न तथा गुणे व्याप्यवृत्तिः द्रव्ये न तथेति व्यपदेशो न स्यात्तस्य मिथो विरुद्धधर्मद्वयविषयकत्वादित्याशङ्क्य तादृशाभावव्यवहारविषयाणामविरोधं व्युत्पादयितुं तन्निर्वक्ति संयोगाद्यभावस्य चेति। द्रव्य इति अव्याप्यवृत्तित्वमित्यत्राप्यनुषज्यते यथासंख्यमुद्देश्यद्वये विधेयान्वयः एवमग्रेऽपि। गुण इति व्याप्यवृत्तित्वमित्यत्रापि सम्बध्यते। न भेदकानि संयोगाभावस्येत्यादिः अविरोधादिति। प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वतदनधिकरणवृत्तित्वयोर्भावाभावरूपताविरहेण एकत्रापि संभवात् द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वगुणादिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वयोरपि नीलघटपीतघटाभावसमशीलतया तथात्वादिति भावः। उक्तव्यवहाराः पारिभाषिका एव अवयवव्युत्पत्त्या तादृशार्थालाभादिति ध्येयम्। यादृशयोर्विरोधस्तादृशयोर्न व्यवहारविषयतेत्याह सामान्यत इति तथात्वव्यतिरेक इत्यनेनास्य सम्बन्धः। अव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिसमानाधिकरणे चेति तथात्वेन च व्यवह्रीयमाणे संयोगाभाव इत्यर्थः। सामान्यतो न तथात्वव्यतिरेको न स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसामान्याभावः प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावः व्यपदिश्यत इति शेषः। स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वमित्यत्र साध्यसाधनयोः सम्बन्धो निविष्टः स च व्याप्यव्यापकभाव इत्यात्माश्रय इति दूषणं दूषणान्तरावतारायोद्धरति नन्विति। यस्येत्यनेन साध्यवति साधनस्य सम्बन्धोऽन्वेष्टव्यः विवक्षणीयः स चाधिकरणत्वं न तु व्याप्यव्यापकभाव इति शेषः। तथा च नात्माश्रय इति भावः। साध्यसाधनयोः सम्बन्धनिवेशेऽपि न क्षतिः तयोरपि सम्बन्धान्तरसंभवादित्याशयेनाह साध्यसाधनयोरपीति। सामानाधिकरण्यमेव सम्बन्धः संभवतीति शेषः। तथा च स एव वा विवक्षणीय इति भावः। मूले साध्यसाधनयोः साध्यत्वसाधनत्वयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् व्याप्तिघटितत्वात् साध्यत्वसाधनत्वे यदि सिद्धिकर्मत्वतत्करणत्वरूपे तदा तयोर्व्याप्तिघटितत्वाभा-

त्वात् असङ्गतिरतो दीधितिकारः तदन्यथा निर्वक्ति साध्य-
त्वसाधनत्वे इति। द्वन्द्वादिश्रूयमाणं व्याप्तीत्युभयत्र सम्बध्यते ।
यत्तद्भ्यामिति । यत्समानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगी यद्वान्
तत्त्वं तद्व्याप्तिरिति क्रमेण साध्यत्वसाधनत्वेऽनन्तर्भाव्य इत्यर्थः।
तथा च न व्याप्तेर्घटकता यत्तत्पदयोर्धूमत्ववह्नित्वविशेषरूपेण
धूमवह्न्यादिपरत्वात् इत्थं च साधनतावच्छेदकादिभेदेन व्या-
प्तिभेदस्यागत्या स्वीकारादिति भावः । विशेषान्योन्याभावमादाय
उपन्यस्तं दूषणं सामान्याभावखण्डनपरमूलमवतारयितुमुद्धरति
नन्विति। यदिति यादृशरूपावच्छेदेन यत्समानाधिकरणान्योन्याभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्तादृशरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं
तस्य तादृशरूपावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः पर्वतादौ महानसी-
यवह्न्यादिमदन्योन्याभावसत्त्वेऽपि शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छेदेन महानसी-
यवह्न्यादावेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः सुलभ इत्याह न चेति।
न हीत्यर्थः। वह्नित्वावच्छिन्नः शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नः। न चावच्छेदकत्व-
तदभावयोर्विरोधेनैकत्रावस्थानं दुर्घटमिति वाच्यम् विभिन्नावच्छेदेन
भावाभावयोरेकत्र वृत्तावविरोधेनावच्छेदकतानवच्छेदकरूपेणावच्छे-
दकत्वाभावसत्त्वे बाधकाभावात् न च विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे एक-
देशस्यावच्छेदकतानवच्छेदकत्वमेव न सम्भवतीति कथं त-
दवच्छेदेन वह्न्यादावेवावच्छेदकत्वाभाव इति वाच्यं यादृशा-
स्यावच्छेदकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वं तादृशधर्मावच्छे-
देनावच्छेदकत्वाभावोपगमात् विशिष्टवह्नित्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि
केवलस्य तस्य तत्पर्याप्त्यनधिकरणत्वेनानुपपत्त्यभावः। ननु सामा-
न्याभावनिराकरणमनुपयुक्तं तावतापि सामान्यधर्मस्य प्रति-
योगितानवच्छेदकतया उक्ताव्याप्तिपरीहारात् एवं विशेषाभा-
वमात्रेण निर्वाहोऽपि न सामान्याभावानभ्युपगमे यत्किञ्चिद्वि-
शेषाभाववति पर्वतादौ नायं वह्निमानित्यादिप्रतीतिव्यवहारयोः
प्रसङ्गादित्याशङ्क्यातिरिक्तसामान्याभावासत्त्वपक्षे दर्शितातिप्रसङ्गं
परिहरन्नेव लक्षणाव्याप्तिं दृढयति य एवेति । वह्निमद्भेदाः
तत्तद्वह्न्यवच्छिन्नभेदाः एकाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नाः तादृशया-
वद्भेदाधिकरणैकव्यक्तिवृत्तित्वावच्छिन्नाः वह्निमत्सामान्यभेदबुद्धि
ह्रदो न वह्निमानित्याकारकबुद्धिम् उत्पादयन्ति विपर्यीभूयोप-

पादयन्ति तादृशाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेन तादृशबुद्धिविषयतावच्छेदकरूपवन्त इत्यर्थः। एतावता ऽतिप्रसङ्गो वारितः। तत्प्रतियोगितावच्छेदकश्चेति चकारो वह्नित्वावच्छिन्न इत्यनन्तरं योज्यः वह्नित्वावच्छिन्नः शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नः तस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तेषां न वह्निमानित्याकारकप्रतीतौ तादृशसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन विषयतां स्वीकृत्य उक्तातिप्रसङ्गवारणानुपपत्तेस्तद्दोषतादवस्थ्यमिति भावः। न च विशेषाभावकूटस्य तादृशप्रतीतिविषयतया यत्किञ्चिद्विशेषाभाववति न तत्प्रसङ्ग इति वाच्यं तत्तद्वह्नित्वेन सकलवह्नीनां युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यतया तत्तद्वह्न्याद्यवच्छिन्नभेदसमुदायस्य भानासम्भवात् वह्निमत्प्रतियोगिकभेदत्वेन तावद्भेदभानोपगमे तेन रूपेण यत्किञ्चिद्भेदविषयकज्ञानस्यापि प्रकारगतविशेषाभावेन तदाकारतासम्भवात्पर्वतो न वह्निमानितिप्रतीतेर्दुर्वारत्वात् न हि प्रकारत्वाविशेषे विषयन्यूनाधिक्येन विचित्राकारता बुद्धीनां घटत्वप्रकारेण शतसहस्रादिव्यक्तिविषयकप्रतीतीनां घट इत्येवाकारदर्शनात् अधिकमग्रे वक्ष्यामः। साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मनिरूपितवैयधिकरण्यघटितलक्षणे वैयधिकरण्यं यदि तदधिकरणावृत्तित्वं तदा प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्यस्यावृत्तौ प्रसिद्ध्या प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेरिति मूलविरोध इत्यतो ऽन्यथा व्याचष्टे वैयधिकरण्यमिति। ननु साधनवैयधिकरण्यानधिकरणत्वमेव कुतो न निवेश्यते इत्यत आह तच्चेति तादृशवैयधिकरण्यं चेत्यर्थः। अप्रसिद्धमिति यद्यपि समानाधिकरणयावद्धर्मोपादानेऽपि केवलान्वयिसाधनके साधनस्यापि तादृशयावद्धर्मान्तर्गततया ऽप्रसिद्धिरस्त्येव व्यतिरेकिसाधनकेऽपि तद्दोषाधिक्यं तथापि समानाधिकरणयावद्धर्मोपादाने व्यतिरेकित्वं धर्मविशेषणमङ्गीकृत्य वक्ष्यमाणप्रकारान्तरेण परिष्कारः सम्भवति नान्यथेत्याशयेनेयं व्यावृत्तिर्दर्शिता व्यावृत्त्यन्तरमप्याह अतिप्रसञ्जकं चेति। पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादाविति पृथिवीत्वादेर्द्रव्यत्वादिरूपसाधनानधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वादिति भावः। धूमवान् वह्नेरित्यादौ साधनस्य नानाव्यक्तितया ऽयो-

गोलकीयवह्निवैयधिकरण्यं धूमे सम्भवतीति तदुपेक्षितं धूमादेरपीति तथा च यावत्पदानुपादाने द्रव्यत्वमहानसत्वादिरूपयत्किञ्चिद्धर्मवैयाधिकरण्यानाधिकरणत्वमादाय व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । यावत्पदोपादानमिति । यावतां धर्माणां प्रत्येकनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं निवेश्यम् । अतो नानाधिकरणसाधनके तादृशयावद्धर्माधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः द्रव्यत्ववैयधिकरण्यमादायातिव्याप्तिश्च समवायेन साध्यतायां न तु संयोगेन तथात्वे तेन सम्बन्धेन तद्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेरित्यवधेयम् । पृथिवीत्वादीति तथा च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वादौ पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणयावद्धर्मवैयधिकरण्यानधिकरणताविरहादिति भावः । व्यधिकरणयोर्न व्याप्तिरितिमतावलम्बनेन वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्न्यादौ पर्वतत्वादिवैयधिकरण्यसत्त्वेऽपि न दोष इत्येकव्यक्तिसाध्यकानुधावनम् । ननु तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यं घटत्वादेस्तादृशवैयधिकरण्यं च सत्ताधिकरणेऽपि वर्तमानद्रव्यत्वादेरत आह तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं चेति । घटत्वपटत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वं चेत्यर्थः निखिलघटपटादिरूपाणामिति यथासङ्ख्यमन्वयः तथा च रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिस्तावतापि दुर्वारैव कुत्रापि रूपे तादृशयावद्धर्मवैयधिकरण्यानधिकरणत्वासत्त्वादिति भावः । तादृशाव्याप्तिं परिजिहीर्षुर्वैयधिकरण्यपदस्य तदनवच्छेदकावच्छिन्नपरत्वमवलम्बते तथापीति अव्याप्त्यभावं स्फुटयति न हीति कश्चिदेको धर्मस्तादृश इत्यन्वयः पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणनिखिलधर्माणामेव तद्व्यापकरूपादिसमानाधिकरणतया रूपत्वाद्यवच्छेदेन तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वासम्भवादिति भावः । अवच्छेदकाघटितलक्षणे धूमवान् वह्नेरित्यादौ यावद्धर्मान्तर्गतमहानसत्वादिकमादायातिव्याप्तेर्वारणं सम्भवति पर्वतीयधूमादेस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वात् इदानीं तु न तादृशधर्ममादाय तद्वारणसम्भवः धूमत्वाद्यवच्छेदेन तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वादिति व्यभिचारनिरूपकाधिकरणमात्रवृत्तिधर्ममादाय तत्रातिव्याप्तिं वारयति धूमत्वादिकं त्विति । नन्ववच्छेदकत्व-

मन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च धूमत्वादेर्जलादिसाधारणायोगोलकत्वादिवैयधिकरण्यन्यूनवृत्तित्वादित्यत आह अवच्छेदकत्वं चेति । तादृशवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वं चेत्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रयोजनानुरोधेन तच्छून्यावृत्तित्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वपदार्थे तच्छून्ये धर्मत्वमधिकं निवेशयति तच्चेति । धर्मत्वं वृत्तिमत्त्वं नातिप्रसङ्ग इति गगनादेर्गगनत्वादिवैयधिकरण्यशून्यत्वेऽपि धर्मत्वविरहेण तादृशधर्मावृत्तित्वस्य द्रव्यत्वादावक्षतत्वादिति भावः । अथ तच्छून्यधर्मावृत्तित्वमित्यत्र साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन धर्मवृत्तित्वं निवेशनीयमन्यथा धूमत्वादेरपि कालिकादिसम्बन्धेनायोगोलकत्वादिवैयधिकरण्यशून्यवह्न्यादिवृत्तित्वेनावच्छेदकत्वानुपपत्तेः तथा च द्रव्यवान् मेयत्वादित्यत्र गुणत्वादिवैयधिकरण्यशून्ये गुणादिवृत्तिसत्त्वगुणत्वादौ साध्यतावच्छेदकताघटकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या द्रव्यत्वादेः गुणत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिः न च समवायेन तस्य साध्यत्वे साधनसमानाधिकरणघटत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वं द्रव्यत्वस्य सुघटं तद्वैयधिकरण्यशून्ये घटरूपादौ समवायेन वृत्तेः प्रसिद्धेरिति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अतिव्याप्तेर्वारणसम्भवेऽपि धर्मपदानुपादाने गुणत्ववैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्त्या ऽतिव्याप्तिप्रदर्शनात् तत्पदोपादानेऽपि तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्त्या सन्दर्भविरोधस्य दुर्वारत्वात् द्रव्यवान् द्रव्यसमवायिगुणान्यतरत्वात् सत्तावद्वान्मेयत्वादित्यादावातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च तत्र साध्यतावच्छेदकद्रव्यत्वसत्त्वादौ द्रव्यवृत्तिधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वाप्रसक्तेः द्रव्यावृत्तेर्गुणत्वादिवैयधिकरण्यशून्ये साध्यतावच्छेदकताघटकसमवायेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकभेदकूटस्याव्याहतत्वादिति चेन्न तच्छून्यधर्मावृत्तित्वमित्यनेन स्वानाधिकरणतच्छून्यधर्मसामान्यकत्वस्य तदाश्रयस्वाश्रयधर्मसामान्यकत्वस्य वा विवक्षितत्वात् । एतेन तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम् । अन्यथा धूमादेः कालिकादिसम्बन्धेनायोगोलकवृत्तितया धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्यायोगोकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वानुपपत्तेः तथा च समवायेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यके वाच्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिः तत्र व्यभिचारनि-

रूपकाधिकरणवृत्तिजातित्वाद्यनधिकरणमात्रसमवेतत्वशून्ये ऽभावादौ मेयत्वादेर्वृत्त्याऽवच्छेदकत्वानुपपत्तेः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धत्वरूपधर्मत्वनिवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यं जात्यादौ समवायेन वृत्त्यप्रसिद्धया जातित्वादवैयधिकरण्यशून्यसमवेताप्रसिद्धेः जातित्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके दुरुपपादत्वादित्यपि निरस्तं मेयत्वाश्रयीभूतसमवेतसामान्यस्य जातित्वाद्यनधिकरणमात्रसमवेतत्वरूपजातित्वादिवैयधिकरण्याश्रयतया मेयत्वादेस्तदवच्छेदकत्वानिर्वाहात् । केचित्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्सम्बद्धत्वं यश्च तादृशसम्बन्धेन तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वस्याभावस्तदुभयाभाववद्यावत्स्वाश्रयकत्व–विवक्षणान्न दोषः सम्बद्धत्वं सम्बन्धप्रतियोगित्वं न तु सम्बन्ध एवातो यत्र संयोगः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रापि सम्बद्धत्वं स्वरूपसम्बन्धेनैव वर्तते अतो वैयधिकरण्याभावानुरोधात् स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशे संयोगस्य तेन सम्बन्धेनावृत्त्या तदभावतादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बद्धत्वोभयस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावः केवलान्वयीति तमादायावच्छेदकलक्षणातिव्याप्तिरिति निरस्तं न च सम्बद्धत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तावपि स्वरूपाननुगमेनैकैकस्वरूपसम्बन्धेनोभयाभावस्य केवलान्वयितया तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं स्वरूपाणामननुगमेऽपि अनतिप्रसक्तेन येन केनचिद्रूपेण तदनुगमसंभवात् अन्यथा विषयादिभेदेन विभिन्नस्य प्रमाविषयत्वादेः प्रमेयत्वत्वादिनापि केवलान्वयित्वानुपपत्तिः तद्घटकसम्बन्धाननुगमादित्याहुः ।

अथ तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं तदधिकरणावृत्तित्वे सति तदनधिकरणवृत्तित्वं तत्र सत्यन्तनिवेशादेव सामञ्जस्ये विशेष्यदलवैयर्थ्यं तत्परित्यागे च सत्यन्तस्यावृत्तिसाधारणतया तच्छून्यत्वमात्रस्यैवावृत्तिव्यावृत्ततया धर्मत्वोपादानविरोधः न च तदधिकरणावृत्तित्वमात्रनिवेशे प्रमेयत्वादेरित्यादिमूलासङ्गतिरिति विशेष्यदलनिवेशनमावश्यकं तदधिकरणावृत्तित्वशून्यत्वादन्यस्यावृत्तिसाधारणस्य विशिष्टशून्यत्वस्याभावान्तरतया चावैयर्थ्यमिति वाच्यं वृत्त्यंशमात्रस्यैव विशेष्यविधया निवेशेनैवाभावान्तरस्य घटकत्वात् तदनधिकरणत्वांशस्या-

व्यावर्तकस्य निवेशे व्यर्थविशेषणतया दुर्वारत्वात् वैयर्थ्यभिया तदंशस्यैव परित्यागे प्रमेयत्वाद्यधिकरणावृत्तिवृत्तिमतोऽप्रसिद्ध्या प्रमेयत्वादेरिति मूलसङ्गतावपि महानसादाविति मूलस्य वह्नित्वादौ सम्बन्धान्तरावच्छिन्नात्यन्ताभावादिघटितवह्न्यादिरूपसाधनसमानाधिकरणधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपादनपरतया दीधितिकारव्याख्यानासङ्गतेर्दुर्वारत्वात् । एतेनावृत्तिव्यावृत्ततदधिकरणताव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्वैयधिकरण्यमित्यपि निरस्तं तत्रापि साधनसमानाधिकरणधर्मानधिकरणत्वाप्रवेशे दीधितिकारीयतन्मूलव्याख्यानासङ्गतिरिति चेन्न तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वमित्यनेन स्वव्यापकतदनधिकरणताकत्वस्य विवक्षिततया तन्मूलसङ्गतेर्धर्मपदसार्थक्यस्य चोपपत्तेः न च तादृशमूलसङ्गमनस्य तदनाधिकरणेतरावृत्तित्वनिवेशनेनापि सम्भवति निरुक्तवैयधिकरण्यं निवेश्य धर्मपदोपादानमयुक्तमिति वाच्यं तदनधिकरणेतरावृत्तित्वमित्यस्य तदनाधिकरणेतरवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावार्थकत्वे तादृशव्यक्तिविशेषाद्यभावस्य तत्समानाधिकरणसाधारणतया तच्छून्याप्रसिद्धेः तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावार्थकत्वे तादृशवृत्तित्वत्वस्य स्वसमानाधिकरणतदधिकरणवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुशरीरत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशाभावाप्रसिद्ध्या तस्य तदर्थकत्वानुपपत्तेरिति तच्छून्यधर्मावृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे एकतराव्यभिचारिण्युभयसाध्यके विशेष्याव्यभिचारिणि विशिष्टसाध्यके च व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गस्याग्रे दर्शनीयतया कल्पान्तरमाह वस्तुतस्त्विति ।

(दी०) वस्तुतस्तु तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यं तेन सत्ताद्रव्यत्वोभयवान् गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् वा जातिमत्त्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । सत्ताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपि उभयत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वात् । प्रमेयत्वादेरिति । ननु व्यतिरेकित्वेन धर्मो विशेषणीयः वस्तुतस्तु

यावत्पदं तादृशस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकमेतावन्मात्र-स्फोरणाय तथा च साधनसमानाधिकरणधर्मनिरूपितवैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्यत्तद्भिन्नधर्मवत्ता यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्यधर्मवत्ता वा सम्यं सामानाधिकरण्यमिति पर्यवसितमतो दोषान्तरमाह महानसादाविति । तथा च तदनधिकरणत्वं तदभावाधिकरणत्वं तद्वद्भिन्नत्वं वा द्वयमपि दुष्टमित्यर्थः एतेन तदधिकरणावृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यमिति निरस्तं समवायितया महानसवृत्तित्वं वह्नौ नास्तीतिप्रतीतेर्वह्न्यादेरपि तादृशवैयधिकरण्याधिकरणत्वात् सम्बन्धविशेषेण वैयधिकरण्यविवक्षायां तु नोक्त दोष इति ध्येयम् ।

(गा०) यद्यप्यत्रापि तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं स्वव्यापकतदनधिकरणताकत्वमेव न तु तदधिकरणावृत्तित्वे सति तदनधिककरणवृत्तित्वं वृत्तिमत्त्वं वा तदभावप्रवेशेन उक्तरीत्या विशेष्यसार्थक्यस्योपपादयितुमशक्यत्वात् नापि तदधिकरणावृत्तित्वमात्रं तथा सति गगनादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशवैयधिकरण्यसत्त्वेन गगनत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या गगनत्वादौ निरुच्यमानवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वासम्भवेन प्रमेयत्वादेरिति मूलस्य वैयधिकरण्यावच्छेदकाप्रसिद्ध्यर्थकतया सङ्गमयितुं शक्यत्वेऽपि उक्तक्रमेण दीधितिकारीयमूलव्याख्यानासङ्गते दुर्वारत्वात् तदनधिकरणमात्रवृत्तिस्वावच्छिन्नकत्वनिवेशेनैवोपपत्तेरधिकरणतानिवेशो व्यर्थः तदनधिकरणमात्रवृत्तिस्वावच्छिन्नकत्वस्य स्वविशिष्टव्यापकतदनधिकरणताकत्वरूपतया गुणत्वाद्यनधिकरणसत्ताद्रव्यत्वोभयत्वाविशिष्टसत्तात्वाश्रयसत्तायाः सत्त्वेऽपि गुणत्वाद्यनधिकरणत्वेऽपि तादृशोभयत्वादिविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यापकताया अनपायेन तादृशोभयत्वादौ तदनधिकरणमात्रवृत्तिस्वावच्छिन्नकत्वरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्यापि निर्वाहात् । तथापि विशिष्टाधिकरणतागर्भविशिष्टनिरूपितव्यापकतालाभायैवाधिकरणतापदं वस्तुतो मूलोक्तदोषाणामनिष्कृष्टलक्षणे यथाकथञ्चित् स-

ङ्गमनीयत्वेन निष्कृष्टलक्षणे तदधिकरणावृत्तित्वरूपवैयधिकरण्यमेव प्रवेश्यं न तु स्वव्यापकतदनधिकरणताकत्वरूपमित्याशयेन तत्राधिकरणतापदोपादानं तादृशवैयधिकरण्यांशे स्वविशिष्टाधिकरणत्वे तादृशवैयधिकरण्यमप्रवेश्यं विशिष्टतद्विशेषणत्वोपगमे वक्ष्यमाणातिव्याप्तिरेव दुर्वारा गुणत्वाद्यनाधिकरणे सत्ताया वृत्तौ उभयत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नायामपि तस्यां तदधिकरणावृत्तित्वरूपतदनधिकरणमात्रवृत्तित्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात् वृत्तेर्व्याप्यवृत्तितया भिन्नरूपेणापि तद्वति तदभावात् एवमधिकरणतापदानुपादाने स्वविशिष्टे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव तदधिकरणावृत्तित्वस्य निवेशनीयतया जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वाद्यधिकरणे समवायादिना वृत्तेरप्रसिद्ध्या जातित्वादौ जातित्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वं दुरुपपादम् अधिकरणतापदमधिकरणतासामान्यपरम् । अन्यथा द्रव्यगुणादिवृत्तित्वविशिष्टसत्तादिनिरूपिताधिकरणताविशेषैरेव तत्र तत्र शुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्नवत्ताबुद्ध्युपपत्तेः शुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताखण्डाधिकरणतान्तरानुपगमेन यत्किञ्चिद्विशिष्टाधिकरणतया गुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितामादाय शुद्धसत्तात्वादेरपि गुणत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वापत्तिः एवं च धूमादेः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया अयोगोलकादिवृत्तितया धूमत्वादेरयोगोलकत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाधिकरणता विशेषणीया न च तादात्म्यादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः सम्बन्धिताया एव निवेश्यत्वात् न च सम्बन्धितायाः सम्बन्धरूपतया संयोगेन दण्डादेः साध्यत्वे समवायेन दण्डसमवेतसंयोगादिहेतावतिव्याप्तिः स्वस्य स्वानधिकरणत्वेऽपि स्वसमानाधिकरणस्वसंयोगाधिकरणताया दण्डत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य साधनसमानाधिकरणतद्दण्डत्वाद्यधिकरणवृत्तित्वेन तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तेः एवं समवायैक्यमते समवायेन साध्यतायां सद्धेतौ साधनाधिकरणे सर्वत्र समवेतमात्रस्यैव समवायसत्त्वादवच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यं सम्बन्धानुयोगिताया एव सम्बन्धित्वरूपत्वा-

त्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धानुयोगितायास्तदनाधिकरणमात्रवृत्तित्वं तत्त्वमित्यर्थपर्यवसानेन सर्वसामञ्जस्यात् स्वप्रतियोगिकसंयोगस्य स्वस्मिन् सत्त्वेऽपि तदनुयोगिताया असम्भवात् अन्यथा संयोगेन स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्धेः प्रमात्वापत्तेः एवं समवायैक्यमते समवायानुयोगिताभेदस्यातिप्रसङ्गभङ्गायावश्यकतया उक्तानुपपत्त्यनवकाशात् । अथैवमपि महाकालो घटवान् महाकालपरिमाणादित्यादौ साधनसमानाधिकरणमहाकालवृत्तिधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः अवृत्तिगगनत्वाद्यवच्छिन्नस्य कालिकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वाप्रसिद्ध्या गगनादेः कालवृत्तितामते महाकालेऽपि तादृशसम्बन्धित्वसत्त्वात् गगनत्वादेरपि तथात्वायोगात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये यद्विशिष्टप्रतियोगिकत्वतदनधिकरणमात्रवृत्तित्वाभावोभयाभावस्तत्त्वं तदित्युक्तौ गगनादेः कालावृत्तितामते गगनत्वादेरुक्तस्थले ऽवच्छेदकत्वोपपत्तावपि विषयितादिसम्बन्धेन घटादिसाध्यकनित्यज्ञानत्वादिहेतुके तदप्रसिद्धिर्दुर्वारैव वस्तुमात्रस्यैव नित्यज्ञानवृत्तिविषयिताप्रतियोगित्वात् विषयितासामान्ये उभयाभावस्य दुर्घटत्वात् न च यद्यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितयद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता साधनसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मानाधिकरणमात्रवृत्तिः तद्धर्मावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताभिन्नत्वं साध्यसामानाधिकरण्यघटकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतायां निवेश्यं न तु साध्यतावच्छेदकेऽनवच्छेदकत्वम् उक्तस्थले च समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाधिकरणतानां तथाविधानां भेदस्य कालिकाविषयितासम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाधिकरणतायां सत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् । उक्तयुक्त्या महानसीयवह्नित्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताभ्यः शुद्धवह्नित्वशुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताया अनतिरेकितया उक्तरूपावच्छिन्नसाध्यके ऽव्याप्तेः । मैवं साधनसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मानधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं यादृशयादृशरूपावच्छिन्नयद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतात्वं तादृशरूपावच्छिन्नतत्सम्बन्धा-

वच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणं साध्यता-वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वं तद्रूपाव-च्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति विवक्षया सर्वानुपपत्ति-परिहारसम्भवात् शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणतात्वे प्रत्येकं महानसीयत्वपर्वतीयत्वादिविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताधिकर-णतात्वावच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणत्वात् व्यभिचारिणि सा-ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकर-णतात्वस्यापि व्यभिचारानिरूपकाधिकरणवृत्तितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नभेदस्य निरुक्तभेदकूटान्तर्गतत्वात् तादृशाधिकरण-तात्वे च तद्भेदसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यनवकाशादि-ति कृतं विस्तरेण। पूर्वकल्पपरित्यागे बीजमाह तेनेति। तदनाधिक-रणमात्रवृत्तिताशून्यधर्मावृत्तित्वस्थले तादृशधर्मापर्याप्तत्वनिवेशे सत्ताद्रव्यत्वोभयत्वादेस्तथाविधसत्तापर्याप्तत्वविरहेणावच्छेदकत्व-मुपपद्यत इत्याशयेन विशिष्टसाध्यकानुसरणं गुणत्वाभाववन्मा-त्रवृत्तित्वविरहेऽपीत्यनेन तद्वृत्तितया उभयत्वादेः पूर्वकल्पे ऽवच्छे-दकत्वासम्भवः सूचितः महानसादावित्यादिमूलं साधनाधिकर-णे वह्नितद्वदत्यन्ताभावान्योन्याभावप्रदर्शकं सिंहगुहावलोकनन्या-येन पूर्वलक्षणद्वयदूषणपरतया साम्प्रदायिका व्याचक्षते स्वयं च तेषामसामर्थ्यसूचनाय प्रकृतलक्षणपरतया तत्सङ्गमयिष्यन् तदा-काङ्क्षामुत्थापयितुं प्रमेयत्वादेरिति दूषणमुद्धरति नन्विति। व्य-तिरेकित्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिदधिकरणे वर्तमानो यो व्यतिरेकस्तत्प्रतियोगित्वेन तेन समवायेन साध्यतायां साधनसमानाधिकरणस्य जात्यादिनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगिनः स-त्तादेरनधिकरणमात्रे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाधिकरणत्वाप्र-सिद्धावपि नाव्याप्तिः एतेनाकाशादिरूपव्यतिरेकप्रतियोग्याका-शाभावाद्यनधिकरणाप्रसिद्धिभयेनान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-परतया केषांचिद्व्यतिरेकिपदव्याख्यानमश्रद्धेयम् यद्यपि प्रमे-यत्वादेरपि किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नव्यतिरेकप्रतियोगित्वमक्षतमेव तथापि येन येन सम्बन्धेन यद्यत्साधनसमानाधिकरणं तेन तेन स-म्बन्धेन तदनधिकरणमात्रवृत्तितानवच्छेदकत्वे विवक्षणीये स्व-निष्ठव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य येन सम्बन्धेनेत्यत्र

सम्बन्धे विशेषणत्वोपगमान्न दोषः । अत्र चरमनिरुक्तस्यावच्छेदकत्वस्य स्वत्वगर्भतया तत्तद्व्यक्तिविश्रामात् व्यभिचारिण्येकधर्मवैयधिकरण्यानवच्छेदकस्यापि साध्यतावच्छेदकस्य धर्मान्तरवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वेन तत्तद्धर्मवैयाधिकरण्यावच्छेदकानामेकैकभेदनिवेशासम्भव इति यावन्तो वैयधिकरण्यावच्छेदकधर्माः प्रातिस्विकरूपेण तावद्भेदकूटवत्त्वनिवेशनस्यावश्यकत्वे साधनसमानाधिकरणधर्मे यावत्त्वविशेषणमनर्थकं व्यभिचारिणि एकधर्मवैयधिकरण्यानवच्छेदकस्यापि साध्यतावच्छेदकस्य धर्मान्तरवैयाधिकरण्यावच्छेदकत्वेनातिप्रसङ्गविरहादिति व्यतिरेकित्वस्य धर्मविशेषणत्वमन्तरणैव सामञ्जस्यं प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धावपि येषां वैयधिकरण्यं प्रसिद्धं तदवच्छेदकभेदकूटमादाय सद्धेतौ लक्षणगमनसम्भवादित्याशयेन धर्मे यावत्त्वोत्कीर्तनं यावदवच्छेदकभेदकलाभार्थकतया व्याचष्टे वस्तुतास्त्विवाति । तादृशस्य साधनसमानाधिकरणस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमिति शेषः । एतावता लक्षणं कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह तथा चेति । साधनसमानाधिकरणेति तादृशयत्किञ्चिदेकधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्यदित्यर्थः तेन साधनसमानाधिकरणधर्मत्वावच्छिन्नानाधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः विशिष्टवह्नित्वादिरूपवैयाधिकरण्यावच्छेदकधर्मभेदस्य शुद्धवह्नित्वादावसत्त्वादव्याप्तिरतो ऽवच्छेदकानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशनपक्षं परित्यज्यावच्छेदकताव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनात्यन्ताभावकूटं निवेशयति यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्येति । तादृशावच्छेदकत्वं यद्यत्तच्छून्येत्यर्थः विशेषणविशेष्यान्तर्भावेन वह्नित्वादौ पर्याप्तं यदवच्छेदकत्वं तदभावः केवलविशेष्ये ऽक्षत एवेति भावः । न च यद्यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणता तादृशधर्मानाधिकरणमात्रवृत्तिस्तद्वत्त्वरूपमवच्छेदकत्वं विशिष्टवह्नित्वादौ विशिष्टवह्नित्वत्वादिरूपमेव यद्यत्पदेन तत्राव्यासज्यवृत्त्येवेति कथं तदभावः शुद्धवह्नित्वादाविति वाच्यम् यद्रूपावच्छिन्नपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणतासामान्यं तादृशानधिकरणमात्रवृत्ति तादृशधर्मवत्त्वरूपवैयाधिकरण्यावच्छेदकतानिवेशान्महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य महानसीयत्वादि-

समुदाये व्यासज्यवृत्तितया तत्पर्याप्त्यवच्छेदकधर्मस्यापि तथात्वेनानुपपत्त्यभावात् । वस्तुतस्तु यादृशावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणतासामान्यं तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्ति तादृशावच्छेदकतारूपमेव वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वं निवेशनीयं महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वं च महानसीयत्वादौ व्यासज्यवृत्तीति न दोषः तत्तदवच्छेदकतात्यन्ताभावापेक्षया तदवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य धर्मिनिवेशाधिक्येन गुरुतया न तन्निवेशः तत्र विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे शुद्धस्यानवच्छेदकत्वानुपपत्तिभयेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नात्यन्ताभावस्येव तादृशधर्मावच्छिन्नभेदस्यापि एको न द्वावित्यादिप्रतीतिबलेन तद्धर्मवति स्वीकारात् विशिष्टपर्याप्तावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य शुद्धविशेष्येऽक्षतत्वात् महानसादौ वह्नितद्धेतोरत्यन्ताभावान्योन्याभावसत्त्वेन प्रकृतलक्षणक्षतिमाविष्करोति तथा चेति । तदनधिकरणत्वं वैयधिकरण्यघटकं । द्वयमपि दुष्टमिति साधनसमानाधिकरणस्य वह्नेरिव तादृशोभयविधतदनधिकरणत्वघटितवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वावच्छिन्ने सत्त्वादिति भावः । न चैवं सर्वस्यैव वस्तुनो वह्न्यनधिकरणतया मात्रपदव्यवच्छेद्याप्रसिद्ध्या वह्नित्वावच्छिन्नस्य वैयधिकरण्यं दुरुपपादमिति वाच्यं स्वव्यापकतद्नधिकरणताकत्वरूपतदनाधिकरणमात्रवृत्तित्वस्य सूपपादत्वात् तदधिकरणावृत्तित्वरूपवैयधिकरण्यप्रवेशे प्रमेयत्वादेरित्यादिदूषणानवकाशात्तन्मूलन्यूनताभङ्गाय तत्पक्षेऽपि दूषणान्तरमाह एतेनेति । सम्बन्धभेदेन वह्न्यादिवैयधिकरण्यस्य वह्नौ सत्त्वेनेत्यर्थः तदेव स्फुटीकरोति समवायितयेति । एतच्च वृत्तिविशेषणं तादृशेति यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यधिकरणवृत्तित्वाभावरूपेत्यर्थः तादृशधर्मवत्सम्बद्धत्वसामान्याभावनिवेशे च क्वचिद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरवच्छेदकाप्रसिद्ध्या क्वचित्सद्धेतावव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । सम्बन्धविशेषेणेति । साधनवति येन सम्बन्धेन यद्वर्तते तेन सम्बन्धेन तदधिकरणत्वगर्भस्य उभयत्र विशेषणताविशेषगर्भस्य वा वैयधिकरण्यस्य विवक्षायामित्यर्थः नोक्तदोषः नोक्तोऽपि दोषः । केचित्तु उक्तोतिविशेषणान्महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ अवच्छेदकाप्रसिद्धिरूपदोषो दुर्वार एवेति सूचितमित्याहुः । तन्न ताद-

शदोषस्यापि पूर्वमुद्धृतत्वात् ।

(चि०) अथानौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः व्यापकत्वं तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यभिचारे चावश्यमुपाधिः प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहानवस्थाननियमलक्षणं गोत्वाश्वत्वयोरतथात्वात् । अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यसत्त्वाच्च । किन्तु यथाधिकरणाभावयोः स्वरूपविशेषः सम्बन्धः तथा प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि अभावविरहात्मत्वं वेति चेत् यत्किञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मनिषेधो न धूमादौ प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मश्च सिद्ध्यसिद्धिभ्यां न निषेद्धुं शक्यः यावत्साध्यव्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वं यावत्साधनाव्यापके च घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत इति चेन्न व्यधिकरणत्वात् ।

(दी०) उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्तवचनतया आत्माश्रयप्रसङ्गादाह साध्यव्यापकेति । व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वमात्माश्रयादिग्रस्तमत आह तद्वन्निष्ठेति । यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिको वा तत्रापि व्याप्यवृत्तिरखण्डश्चान्ततस्तद्वद्भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावादिरेवास्ति यदि च तस्यापि विशेषणान्तरविशिष्टस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा तत्राभावसम्भवस्तदा साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वं दलद्वयार्थो बोध्यः । अनवस्थां निरसितुमाह प्रतियोगित्वमिति । सहेति । एकदेशकालावच्छेदेनेति

पूरणीयं तेन नाऽव्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रागभावादेश्च प्रतियोगितायामव्याप्तिः। अन्योन्येति। अत्र समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति महानसादौ संयोगादिना वह्न्यादेर्वृत्तेर्येन सम्बन्धेनाभावः तद्वति तेनावृत्तिर्वक्तव्या इत्थञ्च तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्तौ नायं दोषः अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बद्धत्वात् परं तु समवायेन सत्ताया अभावस्य प्रतियोगितायामव्याप्तिः तद्वति समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः तादृशस्वसम्बन्धाधिकरणावृत्तितत्कत्वाभिधाने च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामव्याप्तिः सिद्धान्तलक्षणवक्ष्यमाणरीत्या च खण्डशः प्रसिद्ध्या तत्परिहारोऽपीति ध्येयम्। अभावविरहात्मत्वमिति। न चान्योन्याभावप्रतियोगितत्त्वावच्छेदकयोरप्रसक्त्यतिप्रसक्ती प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वे तु लक्षणेऽत्यन्तपदवैयर्थ्यं सर्वत्र नित्यस्य नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य वा उपाधितासम्भवात् इतरथा तु भेदप्रतियोगितावारणाय संसर्गाभावपरतया तस्य सार्थकत्वादिति वाच्यम्। विरहपदस्य तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयार्थकत्वात्। प्रतिबध्नाति हि तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानमन्योन्याभावबुद्धिं प्रतिबन्धकत्वं चात्रैककालावच्छेदेन एकत्रावर्तमानत्वम् अभावपदस्य च स्वाभावपरत्वात्। वस्तुतस्त्वेकसम्बन्धावच्छिन्नायास्तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नायास्तस्या अवच्छेदकमतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तत्सम्बन्धावच्छिन्नाया एव साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अव-

च्छेदकं तद्वाच्यम् । तथा च संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेव । वाशब्दोऽत्रास्वरससूचनाय । स च व्यधिकरणसम्बन्धेन सर्वस्य प्रतियोगिनस्तादृशभ्रमे मानाभावात् स्वाभावसम्बन्धित्वस्य स्वाभावज्ञानविषयत्वस्य वा लघोः सर्वत्र सम्भवित्वात् स्वाभावेत्यादौ षष्ठ्यर्थप्रतियोगितायाः प्रवेशात् तत्र स्वरूपसम्बन्धस्यैव शरणीकरणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथात्वौचित्याच्च । अभावत्वप्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगिघटितत्वात् तथाविधव्यवहारगोचरस्यापि विना प्रतियोगितां निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च ।

(गा०) आत्माश्रयेति साध्यसमव्याप्तत्वघटकसाध्यनिरूपितोपाधिनिष्ठव्याप्तेरप्यनौपाधिकरूपतयाऽनौपाधिकत्वशरीरेऽनौपाधिकत्वनिवेशादिति भावः । यद्यप्यनौपाधिकत्वरूपव्याप्तेः प्रकृतसाधनघटिततया साधनभेदेन भेद आवश्यकः तथा च साध्यसमव्याप्तोपाधिनिष्ठव्याप्तेः प्रकृतसाधननिष्ठव्याप्तिभिन्नत्वान्नात्माश्रयावकाशः तथापि सिद्धसिद्धिव्याघातपरिहाराय साध्यसमव्याप्तस्य व्यभिचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावो विवक्षणीयः तत्र च प्रकृतसाधनाप्रवेशात्साधनभेदेन न व्याप्तेर्भेद इत्यभिप्रायेणेदम् आत्माश्रयादीति यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वरूपानौपाधिकत्वे यावत्साध्यव्यापकान्तर्गतं साध्यमपीति व्याप्तिनिरूपकत्वं यदि व्यापकत्वं तदा स्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकप्रकृतसाध्यकत्वघटितं तादृशानौपाधिकत्वं प्रकृतव्याप्तिघटितमित्यात्माश्रयः । यदि च यावत्साधनाव्यापकाव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं तदा प्रकृतसाध्यातिरिक्ते साधनव्यापकतां गृहीत्वापि घटादौ तदव्यापकत्वग्रहसम्भवेन प्रकृतसाधननिष्ठप्रकृतसाध्यव्याप्तिग्रहस्यानौपाधिकत्वग्रहे नापेक्षेति नात्माश्रयःअपि त्वनवस्थैवेत्यभिप्रायेणादिपदम्।ननु साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वघटितोपाधिलक्षणस्य एतद्रूपवान् सत्त्वादित्यादिस्थलीयैतत्संयोगाद्युपाधावव्याप्तिः तेषामव्याप्यवृत्तितया साध्यवति तदभावसत्त्वात् एवं नानाव्यक्तिकाद्रेन्धनाद्युपाधावपि तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादायाव्याप्तिरित्याशङ्क्य

व्याप्तिलक्षणघटकनिरुक्तोपाधित्वस्य सकलोपाधिसाधारणत्वविरहेऽपि सर्वत्र व्यभिचारिणि किञ्चिदुपाधिसाधारण्येनैव व्याप्तिलक्षणानतिप्रसङ्ग इति तदव्याप्तिर्न दोषायेति परिहरति यत्रोपाधिरिति । तद्भिन्नेति । अव्याप्यवृत्तिनानाव्यक्तिकतत्तदुपाधिमद्भिन्नेत्यर्थः तद्वत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य विषयभेदेन भिन्नतया नाखण्डत्वं संयोगाद्युपाध्यभावप्रकारकप्रमाविषयत्वं केवलान्वयीति तदभावाप्रसिद्धिरतस्तदत्यन्ताभावमुपेक्ष्य तद्भेदानुरणं तद्भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकात्मकतया स एव दोष इति प्रमाविषयत्वानुधावनं साध्यवत्यपि तद्भेदभ्रमविषयतासम्भवाज्ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य प्रमानुधावनम् । आदिपदाद्व्यभिचारनिरूपकाधिकरणभेदादिपरिग्रहः अस्ति निरुक्तोपाधित्वाश्रय इति शेषः । एतावतैव तत्र नानौपाधिकत्वमिति भावः । ननु तादृशाखण्डोपाधेरपि किञ्चिद्देशकालवृत्तित्वविशिष्टस्य द्वित्वावच्छिन्नस्य वाभावः साध्यवत्यपि वर्तत इति तस्याप्युपाधित्वं न घटते यदि चाप्रतियोगिपदं प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नपरं तदा सद्धेतौ साधनाव्यापकस्य घटादेर्द्रव्यत्वमेयत्वादिना साध्यव्यापकतामादायानौपाधिकत्वव्याघात इत्यत आह यदि चेति । केचित्तु विशिष्टाभावस्य विशेष्यविशेषणसम्बन्धप्रतियोगिकत्वमेव स्वीकुर्वन्ति द्वित्वावच्छिन्नाभावं च नाङ्गीकुर्वन्ति अत एव मणिकारेणापि तादृशाभावानभ्युपगमादिति सिद्धान्तग्रन्थे वक्ष्यते इत्यतो यदि सम्भव इत्युक्तं दलद्वयार्थ इति तथा च सद्धेतौ घटत्वादिना साधनाव्यापकस्य घटादेः प्रमेयत्वादिना साध्यव्यापकत्वेऽपि साध्यव्यापकतावच्छेदकस्य साधनव्यापकतानवच्छेदकत्वासम्भवान्न निरुक्तधर्मवत्त्वमिति न सोपाधितापत्तिरिति भावः । अत्र सम्बन्धादिविवक्षा स्वयमूह्या । सहानवस्थाननियमरूपविरोधितायाः प्रतियोगित्वस्वरूपत्वखण्डनस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वशङ्काव्युदासाय तत्प्रयोजनं दर्शयति अनवस्थामिति । सहानवस्थाननियमस्य व्याप्तिरूपतया अनौपाधिकत्वघटकोपाधिताशरीरनिविष्टप्रतियोगितायामनौपाधिकत्वान्तरस्य निवेशे तद्घटकप्रतियोगित्वत्वन्तरे चानौपाधिकत्वस्येत्येवं क्रमेण व्याप्तिविषयानवस्थामित्यर्थः । यद्यपि सहानवस्थानि-

नियमस्तदधिकरणसामान्यावृत्तित्वं तच्च तदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावरूपं न व्याप्तिघटितमिति नानवस्थावसरः न च तदभावव्याप्यत्वरूपसहानवस्थाननियमपदार्थाभिप्रायेणानवस्थाप्रदर्शनमितिवाच्यम् एवमप्यग्रे सत्ताभाववत्समवेताप्रसिद्ध्या समवायेन सत्ताभावप्रतियोगितायामव्याप्तिप्रदर्शनस्यासङ्गत्यापत्तेः । तथापि तदधिकरणावृत्तित्वं यथाश्रुतं यदि च सहानवस्था न नियमपदार्थस्तदा विशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगित्वासङ्ग्रहः विशिष्टस्यानतिरेकेण तत्र विशिष्टाभावाधिकरणावृत्तित्वस्य दुर्लभत्वादितियदभाववन्निष्ठाधिकरणतासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वाभावस्तद्वत्त्वमेव विवक्षणीयं घटाभावादिमन्निष्ठान्यदीयाधिकरणतायां पटादिनिरूपितत्वस्याभावसत्त्वादतिप्रसङ्गस्य वारणाय सामान्यपदोपादानं तदर्थश्च व्याप्तिरित्यभिप्रायेणेदं तादृशाधिकरणतायां प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया ऽग्रे ऽप्रसिद्धिप्रदर्शनसङ्गतिः कपिसंयोगादेस्तदभावाधिकरणे भिन्नदेशावच्छेदेन घटादेः स्वध्वंसप्रागभावाधिकरणे भिन्नकालावच्छेदेन वृत्त्याऽव्याप्तिमाशङ्क्य पूरयति एकेति । तथा च एकदेशावच्छिन्नं सदेककालावच्छिन्नं यदेकाधिकरणावस्थानं तदभाव इत्यर्थः देशकालावच्छेद्यत्वयोरनुगतैकरूपेण निवेशस्तु न युक्तः कपिसंयोगादितदत्यन्ताभावयोरेककालावच्छेदेन संयोगतत्प्रागभावाद्योश्चैकदेशावच्छेदेनैकाधिकरणवृत्तितया तद्दोषतादवस्थ्यात् । यद्यप्येकदेशकालावच्छिन्नमित्यादेरभावावच्छेदकदेशाद्यवच्छिन्नं तदवच्छेदककालावच्छिन्नं यत्तदधिकरणनिष्ठाधिकरणत्वं तदनिरूपकत्वं तत्सामान्ये यन्निरूपितत्वाभावस्तत्त्वं वा ऽर्थो न सम्भवति वृक्षनिष्ठकपिसंयोगावच्छेदकशाखायामपि तादृशसंयोगानुत्पाददशायां तत्र तदभावावच्छेदकत्वात् तादृशसंयोगावच्छेदककालस्यापि मूलावच्छेदेन तदभाववृत्तौ तथात्वादव्याप्तेदुर्वारत्वात् तथापि शाखावच्छेदेन कपिसंयोगसत्त्वदशायामपि इदानीं शाखायां वृक्षो न कपिसंयोगीति प्रतीत्यापत्तिवारणाय तादृशप्रतीत्या कालविशेषावच्छिन्नस्यैव देशस्यावच्छेदकत्वमवगाह्यत इति स्वीकरणीयं तादृशदेशकालयोर्वृक्षे ऽभाववृत्तौ पृथगवच्छेदकत्वसम्भवेऽपि तत्कालाव-

च्छिन्नतद्देशस्यानवच्छेदकत्वान्नातिप्रसङ्गः तथा च यत्कालावच्छिन्नयद्देशस्याभाववृत्तावच्छेदकत्वं तत्कालावच्छिन्नतद्देशावच्छिन्नत्वमेकदेशकालावच्छेदेनेत्यस्यार्थ इति न कोऽपि दोषः कालपदं क्षणपरं तेन दिवसात्मकस्थूलकालावच्छिन्नशाखादेः संयोगतदभावावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः देशपदमवच्छेदकदेशान्तरानवच्छिन्नदेशपरमतो विभिन्नभागावच्छिन्नस्थूलावयवस्य प्रतियोगितदभावोभयावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि न क्षतिः । अथैवमपि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमाद् घटत्वाभावप्रतियोगित्वासंग्रहः तदवच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धेः न चैकदेशकालावच्छेदेनेत्यस्यानवच्छिन्नत्वविशेषणे तात्पर्यान्न दोष इति वाच्यं संयोगाद्यभावस्यानवच्छिन्नाधिकरणतावति गुणादौ संयोगादेरवृत्त्या संयोगाद्यभावस्य प्रतियोगित्वसंग्रहेऽपि संयोगादेरनवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या तत्प्रतियोगित्वासंग्रहात् न चाभावाधिकरणतायां न तद्विशेषणमपि तु तद्वन्निष्ठाधिकरणतायामेवेति नायं दोष इति वाच्यमेवमपि कपिसंयोगादेः स्वसमानाधिकरणगगनाद्यभावप्रतियोगितापत्तेर्दुर्वारत्वात् । यत्तु व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे यदधिकरणनिष्ठाभावाधिकरणतायां यद्यत्क्षणावच्छिन्नयद्देशानवच्छेद्यत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठाधिकरणत्वानिरूपकत्वे सति यदधिकरणनिष्ठस्वाधिकरणतायां यद्यत्क्षणावच्छिन्नयद्यद्देशानवच्छिन्नत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठाधिकरणत्वानिरूपकतदभावकत्वस्य विवक्षणीयत्वात् व्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगिन्यपि तस्याक्षतत्वात् तथाहि पटादौ घटत्वाभावाधिकरणता यद्देशकालानवच्छिन्ना तदनवच्छिन्ना व्याप्यवृत्तिपटत्वाद्यधिकरणताप्रसिद्ध्या तदनिरूपकत्वात् अनवच्छिन्नस्वाधिकरणतावद्घटादिनिष्ठतादृशपटत्वाभावाधिकरणत्वनिरूपकघटत्वाद्यभावकत्वाच्च व्याप्यवृत्तिघटत्वादेः स्वाभावप्रतियोगित्वनिर्वाहः घटत्वादेरव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणसंयोगादिप्रतियोगितावारणाय सत्यन्तं संयोगादेर्गगनाद्यभावप्रतियोगितावारणाय विशेष्यं विभिन्नक्षणावच्छिन्नस्य संयोगविशेषावच्छेदकमूलादेस्तदभावावच्छेदकत्वाद्वृक्षादिनिष्ठतदभावाधिकरणतायां न मूलानवच्छेद्यत्वं किं तु प्रतियोग्यनधिकरणघटाद्यवयवानवच्छेद्यत्व-

मेव तदनवच्छिन्ना च वृक्षादिनिष्ठसंयोगविशेषाधिकरणतापीति तत्राव्याप्तिरतः क्षणनिवेशः तन्निवेशे च यत्क्षणावच्छिन्नस्य मूलादेः प्रतियोग्यवच्छेदकत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतदनवच्छेद्यत्वमभावाधिकरणतायां तादृशतदनवच्छेद्यत्वं च न प्रतियोग्यधिकरणतायामिति तथाविधाधिकरणत्वान्तरानिरूपकत्वं प्रतियोगिन्यक्षतमेवेति नाव्याप्तिरिति । तदपि न । मूलाग्रादिरूपविभिन्नावच्छेदेन मध्यभागरूपैकावच्छेदेन च वृक्षादौ वर्तमानयोः संयोगयोरेकस्यापराभावप्रतियोगित्वापत्तेः एकसंयोगाभावाधिकरणतायास्तादृशमध्यभागाद्यनवच्छिन्नत्वात् अपरसंयोगाधिकरणतायास्तदनवच्छिन्नत्वेनापरसंयोगस्यतदनवच्छिन्नाधिकरणतान्तराप्रतियोगित्वेन सत्यन्तदलसत्त्वात्तत्र संयोगावच्छेदकादिभागस्यापरसंयोगाभावाधिकरणतावच्छेदकत्वेन विशेष्यदलसत्त्वात् । मैवं यादृशयादृशावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्यन्निष्ठं यदभावाधिकरणत्वं तन्निष्ठं यत्तादृशावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाववदधिकरणत्वं तदनिरूपकत्वविवक्षया सामञ्जस्यात् गगनादेः स्वाभावाभावत्वं नोपेयत इति स्वाभावनिष्ठप्रतियोगित्वासंग्रहो न दोषाय । अन्योन्याभावप्रतियोगिनि मूलोपदर्शितामव्याप्तिमुद्धरति अत्रेति । वह्न्यादेर्वृत्तेरिति सम्बन्धविशेषमनन्तर्भाव्याभावाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावनिवेशे ऽव्याप्तिरिति शेषः । येन सम्बन्धेनाभाव इति यः सम्बन्धो यदभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ऽभिमत इत्यर्थः एवमप्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या तत्र तेन सम्बन्धेन तदधिकरणावृत्तित्वं दुर्घटमत आह तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्ताविति । स्वयं दूषणान्तरमाह परं त्विति तद्घाति सामान्यादाविति शेषः । समवायेन वृत्तेः प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायेन स्वसम्बद्धत्वस्य तादृश इति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्वसम्बद्धं यदधिकरणं तदवृत्तितदभावकत्वाभिधाने चेत्यर्थः तथा सति सत्तासमवाय्यवृत्तित्वस्य तदभावे सत्त्वेन उक्ताव्याप्तिपरिहारासम्भवादिति भावः । व्यधिकरणसम्बन्धेनेति संयोगादिना गुणाद्यभावप्रतियोगितायां तेन सम्बन्धेन गुणादिसम्बद्धाधिकरणाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरित्यर्थः । इदमुप-

लक्षणं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्यपि काले कालिकादिसम्बन्धेनाभावस्य वृत्त्या अनुयोगिताविशेषरूपाभावत्वावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तिरवश्यं वाच्या तथा च स्वरूपसम्बन्धेन सत्ताद्यभावस्य यःसत्तादिरूपो ऽभावस्तत्प्रतियोगित्वासंग्रहोऽपि द्रष्टव्यः सत्ताद्यभावसम्बन्धाधिकरणे सामान्यादौ समवायादिरूपताद्दशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः। वक्ष्यमाणरीत्येति याद्दशसम्बन्धसामान्ये एकदेशकालावच्छिन्नयदभावाधिकरणानुयोगिकत्वस्य यद्रूपविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तद्रूपवत्त्वं ताद्दशसम्बन्धेन तदभावप्रतियोगित्वमिति रीत्येत्यर्थः न च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वानभ्युपगमे एकदेशकालावच्छिन्नाभावाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या तद्घटितोभयाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। एकदेशकालावच्छिन्नयदभावाधिकरणानुयोगिकत्वस्थले यद्यदधिकरणनिष्ठाभावाधिकरणतायां यद्यद्देशकालानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तत्तद्देशकालानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तत्तदधिकरणानुयोगिकत्वद्वयं निवेश्य तदुभयप्रतियोगिकत्वे तन्निष्ठत्वावच्छिन्नाभावनिवेशेन सामञ्जस्यात् न चैवमपि समवायैक्यमते समवायेन द्रव्यत्वाभावप्रतियोगित्वासंग्रहः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताधर्मिकोभयाभावविवक्षया अधिकरणभेदेनाधिकरणताभेदं व्यवस्थाप्य तत्संग्रहे चान्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तिः तादात्म्यसम्बन्धेनाधिकरणताया अप्रसिद्धेः सम्बन्धिता च सम्बन्ध एवेति तद्धर्मिकोभयाभावविवक्षणे पूर्वोक्त एव दोष इति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिरूपितानुयोगिताधर्मिकस्य यत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धप्रतियोगित्वनिरुक्तयदभावाधिकरणवृत्तित्वोभयाभावस्य विवक्षया समवायैक्यमते ऽतिप्रसङ्गवारणाय द्रव्यादिनिष्ठद्रव्यत्वादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायप्रतियोगिकत्वविवक्षयानुयोगितातो गुणादिनिष्ठतदनुयोगिताभेदस्याभ्युपेयत्वेन प्रतीकारसम्भवात् अधिकमग्रे वक्ष्यामः अवृत्तिगगनादेस्तदभावनिष्ठं प्रतियोगित्वं नोपेयत एव तत्स्वीकारे च यस्य येन सम्बन्धेनाधिकरणे यस्य येन सम्बन्धेनावच्छिन्ना एकावच्छिन्ना वा वृत्तिस्तत्तदुभयावृत्तिः स्ववृत्तिर्यो धर्मः स्वभिन्नत्वे सति तद्धर्मवत्त्वमेव तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठानुयोगिता-

निरूपकं तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वमिति विवक्षणीयं तादृशधर्मश्च घटतदभावान्यतरत्वादिकमेव स्वभिन्नत्वानिवेशात् स्वस्य न स्वप्रतियोगित्वम् । अवृत्तिद्वयस्य परस्परप्रतियोगित्ववारणाय वृत्तिमन्निष्ठत्वेन धर्मो विशेषणीयः एवमपि गोत्वादेरश्वत्वादिप्रतियोगिताप्रसङ्गवद् घटत्वादौ द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वप्रसक्तताद्वस्थ्यमेव स्वाभावविरोधित्वनिवेशो वक्ष्यमाणमत इव स्वाभावेत्यत्र षष्ठ्यर्थप्रतियोगितानिवेशे नात्माश्रयः न च द्रव्यत्वाभावादेर्घटत्वादिप्रतियोगिकत्वमिष्टमेव द्रव्यत्वाद्यभाववति घटत्वं नास्तीत्यादिप्रत्ययस्य द्रव्यत्वाभावादिविषयकत्वे क्षतिविरहात् घटत्वं द्रव्यत्वाभावप्रतियोगीतिव्यवहारश्च समनियताभावैक्यमते द्रव्यत्वाभावद्रव्यसमेवतत्वविशिष्टाभावादीनामभेदवादिनामिवास्मन्मतेऽपीष्ट एव घटत्वत्वेन घटत्वं द्रव्यत्वाभावप्रतियोगीत्यादिव्यवहारोऽपि अधिकरणस्वरूपाभाववादिनां प्राभाकराणामिवास्माकमपीष्ट एव गोत्वादेरश्वत्वप्रतियोगिकत्वोपगमेऽपि क्षतिविरहः अश्वादौ गोत्वादिकं नास्तीतिप्रतीतेरश्वत्वादिविषयताया इष्टत्वात् गोत्वमश्वत्वप्रतियोगीति व्यवहारो घटत्वं पटत्वप्रतियोगीत्यादिव्यवहारश्चाधिकरणवृत्त्यसाधारणधर्मस्वरूपाभाववादिभिरिष्यत एवेति वाच्यम् एवं सति सर्वत्र विरुद्धधर्मेणैवाभावप्रत्ययोपपत्तावतिरिक्ताभावासिद्धिप्रसङ्गात् एवं विरोधिताघटकोभयाभावेऽपि प्रतियोगितान्तरनिवेशादनवस्थेति ध्येयम् । तत्त्वावच्छेदकेति प्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः अप्रसक्त्यतिप्रसक्ती इति घटाद्यन्योन्याभावाद्यभावस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिति भावः । ननु नेदं प्रतियोगित्वपदमुख्यार्थनिर्वचनं किं तु व्याप्तिलक्षणप्रविष्टोपाधित्वघटकव्यापकतानिविष्टप्रतियोगितास्वरूपनिरूपणमेव तादृशप्रतियोगिताया भेदप्रतियोगिसाधारण्यविरहेपि न क्षतिः तावतापि व्याप्तिलक्षणस्य निर्दोषत्वादित्यत आह प्रकृतोपयोगीति । अत्यन्तपदवैयर्थ्यमिति धूमवान् वह्नेरित्यादौ चायोगोलकान्यत्वादिरूपोपाधेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितया व्यापकत्वानुपपत्तिरिति तद्वारणायैवात्यन्तपदोपादानं यदि चाभावाभावत्वरूपमन्योन्याभावप्रतियोगिव्यावृत्तं प्रतियोगित्वमुपाधित्वघटकव्यापकताशरीरे निवेश्यते तदा साध्यवन्निष्ठोपाधिभेदमादाय दोषस्यानवकाशात्तद्वैयर्थ्यमिति भावः । ननु सा-

ध्यवन्निष्ठध्वंसप्रागभावप्रतियोगिन आर्द्रेन्धनादेरुपाधितानिर्वाहाया-त्यन्तपदोपादानं तस्यापि तद्ध्वंसाद्यभावरूपत्वादित्यत आह सर्वत्रेति शेषः नित्यस्य व्यभिचारानिरूपकाधिकरणभेदादेः द्वित्वाद्यवच्छि-न्नाभावप्रतियोगितामादायासम्भववारणार्थं प्रतियोगितानवच्छेद-करूपावच्छिन्नत्वाविवक्षाया आवश्यकत्वेनार्द्रेन्धनादेरपि ध्वंसादिप्र-तियोगितानवच्छेदकार्द्रेन्धनायोगोलकादिभेदान्यतरत्वादिनोपाधि-त्वसम्भव इत्याशयेनाह नित्यसाधारणेति। न च ध्वंसप्रागभावा-दीनां सामान्यधर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति साध्यवन्निष्ठ-ध्वंसप्रागभावादिरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकं नार्द्रेन्धनत्वमिति नित्यसाधारणधर्मपर्यन्तानुधावनमफलमिति वाच्यं स्वसमाना-धिकरणार्द्रेन्धनध्वंसासमानकालीनतत्प्रागभावानां तादृशतत्प्रा-गभावासमानकालीनतद्ध्वंसानामार्द्रेन्धनत्वस्यैव प्रतियोगि-तावच्छेदकत्वात् अन्यथा ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावावि-रुद्धत्वमते तादृशध्वंसप्रागभावाधिकरणे ऽत्रेदानीमार्द्रेन्धनं ना-स्तीत्यादिप्रत्ययानुपपत्तेः। वस्तुतस्तु एतद्धूमवान् वह्नेरित्यादावेतदा-र्द्रेन्धनादिव्यक्तीनां नोपाधिता सम्भवति तत्तद्व्यक्तित्वादेः सा-ध्यवन्निष्ठध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्याशङ्कया नित्यस्ये-त्यनेन तत्तद्व्यक्तीनां व्याप्तिलक्षणाप्रवेशेपि न क्षतिरित्युक्त्वा ता-दृशोपाधीनामपि व्यापकरूपेणोपाधितया व्याप्तिलक्षणे प्रवेश एवेति नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य चेत्यनेनाभिहितं नित्यसा-धारण्यं चात्र तद्देशनिष्ठध्वंसाद्यप्रतियोगिसाधारण्यात्मकं तेना-र्द्रेन्धनत्वादेरपि संग्रहान्न न्यूनतेति ध्येयम्। उपाधित्वसम्भवादिति तथा चार्द्रेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रकृतोपाधित्वानुपपत्तावपि न व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः। इतरथा भेदप्रतियोगि-तासाधारणरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वे भेदप्रति-योगितेति अयोगोलकभेदादिभेदप्रतियोगितेत्यर्थः। अथायोगोलक-भेदादेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितया ऽनुपाधित्वेऽपि अयोगोल-कभेदधूमवदन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधिता सम्भवाद्व्याप्तिलक्षणा-नतिप्रसक्तिर्निर्वहति न हि तादृशान्यतरत्वावच्छिन्ने धूमवति तत्तदवच्छिन्नभेदो वर्तते येन भेदप्रतियोगितामादाय तदवच्छि-न्नस्योपाधित्वं व्याहन्येत न चेदं जन्यं पृथिवीत्वादित्यादौ पर-

माणुभेदादेर्जन्यानिष्ठभेदप्रतियोगित्वेन साध्याव्यापकतया जन्यपरमाणुभेदान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुसाधारणत्वेन साधनव्यापकतया उपाधित्वं न सम्भवतीति तत्रानौपाधिकत्ववारकतया ऽत्यन्तपदसार्थक्यमिति वाच्यं साधनाव्यापकतायामत्यन्ताभावत्वानिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुभिन्नस्य साधनाधिकरणपरमाणुनिष्ठभेदप्रतियोगित्वेन साधनाव्यापकतयोपाधित्वं न सम्भवतीति तत्रानौपाधिकत्ववारकतया ऽत्यन्तपदसार्थक्यमिति वाच्यं साधनाव्यापकतायामत्यन्ताभावत्वनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुभिन्नत्वावच्छिन्नस्य च साधनाधिकरणपरमाणुनिष्ठभेदप्रतियोगित्वेन साधनाव्यापकतयोपाधित्वसम्भवात् । यत्तु घटाभावभिन्नत्वाद्यवच्छिन्नस्यापि साध्यवन्निष्ठघटाद्यभावस्वरूपघटाद्यभावनिष्ठस्वभेदप्रतियोगितया साध्यव्यापकत्वासम्भवेनानौपाधिकत्वापत्त्या तद्वारकतया ऽत्यन्तपदसार्थक्यं तत्पददाने घटाभावभेदादेरेवोपाधित्वसम्भवादिति तन्न । घटाभावभेदात्यन्ताभावस्यापि साध्यवन्निष्ठघटाभावमात्रवृत्तित्वेन तुल्ययुक्त्या घटाभावरूपतया ऽत्यन्तपदोपादानेऽपि तत्रोपाधेर्दौर्लभ्यात् न चात्यन्तपददानादत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वलाभादुक्तस्थले घटाभावभिन्नस्य घटाभावात्मकभेदत्वनिरूपकप्रतियोगित्वेपि अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वविरहादुपाधित्वं सम्भवत्येवेति वाच्यं घटाभावभिन्नं पटत्वादित्यादावुक्तक्रमेण साध्यव्यापकस्य घटाभावभिन्नस्य साधनसमानाधिकरणघटाभावरूपस्वभेदप्रतियोगितया उपाधितापत्त्या साधनाव्यापकत्वदलेपि अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन उक्तस्थले प्रमेयत्वादिरूपसाधनव्यापकतया तस्योपाधित्वासम्भवात् विवक्षान्तरेण घटाभावभेदस्योपाधित्वोपपादने घटाभावभिन्नस्यापि तदुपपादनसम्भवेनात्यन्तपदवैयर्थ्यस्यावश्यकत्वादिति चेन्न अखण्डानित्यायोगोलकभेदरूपोपाधेः साध्यवति कथंचिदपि नात्यन्ताभावः विशिष्टभावस्य विशेष्यविशेषणसम्बन्धप्रतियोगिकत्वमतावलम्बनात् द्वौ न स्त इत्यादिप्रतीतेः परम्परासम्बन्धेन द्वित्वाद्यभाव एव विषय

इति मताश्रयणाच्च व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं वा प्रतियोगितायां विशेषणं देयं तथा चाप्रतियोगित्वगर्भमेव व्यापकत्वं वाच्यं न तु प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपं ग्रन्थकृतापि यदि चेत्यनेनानवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशो प्रागनिर्भरो दर्शितः एवं चायोगोलकभेदसाध्यवदन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधित्वं दुरुपपादमेव तादृशस्य साध्यवतः साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादयोगोलकभेदादेश्च तादृशभेदप्रतियोगित्वादित्यत्यन्तपदसार्थक्यात् । नन्वेवमपि नित्यसंसर्गाभावत्वरूपात्यन्ताभावत्वघटकध्वंसादिवारकनित्यत्वांशस्यानतिप्रयोजनकत्वमेवेत्याशङ्कायां नित्यत्वांशो न निवेश्यत एव केवलं संसर्गाभावत्वलाभायैवात्यन्तपदमिति दर्शयितुं संसर्गाभावेति तस्य अत्यन्तपदस्य अन्योन्याभावप्रतियोग्यव्याप्तिं परिहर्तुमाह विरहपदस्येति तज्ज्ञानेति तदन्वितं अभावान्वितं यज्ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकज्ञानविषयार्थकत्वादित्यर्थः अभावान्वय उपलक्षणं ज्ञानप्रभृतीनामेव विरहपदार्थघटकत्वं बोध्यं तेन नाभावपदवैयर्थ्यम् । एवं च तदभावग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वमेव तदभावप्रतियोगित्वमिति फलितम् । एतच्चान्योन्याभावप्रतियोगिसाधारणमेवेत्याह प्रतिबध्नातीति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकानिश्चयस्याभावधीप्रतिबन्धकत्वादिति भावः। प्रतिबन्धकत्वं यदि कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तदा प्रतियोगित्वान्तर्भावेण तदनवस्थेत्यतस्तदन्यथा निर्वक्ति प्रतिबन्धकत्वं चेति। अत्र प्रतियोगितालक्षणे ऽभावप्रतियोगिमत्ताज्ञानयोरपि भिन्नकालावच्छेदेनैकत्रात्मनि एकक्षणावच्छेदेन च भिन्नात्मनि वर्तमानत्वादेककालावच्छेदेनेति एकत्रेति च । कालपदं क्षणपरं तेन स्थूलकालावच्छेदेन तयोरेकाधिकरणवृत्तित्वेपि न क्षतिः अत्रैकत्रेत्यनतिप्रयोजनकम् । अभावज्ञानाधिकरणक्षणावच्छेदेन तच्छून्यात्मनिष्ठप्रतियोगिज्ञानासङ्ग्रहेऽपि तज्ज्ञानाधिकरणक्षणावृत्तियत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञानव्यक्तिमादाय लक्षणगमनसम्भवात् न च ज्ञानमात्रस्यैव परमेश्वरीयाभावज्ञानाधिकरणक्षणवृत्तितया ऽभावज्ञानाधिकरणक्षणावृत्तिज्ञानाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । अभावज्ञानावच्छेदकक्षणावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपस्य एककालावच्छेदेनावर्तमानत्वस्य निवेशे नित्यस्य भगवज्ज्ञानस्य काल-

विशेषानवच्छिन्नतया सर्वत्र प्रतियोगिज्ञाने तादृशवृत्तिकत्वानियमात् घटाद्यभावज्ञानावच्छेदकक्षणानवच्छिन्नपटादिज्ञानव्यक्तिमादायाति- प्रसङ्गस्तु एकक्षणावच्छेदेन घटाद्यभावज्ञानाधिकरणावृत्तिपटादिज्ञा- नस्यापि सत्त्वेनातिप्रसङ्गवदभावपदस्य स्वाभावपरतयैव वारणीयः न चैवं सति एकक्षणावच्छिन्नत्वं परित्यज्य एकाधिकरणावृत्तित्वस्य निवेशेनापि निर्वाहसम्भवः एकपुरुषीयघटाद्यभावज्ञानव्यधिकरण- पुरुषान्तरीयघटादिज्ञानमादाय घटादौ तदभावप्रतियोगित्वोपपत्ते- रिति वाच्यम् । अभावज्ञानस्य हि घटाद्यभावज्ञानत्वेनैव निवेशो न तु तत्तद्व्यक्तित्वादिना तथा च घटाभावज्ञानाधिकरणावृत्तिघट- ज्ञानमेव दुर्घटं । सर्वेषामेवात्मनां कदाचिद्घटाभावज्ञानवत्त्वादित्येक- क्षणावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् न च तदधिकरणावृत्तित्वश- रीरे प्रतियोगितायां तदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलं तदधिकरणवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावनिवेशेनाप्युपपत्तेः घटाभाव- ज्ञानवद्वृत्तिपटादिज्ञाने तद्वद्वृत्तित्वप्रतियोगिकतद्विशेषाभावसत्त्वेऽपि स्वाभावस्य निवेशनीयतया ऽतिप्रसङ्गानवकाशात् तथा च घटा- दिज्ञाने घटाभावज्ञानाधिकरणवृत्तित्वसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगिताका- भावसौलभ्यात् घटादेः स्वाभावप्रतियोगित्वमुपपद्यत एवेति वाच्यं तदधिकरणवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायाः प्रकारतया निवे- शने प्रतियोगित्वज्ञाने प्रतियोगित्वान्तरज्ञानापेक्षया दुर्ज्ञेयत्वाप- त्त्या ऽभावे तादृशप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधयैव निवेश्यतया प्रतियोगितायाः यत्र प्रतियोगिसंसर्गतया प्रवेशस्तत्र प्रतियो- गिप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नत्वभानस्यावश्यकतया तदधिकरणावृत्ति- त्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव प्रतिबन्धकतारूपतया एक- क्षणावच्छिन्नत्वानिवेशे उक्तानुपपत्तेरनुद्धारादित्यवधेयम् । अन्यो- न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकेति प्रसक्तिं निराकर्तुमाह अभावप- दस्य चेति । स्वाभावपरत्वादिति । तथा च स्वीयो योऽभावः स्वनिष्ठतद्विरहत्वमेव स्वस्य तदभावप्रतियोगित्वं घटान्योन्याभावो न घटत्वाभाव इति घटत्वादिनिष्ठतद्विरहत्वं न तत्प्रतियोगित्वमिति भावः । घट एतदभावप्रतियोगीत्यादौ अभावपदं लक्षणया घटा- दिरूपसमभिव्याहृतपदार्थविशेषिताभावपरं प्रतियोगिपदं ज्ञानप्रति- बन्धकज्ञानविषयत्वावच्छिन्नार्थकं तदेकदेशज्ञाने चाभावविषयकत्वा-

न्वय इति स्वत्वाननुगमेऽपि न प्रतियोगिपदस्य शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गो न वाभावपदार्थानन्वयापत्तिरिति ध्येयम् । सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्य व्यापकताघटकप्रतियोगितायामवश्यं निवेशनीयतया भेदप्रतियोगितामादाय दोषासंभवेन संसर्गाभावत्वनिवेशवैयर्थ्यमित्यन्तपदं सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वलाभार्थकतयैव व्याख्येयं तथा च प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वेऽपि न क्षतिरित्याह वस्तुतस्त्वित्यादिना । एकसम्बन्धावच्छिन्नाया इति तथा च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वनिवेशे प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव साध्यवन्निष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धिः न चायोगोलकभेदत्वादिकमेव तथा धूमादिमति संयोगादिव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नायोगोलकभेदाभावसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगितायां लाघवेन शुद्धभेदत्वादेरवच्छेदकत्वोपगमादिति वाच्यं विषयतासम्बन्धेन कालिकसम्बन्धेन वा अयोगोलकभेदाद्यभावप्रतियोगितायामेवायोगोलकभेदत्वादेरवच्छेदकतया तस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वासम्भवात् अयोगोलकभेदाविषयकभेदान्तरविषयकज्ञाने विषयितासम्बन्धेन भेदत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावासम्भवेन तत्साधारणतादृशसम्बन्धावच्छिन्नायोगोलकभेदाद्यभावस्य भेदसामान्यानधिकरणदेशाप्रसिद्ध्या काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नभेदत्वावच्छिन्नाभावासम्भवेनायोगोलकभेदाद्यनधिकरणायोगोलकाद्यवच्छेदेन कालवृत्तेः कालिकसम्बन्धेनायोगोलकभेदाद्यभावस्य च प्रतियोगितायां शुद्धभेदत्वादेरवच्छेदकत्वायोगात् । यदि च यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं निवेश्यायोगोलकभेदत्वादेस्तथात्वमुपपाद्यते तदा वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यादिमन्निष्ठसंयोगसमवायदैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधूमादिमन्निष्ठसमवायसंयोगकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वद्रव्यत्वत्वह्रदभेदत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधितापत्तिरिति भावः । यत्सम्बन्धावच्छिन्नाया इति । तथा च संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-

वह्नित्वादेः साधनवन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवाद्धूमादिमन्निष्ठविशेषणताविशेषादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकायोगोलकभेदत्वादेर्वह्न्यादिमन्निष्ठतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्च न कश्चिद्दोष इति भावः । संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेवेति अयोगोलकभेदत्वादेर्धूमवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि विशेषणताविशेषसम्बन्धादिघटितनिरुक्तोपाधितावच्छेदकत्वस्य तत्राक्षतत्वादिति भावः । स च अस्वरसश्च व्यधिकरणसम्बन्धेनेति तथा च यादृशव्यधिकरणसम्बन्धेन संयोगादिना यस्य रूपादेः क्वचिदपि कस्यचिद्भ्रमो न जातस्तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वानुपपत्तिः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिप्रकारकज्ञानस्याभावधीविरोधित्वात्तादृशाभावधीप्रतिबन्धकज्ञानस्यैवाप्रसिद्धेः । यद्यपि समानधर्मिकयोरेवाभावप्रतियोगिमत्ताज्ञानयोः प्रतिबन्धकभाव इति समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्थलेऽपि विरोधिनोरभावप्रतियोगिज्ञानयोरेकतरस्य भ्रमत्वानियम इति यादृशाभावस्य तत्प्रतियोगिनो वा भ्रमो न कदाचिदपि प्रसिद्धस्तदभावप्रतियोगित्वाव्याप्तिसम्भवः तथापि समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोपगमे भिन्नधर्मिकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकाक्रान्ततया तादृशप्रमात्मकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवतीति व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावानुधावनम् । ननु प्रतिबन्धकत्वं न कारणीभूताभावप्रतियोगित्वमपि त्वेककालावच्छेदेनैकत्रावर्तमानत्वमिति प्रागेवोक्तमेवं च यादृशव्यधिकरणसम्बन्धेन यस्य प्रतियोगिनो भ्रमोऽप्रसिद्धस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतदभावज्ञानासमानकालीनतत्प्रतियोगिविषयकसम्बन्धान्तरावगाहिप्रमामादायैव लक्षणसङ्गतिः सम्भवतीत्यतो दूषणान्तरमाह स्वाभावेति । सम्बन्धत्वस्य नियमघटिततया गौरवादाह स्वाभावज्ञानेति । लघोरित्यस्य स्वाभावज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वापेक्षयेत्यादिः सर्वत्र सम्भवित्वादिति । सर्वत्र प्रतियोगितारूपत्वसम्भवादित्यर्थः तदभावज्ञानविषयोदासीनेऽतिप्रसङ्गस्य स्वांशानिवेशेनैवायोगादिति भावः । ननु तथैवा स्त्वित्यत आह स्वाभावेत्यत्रेति । स्वाभावेत्यादाविति पाठे य-

थाश्रुतविरहत्वनिवेशपक्षे अभावविरहेत्यस्यादिना परिग्रहः । षष्ट्यर्थप्रतियोगितायाा इति स्वस्याभावः स्वाभाव इति· षष्ठ्यर्थस्य प्रतियोगित्वातिरिक्तानतिप्रसक्तस्य दुर्वचत्वादिति भावः । तत्र स्वरूपसम्बन्धस्यैवेति अन्यथा आत्माश्रयादिति भावः । यद्यपि स्वाभावेत्यत्र प्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया निवेशे सम्बन्धज्ञानस्य विशिष्टबुद्ध्यहेतुतया स्वाभावेत्यत्र स्वाभावा· भावत्वरूपप्रतियोगितानिवेशेपि तज्ज्ञानात्पूर्वं न तज्ज्ञानापेक्षेति न दुर्ज्ञेयता तथापि विशिष्टसम्बन्धे सम्बन्धसम्बन्धस्यापि घटकतया· सम्बन्धविधया भासमानस्य तस्य शरीरे तस्य सम्बन्धविधया भानं तादृशरीत्या भानान्तर्गतमपि सम्बन्धविधया तद्भानमिति विषयतानवस्था दुर्वारैव तथात्वौचित्यात् प्रतियोगितात्वौचित्या-त् न च स्वाभावे स्वस्य सम्बन्धो ऽनुयोगिता न तु प्रतियोगि· ता सा च स्वरूपसम्बन्धरूपैवास्तां प्रतियागिता तु निरुक्तरूपे· त्याशङ्क्यम् । अनुयोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वेऽपि निरुक्तापे- क्षया लघोस्तन्निरूपकत्वस्यैव प्रतियोगितात्वौचित्यात् प्रकारान्त- रेण प्रतियोगिताप्रवेशमाह अभावत्वेति । अभावत्वं द्रव्यादिषट्प्रति योगिकभेदवत्त्वं प्रतिबन्धकत्वं एकत्र वर्तमानत्वादिप्रतियोगिकाभाव इति भावः । नन्वभावादिव्यवहारगोचरत्वमेवाभावत्वं न तु प्रतियो- गिताघटितं निरुक्तरूपमित्यत आह तथाविधेति । विना प्रतियोगि· तामिति प्रतियोगितान्तर्भावमन्तरेत्यर्थः तथाविधव्यवहारगोचरत्वम् अभावादिशब्दप्रतिपाद्यत्वं तत्पदशक्तिविषयत्वरूपं वा उभयथापि जन्यताघटितं प्रतिपाद्यत्वस्य तज्जन्यप्रतिपत्तिविषयत्वरूपत्वात् तत्पदशक्तेश्च तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकभगवदिच्छारूपत्वात् जन्यता च व्याप्तिघटिता तस्याश्च प्रतियोगिताघटितत्वादिति भावः । एवं च प्रतियोगिता स्वरुपसम्बन्धविशेष इति पूर्वमत एव मणिकारस्य निर्भर इति सूचितम् । इदं त्ववधेयम् घटो ना- स्तीत्यभावबुद्धावभावांशे प्रतियोगिन एव प्रकारतया भानान्म- ण्यभावादेः कारणत्वे प्रतियोगिनो ऽवच्छेदकत्वाच्च अभावनि· ष्ठः प्रतियोगिनिरूपितो ऽनुयोगिताख्यः स्वरूपसम्बन्धः अव- श्यमङ्गीकार्यः प्रतियोगिन्यभावाविशिष्टबुद्ध्यात्मको अभावीयो घट इत्यादिप्रत्ययस्तु नानुभवसिद्ध इत्यभावीयप्रतियोगि-

ताख्यस्वरूपसम्बन्धे मानाभावः प्रतियोगिव्यवहारस्त्वनुयोगितानिरूपकत्वमेवावलम्बते ध्वंसस्य प्रतियोगिनिष्ठप्रत्यासत्त्या प्रतियोगिजन्यत्वानुरोधेन तस्य प्रतियोगिनि सम्बन्धोपगम आवश्यक इति चेदस्तु तथा तथापि अभावान्तरस्य तादृशसम्बन्धो निष्प्रमाण एव न च जन्यत्वस्य यत्र कार्यतावच्छेदकता तत्र प्रागभावादिनिष्ठानुयोगितानिरूपकत्वापेक्षया प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभाववत्त्वस्य तथात्वे लाघवात् प्रागभावस्यापि तादृशसम्बन्धः सिद्ध्यतीति वाच्यं तत्र निरूपकतासम्बन्धेनानुयोगिताविशेषरूपप्रागभावत्वस्यैवावच्छेदकत्वोपगमात् अन्यथा प्रागभावनिष्ठात्यन्ताभावादिभेदस्याधिकरणस्वरूपतामते जन्यत्वस्यात्यन्ताभावादिसाधारण्यापत्तेः गौरवाच्चेति ॥

यत्साध्यस्येत्यत्र कर्मधारयसमासे व्याप्तेर्हेतुनिष्ठत्वालाभ इति षष्ठीतत्पुरुषमवलम्ब्य व्याचष्टे यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावेत्यादिना ।

(चि०) यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं तदिति चेन्न । सोपाधेरपि तथात्वात् । तथाहि साधनस्य वह्नेरव्यापकं यावदार्द्रेन्धनं तत् प्रत्येकमव्यापकं साध्यधूमस्य द्वितीये साध्यधूमस्य व्यापकमार्द्रेन्धनं तद्व्यापकं महानसीयवह्नेः ।

(दी०) यत्साध्यस्य यत्समानाधिकरणसाध्यस्य तथाहीत्यादि । यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत् साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थे तु नोक्तदोष इति ध्येयम् । प्रतियोगितयोश्चैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यम् । तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव यत्किञ्चि-

त्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि एकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि च न क्षतिः । व्यभिचारिणि तु यत्राधिकरणे व्यभिचारो विशेषणताविशेषावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्ववत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति नातिप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावद्यद्धर्मावच्छिन्नयत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं साध्यसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यावत्स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकम् तत्त्वं वा व्याप्तिरिति ध्येयम् ।

(गा०) अत्यन्तपदानि मूले तत्पदमस्तीत्युपात्तानि न तु विवक्षितार्थकानि सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया अग्रे विशेषणीयतया व्यावृत्त्यभावात् । नोक्तदोष इति आर्द्रेन्धनायोगोलकान्यत्वादीनां धूमादिनां धूमादिसाध्यवन्निष्ठतत्तद्व्यक्तित्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावत्त्वेऽपि तत्त्वस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तादृशधर्मस्य महानसीयवह्न्यादिरूपयत्किञ्चित्साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभाववत्त्वाभावादिति भावः । एकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमिति । साधनसमानाधिकरणाभावीययद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं यस्य तस्य साध्यवन्निष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्यवन्निष्ठाभावीययद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं यस्य तस्य साधनवन्निष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदक-

त्वमित्येव विवक्षणीयमित्यर्थः । विशेषणताविशेषसम्बन्धमात्रनिवेशेनैव सामञ्जस्ये सम्बन्धान्तरनिवेशनमफलमित्याशयेनाह विशेषणतेति । प्रथमलक्षणे सम्बन्धविवक्षायाः फलमाह प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैवेति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकं तथा च सुतरां साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामान्ये साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति सम्बन्धाविवक्षणे ऽतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवाद्धर्ममात्रमुपेक्ष्य प्रतियोगितावच्छेदकधर्मानुसरणं । यद्यपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरपि विषयितासम्बन्धावच्छिन्नतद्विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सम्भवति घटत्वादिविशिष्टविषयकेऽपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वाप्रकारके ज्ञानादौ तद्विशिष्टस्य विषयितासम्बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वेन लघुघटत्वादेस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् तथापि विषयिताया वृत्त्यनियामकत्वेनाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्तीत्यभिप्रायेणेदम् । अयोगोलकभेदत्वादेस्तु धूमादिमन्निष्ठकालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वमिति बोध्यम् । द्वितीयलक्षणे सम्बन्धविवक्षाफलं दर्शयति एकसम्बन्धेति । तथा च यदि यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्यत्तत्र साधनसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकत्वाभावो विवक्षितस्तदा ऽसम्भवः स्यादिति भावः । यदि साधनसमानाधिकरणाभावीययत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो निवेश्यते उभयदले प्रतियोगितासामान्यं वा तदा पुनरतिव्याप्तिरेवेति हृदयम् । उभयलक्षण एव सम्बन्धविवक्षणे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणप्रकारं दर्शयति व्यभिचारिणि त्विति । तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति । तथा च साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकेषु साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकेषु वा यावत्सु साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वान्तर्भावात्तत्र च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वयोरभावान्न लक्षणद्वयातिव्याप्तिरिति भावः । अत्यन्ताभावघटितत्वेन गुरुतया तदघटितमन्योन्याभावगर्भलक्ष-

णद्वयमाह वस्तुत इति। यद्यप्यन्योन्याभावगर्भलक्षणेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकतयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा निवेशनमावश्यकम्। अन्यथायोगोलकान्यत्वादेरपि धूमाद्यात्मकसाध्यवह्निष्ठस्य विषयितादिसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकतयाऽतिप्रसङ्गात् अत्यन्ताभावघटितलक्षणे च तादृशसम्बन्धेनायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नज्ञानादेर्योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतामादायातिप्रसङ्गो न सम्भवति विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां शुद्धभेदत्वादेरेवावच्छेदकत्वसम्भवेन गुरोरयोगोलकभेदत्वादेरनवच्छेदकत्वादिति तत्र प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशो नास्ति तथा चान्योन्याभावगर्भव्याप्तौ लाघवानवकाशः तथापि गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते ऽत्यन्ताभावगर्भलक्षणेपि प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धानिवेश आवश्यक एवं भेदत्वादेर्विषयितासम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽप्ययोगोलकभेदत्वादेर्न प्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिर्वाहः विशेष्ये पर्याप्तस्यापि विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमादिति तादृशधर्मस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वानिर्वाहाय द्वितीये ऽत्यन्ताभावघटितलक्षणे तन्निवेशनस्यावश्यकता सर्वथैवेत्यभिप्रायेणेदम्। वस्तुतस्त्वित्यादि भ्रान्तकल्पितः पाठ इत्यपि वदन्ति।

यावदव्यभिचारितदव्यभिचारीत्युभयत्रैव बहुव्रीहिभ्रमनिरासाय व्याचष्टे यावतां तेषामिति।

(चि०) नापि साध्यं यावदव्यभिचारि तदव्यभिचारित्वमनौपाधिकत्वम्। साध्याव्यभिचारित्वस्यैव गमकत्वसम्भवात्। तच्च दूषितम्। नापि कार्त्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिः। एकव्यक्तिके तदभावात्। नानाव्यक्तिकेऽपि सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकवह्नावभावात्। अत एव न कार्त्स्न्येन साध्येन सम्बन्धो व्याप्तिः। विषमव्याप्ते तदभावाच्च। न च

यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः । साधनाश्रयमहानसादौ सकले प्रत्येकं वह्नेराश्रितत्वाभावात् नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यम् । यावद्धर्मसामानाधिकरण्यं हि यावत्तद्धर्माधिकरणाधिकरणत्वं तच्चाप्रसिद्धम् । साधनसमानाधिकरणसकलमहानसत्वाद्यधिकरणाप्रतीतेः । नापि स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिः । स्वभावजन्यत्वे तदाश्रितत्वादौ वाव्याप्त्यतिव्याप्तेः । नाप्यविनाभावः केवलान्वयिन्यभावात् ।

(दी०) साध्यमिति । यावतां तेषामित्यर्थः । दूषितं केवलान्वयिन्यव्याप्त्या । सा च यथोक्तलक्षणेऽपि । गौरवं परमतिरिच्यते इति । कार्त्स्न्यं साधनस्य साध्यस्य साध्याश्रयस्य साध्यसमानाधिकरणस्य वा । आद्ये कृत्स्नसाधनसामानाधिकरण्यं साध्ये कृत्स्नेषु साधनेषु साध्यसामानाधिकरण्यं वार्थः । प्रथमे एकेति नानेति च व्याप्तेश्चाहेतुवृत्तित्वं । पृथिवी पृथिवीत्वव्यापकजातेरित्यादावतिव्याप्तिश्च । अत एव नेतरः । अर्थाभिधानपूर्वकं द्वितीयं निरस्यति अत एवेति । अत एव एकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तेरेव विषमव्याप्ते समव्याप्तेऽपि च संख्यापरिमाणादावेकत्र साधने सकलसाध्यसम्बन्धस्याभावात् भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ । तृतीये साध्याश्रययावद्वृत्तित्वं चतुर्थे साध्यसमानाधिकरणयावत्सामानाधिकरण्यमर्थः । तत्र च यथासम्भवमेकमात्रवृत्तिसाध्यके वह्न्यादौ साध्ये धूमादावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्तादौ । अर्थपरिष्कारपूर्वकं पञ्चमं निरस्यति न चेति । एकमात्रवृत्तिसाधने

चाव्याप्तिश्च । तथैव षष्ठं निरस्यति नापीति । तादृशानां सर्वेषां महानसत्वादीनां प्रत्येकनिरूपितान्यपि सामानाधिकरण्यानि न कुत्रापि वह्नौ । अथ यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेन साधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वं तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति चेत् इतोऽपि लघुतया साधनव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरितिसिद्धान्तयिष्यते । अविनेति साध्यं विना साध्याभाववति यो भावो वृत्तिस्तद्विरहः । साध्यं विना अभावः साध्याभावव्यापकीभावप्रतियोगित्वमिति वा ।

(गा०)दूषितमित्यत्र केन दोषेणेत्याकाङ्क्षायां हेतुं पूरयति केवलान्वयिन्यव्याप्त्येति । ननु साध्याव्यभिचरितत्वमात्रोक्तौ केवलान्वयिन्यव्याप्तिः प्रसज्यत इत्यत एव शेषसार्थक्यं भविष्यतीत्याशङ्कायामाह सा चेति केवलान्वयिन्यव्याप्तिश्चेत्यर्थः । यथोक्तलक्षणे यावतां साध्यमव्यभिचारि तेषामव्यभिचारित्वरूपे केवलान्वयिसाध्यं व्यतिरेकिणो व्यभिचार्यैव केवलान्वयिनश्च व्यभिचार एवाप्रसिद्ध इति तदव्यभिचारित्वमपि तथेति साध्यं यस्याव्यभिचारि तादृशवस्तुनोऽप्रसिद्धेरिति भावः । कात्स्न्येन सम्बन्ध इत्यत्र साध्यसाधनाश्रयसाधनसमानाधिकरणधर्मेषु कात्स्न्र्यस्य विशेषणतापक्षा मूलकृता दूषिताः न तु साध्याश्रयतत्समानाधिकरणयोस्तद्विशेषणत्वपक्षौ अतो मूलन्यूनताभङ्गाय स्वयं तौ दूषयितुं तावन्तर्भाव्य वितर्कयति कात्स्न्र्यमित्यादिना । साधनसमानाधिकरणस्य वा विवक्षितमिति शेषः । सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकं वह्न्यादावभावादित्यभिधानेन साध्यानुयोगिककृत्स्नसाधनसम्बन्धस्य व्याप्तितापक्षदूषणे मूलस्य तात्पर्यं प्रतीयते तथा च कृत्स्नसाधनानुयोगिकसाध्यसम्बन्धस्यादूषणेन न्यूनतां परिहर्तुं तत्पक्षं दूषयिष्यन् साधनस्य कात्स्न्र्यमन्तर्भाव्य वितर्कयति आद्य इति । प्रथमपक्षे मूलोक्तं दूषणद्वयं सङ्गमय्याधिकं दोषद्वयमाह व्याप्तेश्चेति पृथिवीति पृथिवीवृत्तिघटत्वपटत्वसकलधर्मा-

धिकरणाप्रसिद्ध्या सकलतत्सामानाधिकरण्याप्रसिद्धिरतः पृथिवीवृत्तित्वमुपेक्ष्य तत्त्वव्यापकत्वानुसरणं पृथिवीत्वव्यापकत्वं पृथिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमवृत्तिसाधारणमिति तेन रूपेण हेतुत्वेऽवृत्तेरपि सकलसाधनान्तर्गततया तदधिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरतो जातिपदं समवेतार्थकम् । अत एव एकव्यक्तिसाधनकाव्याप्तिसहितदर्शितातिव्याप्तेरेव इतरः कृत्स्नसाधने साध्यसम्बन्धो व्याप्तिरिति पक्षः द्वितीयं साध्ये कात्स्न्र्यविशेषणपक्षम् । एकव्यक्तिके तदभावादित्यत्र एकव्यक्तिकपदं तादृशसाधनपरं तस्य साधने कात्स्न्र्यविशेषणपक्षदूषणपरत्वात् तथा चात एवेत्यस्य तादृशदूषणपरत्वासम्भवादेकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तिपरतया व्याचष्टे अत एवेति न्यूनताभङ्गाय पूरयति समव्याप्तेऽपि चेति । संख्यापरिमाणादौ संख्यादिसाध्यकपरिमाणादौ शब्दवानिति रूपादेः साध्यत्वे सकलतदधिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरतः शब्दसाध्यकानुधावनं तत्र गगनस्यैव सकलशब्दाधिकरणत्वात् । तृतीयचतुर्थयोरर्थाभिधानपूर्वकं दूषणमाह तृतीये चेत्यादिना एकमात्रवृत्तिसाध्यके यावत्साध्याश्रयाप्रसिद्धिदोषस्तृतीय एव न चतुर्थे वह्निमान् सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरपि तत्रैव न चतुर्थे यावत्साध्यसमानाधिकरणपर्वतत्वमहानसत्वाद्यधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनवकाशादतो यथासम्भवमिति धूमादावव्याप्तिरिति सकले वह्निमति प्रत्येकधूमस्यावृत्तेः वह्निसमानाधिकरणयावद्धर्माधिकरणाप्रसिद्धेश्चेति भावः । सत्त्वादावित्यत्र वह्न्यादौ साध्ये इत्यनुषज्यते पञ्चमे यथाश्रुते यावत्साधनाश्रयसम्बन्धः साध्ये लभ्यते तावता व्याप्तिः साधनानिष्ठत्वानिर्वाह इति तन्निर्वाहाय तादृशसाध्यसामानाधिकरण्यस्याधिकस्य प्रवेशनमर्थपरिष्कारः । स्वयमधिकं दूषणमाह एकमात्रवृत्तिसाधन इति यावत्साधनाश्रयाप्रसिद्धेरिति भावः । तथैव अर्थपरिष्कारपूर्वकमेव अत्रापि यथाश्रुते कृत्स्नसाधनसमानाधिकरणसामानाधिकरण्यं साध्ये लभ्यते अतो व्याप्तेर्हेतुनिष्ठतासम्पादनाय सामानाधिकरण्यस्याधिकस्य निवेशनमेव परिष्कार इति बोध्यम् । ननु साधनसमानाधिकरणानां मिथो विरुद्धानामेकाधिकरणाप्रसिद्धावपि तेषां प्रत्येकसामानाधिकर-

ण्यमेव साध्ये निवेश्यमिति न मूलोक्तदोषावसर इत्यत आह ताद्दशानामिति साधनसमानाधिकरणानामित्यर्थः। न कुत्रापि वह्नाविति साध्यतावच्छेदके तत्तद्धर्मसमानाधिकरणवृत्तित्वं निवेश्यैतद्दोषोद्धारेऽपि नानाधर्मावच्छिन्नसाध्यके दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादौ कुत्रापि दण्डादिव्यक्तौ साधनसमानाधिकरणानां सर्वेषां प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तित्वासम्भवेनाव्याप्तिर्बोध्या। साधनसमानाधिकरणाः सर्वे याद्दशसाध्यसमानाधिकरणाः तत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थे न कोऽपि दोष इत्याशङ्कते अथेति। तत्तद्व्यक्तित्वादिना साध्यं चेद्व्यापकतावच्छेदककोटौ निवेश्यते तदा नानाव्यक्तिसाध्यके ऽव्याप्तिरतो यद्धर्मपदं प्रकृतसाध्यतावच्छेदकपरं विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टाधिकरणतागर्भसामानाधिकरण्यं प्रवेश्यमित्येतल्लाभायाश्रयपदमुपेक्ष्यावच्छिन्नपदं धूमादिसामानाधिकरण्यस्यापि प्रमेयत्वादिना वह्न्यादिसामानाधिकरण्यव्यापकतया अतिप्रसङ्ग इति ताद्दशसामानाधिकरण्यत्वस्य व्यापकतावच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनं साधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वं साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वं तेन धूमसामानाधिकरण्यत्वेन तद्वह्न्यादिसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वेऽपि गुणत्वादिसाधारणविशिष्टसत्तात्वाश्रयसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यत्वेनाव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः परिष्कारस्यावश्यापेक्षणीयत्वे एतदपेक्षया लघोः कृत्स्नसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धस्य व्यापकत्वरूपकृत्स्नपदार्थमन्तर्भाव्य परिष्कार एवोचितः स च सिद्धान्तग्रन्थ एव करिष्यत इत्याह इतोऽपीति तथा चेदानीं यथाश्रुतार्थदूषणपर एव मूलग्रन्थ इति नासङ्गतिरिति भावः। मूलोक्तसिद्धान्तलक्षणं तु अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितानये द्रव्यनिष्ठसंयोगाभावोपि प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्तिरिति संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्त्या दूषयित्वा साधनसमानाधिकरणधर्मिककात्स्न्र्यविशेषणपक्ष एव दीधितिकारेणाग्रे ऽवलम्बनीयः। अभाववदर्थकं विनापदमत्र सप्तम्यन्तामित्याशयेन व्याचष्टे साध्याभाववतीत्यादिना। साध्याभाववदवृत्तित्वमिति प्रथमल-

क्षणे साध्याभाववद्वृत्तिभेदो विवक्षितोऽत्र तु तत्त्वात्यन्ताभाव इति भेद इति भावः। सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्याभाववति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा ऽव्याप्तिरतो ऽविनाभावमन्यथा व्याचष्टे साध्यं विना ऽभाव इति। तथा च नञ्व्यत्यासः कार्य इति भावः। तथा च विनाशब्दार्थो ऽभाव एव न तु तद्वान् तस्य च निपातार्थतया प्रयुक्तत्वसम्बन्धेनाभावे साक्षादन्वयः प्रयुक्तत्वं च व्यापकत्वमेवेत्याशयेनाह साध्याभावव्यापकेति।

साध्यस्य संयोगादिसम्बन्धो न तदीयव्याप्तिरतो व्याचष्टे सामानाधिकरण्यमिति ।

(चि०) अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि केनचित् सह व्याप्तित्वात् धूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्वक्तव्येति । तन्न। लिङ्गपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात्। न च सम्बन्धमात्रं तथा। तद्बोधादनुमित्यनुत्पत्तेः। नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदम्। सम्बन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात्।

केवलान्वयिनि केवलान्वयिधर्मसम्बन्धो व्यतिरेकिणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः एतयोरनुमितिविशेषजनकत्वम् अनुमितिमात्रे पक्षधर्मतैव प्रयोजिका न चातिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वनियमादिति केचित्। तदपि न। साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य धूमेऽसत्त्वात् वह्निमत्पर्वतान्यस्मिन् धूमसत्त्वात् न च सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वम् वह्निमतां प्रत्येकं तथात्वात्। सर्वत्र लक्षणे साध्यत्वसाधनत्वतदभिमतत्वा-

नां व्याप्तिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः । साध्यत्वं हि न सिद्धिकर्मत्वं सिषाधयिषाविषयत्वं वा । महानसीयवह्नौ तदभावात् । न च सामान्यतो व्याप्त्यवगमोऽस्त्येव परस्य कथमन्यथा दूषणेनासाधकतां साधयेदिति वाच्यम् । स्वार्थानुमानोपयोगिव्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना कथायामप्रवेशादिति ।

(दी०) अथेति । सम्बन्धः सामानाधिकरण्यम् । व्यभिचारिसम्बन्धस्येति केनचित् किञ्चिद्रूपावच्छिन्नेन । धूमादेरपि द्रव्यत्वादिनावह्निव्यापकत्वात् । तद् बोधादिति । न च व्यभिचाराग्रह सहकृतस्तद् बोधस्तथा । व्यभिचार तद् व्यतिरेकयोः अनुपस्थितावपि समानाधिकरण धर्मवचाज्ञानमात्रादनुमित्युत्पादस्य सर्वानुभव सिद्धत्वात् । हेत्वन्तरे तत्रैव च रूपान्तरेण व्यभिचारग्रहे हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽप्यनुमित्युत्पादाच्च । विवदन्ते च सामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव हेतुतायाम् । व्यभिचारज्ञानाभावकारणत्वमपेक्ष्य कारणीभूतसामानाधिकरण्यज्ञाने लाघवेनाव्यभिचारस्य विषयतावच्छेदकत्वमुचितम् । न च व्यभिचारसंशयेऽनुमित्यनुत्पादादव्यभिचारनिश्चयत्वेन कारणत्वोक्तौ गौरवम् व्यभिचारज्ञानस्य हि भ्रमत्वनिश्चयदशायामेवाविरोधितया भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य विरोधित्वं वाच्यम् । अव्यभिचारनिश्चयस्य च भ्रमत्वशङ्कायामप्यनुमित्यजनकतया भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्यैव हेतुत्वमिति तवैव गौरवात् । नानाविधव्यभिचारज्ञानाभावानां नियतपूर्ववर्त्तित्वेन क्लृप्तानामपि हेतुत्वमपेक्ष्य वक्ष्यमाणैकविधाव्यभिचारज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमित्यप्याहुः । सामानाधिकरण्यविशिष्टपक्षधर्मत्वं तु पक्षे साध्यग्रहं विना दुर्ग्रह मिति । केवलान्व-

यित्वस्याग्रहे सामानाधिकरण्यमात्रग्रहादनुमित्यनुत्पत्तेस्तद्ग्रहोऽपि वाच्यः । तच्च वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा । तथा च सर्वसाधारण्याय लाघवात्साधनवतस्तद्वृत्तित्वस्य वा वृत्तेरन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्तरहस्यम् । शेषं केवलान्वयिखण्डने वक्ष्यामः ।

(गा०)मूले व्यभिचारिसम्बन्धस्येति तद्व्यभिचारिनिष्ठतदीयसम्बन्धस्येत्यर्थः केनचित्सह व्याप्तित्वादित्यत्रान्यदीयव्याप्तित्वं प्रतीयते तच्च न सम्भवतीति व्याचष्टे किञ्चिद्रूपेति तथा च रूपान्तरावच्छिन्नतद्व्याप्तित्वादित्यर्थः तदेव दर्शयति धूमादेरपीति व्यापकत्वात् व्याप्तिनिरूपकत्वात् तथा च वह्न्यादौ धूमादिव्याप्तिरिष्टैवेति भावः। मूले तद्बोधादिति केवलसाध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानादित्यर्थः अनुमित्यनुदयादिति अनुमित्युदयोपगमासम्भवादित्यर्थः तथा सति द्रव्यत्वादिहेतुना ह्रदादावप्यभ्रान्तानां वह्न्याद्यनुमानापत्तेः उदाहरणे वीप्सितयत्पदप्रयोगे वैयर्थ्यापत्तेः व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तेः सर्वत्र मेयत्वादिना सत्प्रतिपक्षतापत्तेश्चेति भावः। ननु व्यभिचारज्ञानाभावः साक्षादेवानुमितिहेतुर्वाच्यस्तथा च साध्याभावव्यभिचारिमेयत्वादेर्न सत्प्रतिपक्षाधायकत्वप्रसङ्गः न वा व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिः व्यभिचारशङ्कानिवर्तनेनैव च उदाहरणे वीप्सोपयोग इत्याशङ्कते दीधितौ न चेति । तद्बोधः साध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ताबोधः सर्वानुभवसिद्धत्वादिति तथा च तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः । एवमेतन्मते कोटिद्वयसहचारितधर्मद्वयदर्शनादुभयत्र व्यभिचाराग्रहे संशयानुमितिप्रसङ्गोऽपि दुर्वारः विपरीतकोटिसमानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्य विशिष्टबुद्ध्यविरोधित्वात् अन्यथा साधारणधर्मदर्शनाधीनप्रत्यक्षसंशयस्याप्युच्छेदापत्तेः व्यभिचारज्ञानाभावहेतुत्वं सम्भवदुक्तिकमपि नेत्याह हेत्वन्तरेति । द्रव्यत्वादौ वह्न्यादिव्यभिचारग्रहदशायां धूमादिलिङ्गकवह्न्यनुमितेरुत्पादादित्यर्थः । तथा च तत्साध्यकानुमितेस्तत्साध्यनिरूपितव्यभिचाराग्रहव्यभिचारित्वान्न

तत्र तद्धेतुतासम्भव इति भावः । ननु तल्लिङ्गकतत्साध्यकानुमितित्वस्य तल्लिङ्गधर्मिकतत्साध्यव्यभिचारज्ञानाभावजन्यतावच्छेदकत्वोपगमे नायं व्यभिचार इत्यत आह तत्रैव वेति हेताविविशेषः । रूपान्तरेणेति द्रव्यत्वादिप्रकारेण व्यभिचारग्रहे धूमत्वाद्यवच्छिन्नतल्लिङ्गकानुमित्युत्पत्तेरित्यर्थः । ननु तद्धर्मावच्छिन्नतल्लिङ्गकानुमितित्वमेव तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकव्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यम् तथा च नोक्तदोष इत्यत आह हेतुतावच्छेदकाग्रहे इति धूमत्वादिप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञानं विनापि अयमालोको धूमो वेति सन्देहदशायां वह्निव्याप्यवानयमितिव्याप्तिमात्रप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्युत्पत्तेत्यर्थः तथा च तादृशानुमितौ व्यभिचारग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकनिरुक्तधर्मानाक्रान्तायामव्यभिचारग्रहस्य कारणताया आवश्यकत्वेन व्यभिचाराग्रहहेतुत्वं न कुत्रापि कल्पयितुमुचितं न चाव्यभिचारस्य केवलान्वयिस्थले ऽप्रसिध्या व्यतिरेकिस्थलेऽपि केवलान्वयित्वग्रहदशायां दुर्ग्रहतया तत्र व्यभिचाराग्रहसहकृतसामानाधिकरण्यज्ञानादेवानुमितिरुपगन्तव्येति वाच्यम् स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदककत्वरूपस्य सिद्धान्तग्रन्थे निर्वाच्यस्याव्यभिचारस्य सर्वत्रैव सुग्रहत्वात् साध्यस्य केवलान्वयित्वग्रहदशायामनुमितिमनङ्गीकुर्वाणैः साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपाव्यभिचारज्ञानस्यानुमितिसामान्यहेतुत्वस्वीकारेऽपि बाधकाभावादिति भावः । ननु हेतुतावच्छेदकाग्रहस्थले व्यभिचारग्रहाभावसहितसाध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानादेवानुमितिः सम्भवतीति तत्राव्यभिचारज्ञानहेतुत्वमसिद्धम । एवं स्वसमानाधिकरणेत्यादिसिद्धान्तग्रन्थे निर्वाच्यव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतायां रासभादिव्यावर्तकतत्तद्धेतुतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्यधर्मितावच्छेदकविधया विषयताया अवश्यं निवेशनीयतया हेतुतावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञानं विना ऽनुमितिर्भवत्येव नेत्यत आह विवदन्ते चेति । केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगन्तारो नव्या इतिशेषः । तथा च सामानाधिकरण्यज्ञानस्यापि हेतुता यनाव्यभिचारज्ञानहेतुतावादिभिरुपगम्यते तन्मतापेक्षया ऽव्यभिचारज्ञानस्थले व्यभिचारा-

ग्रहहेतुतां कल्पयतः सामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वं मन्यमानस्य मते गौरवाभावेऽपि साध्याभाववदवृत्तित्वरूपाव्यभिचारज्ञानहेतुतावादिनवीनमतापेक्षया कारणताद्वयकल्पने गौरवं दुर्वारमेवेति भावः । हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानहेतुतावादिनां सिद्धान्तिनां मतेऽपि तन्मतापेक्षया लाघवमाह व्यभिचारज्ञानेति । सिद्धान्तिमते ऽव्यभिचारज्ञानसामानाधिकरण्यज्ञानयोः न कारणताद्वयम् अपि तु स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपाव्यभिचारविषयतानिरूपितत्वं साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतावच्छेदककोटिप्रविष्टसाध्यतावच्छेदकविषयतायां निवेश्यते तथा च कारणताया ऐक्याल्लाघवमक्षुण्णमेवेति भावः । इदमत्रावधेयम् पक्षभेदेन साध्यसमानाधिकरणहेतुमत्ताज्ञानहेतुतानामानन्त्यात्तत्राव्यभिचारविषयतानिवेशे ऽनन्तस्थले ऽवच्छेदकगौरवं निरुक्तसाध्यतावच्छेदकविषयतायां निरुक्ताव्यभिचारविषयतानिरूपितत्वं निरुक्ताव्यभिचारविषयतायां वा साध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितत्वं निवेश्यत इत्यत्र विनिगमनाविरहेणानन्तपक्षभेदेनानन्तकारणताधिक्यं चेति पक्षविशेषमनन्तर्भाव्य सामान्यतस्तल्लिङ्गकतत्साध्यकानुमितौ तल्लिङ्गधर्मिकतत्साध्यनिरूपितव्यभिचारज्ञानाभावत्वेनैककारणताकल्पनमेव सम्यक् । अत्र केचित् व्यभिचारग्रहस्य शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्या आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या वा प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवति परपुरप्रवेशस्थले तच्छरीरे अभिभाव्यस्य व्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽपि अभिभावकभूतादेरनुमित्युदयात् कायव्यूहस्थले एकशरीरावच्छिन्ने आत्मनि व्यभिचारग्रहसत्त्वेऽपि शरीरान्तरावच्छिन्ने तत्रानुमित्युदयादिति शरीरविशेषावच्छिन्नत्वं निवेश्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या व्यभिचारग्रहस्य प्रतिबन्धकता वाच्या तथा च चैत्रमैत्रादिशरीरभेदेन तदभावस्यानन्तहेतुतापेक्षया सामानाधिकरण्यसमानावच्छेदकत्वोभयप्रत्यासत्त्या अवश्यकल्प्यसामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतायामव्यभिचारविषयकत्वनिवेश एव लघीयान् न च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्यव्यभिचाराग्रहस्य सामानाधिकरण्यसमानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्तिभ्यां कारणताकल्पनेनैव सामञ्जस्यात्तद्धेतुतामतेऽपि शरीरभेदनिवे-

ज्ञानं नास्तीति वाच्यं तथा सति तच्छरीरावच्छेदेन तदात्मनि व्यभिचारधीसत्त्वेऽपि तदात्मनि तदभावस्यान्यावच्छेदेनान्यात्मनि तदभावस्य तच्छरीरावच्छेदेन वृत्तेस्तच्छरीरावच्छेदेन तदात्मन्यनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् उभयप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नैकहेतुतास्थले एककारणव्यक्तेरुभयाधिकरणप्रत्यासत्तेरुभयाधिकरणप्रत्यासन्नकार्योत्पत्तिप्रयोजकतया ऽव्यभिचारविषयकसामानाधिकरण्यज्ञानं तत्र कायव्यूहस्थले तदात्मनि शरीरान्तरावच्छेदेनैतच्छरीरावच्छेदेन परपुरप्रवेशकर्तर्यात्मान्तरे तत्रैतच्छरीरावच्छेदेनैतदात्मनि अनुमित्यापत्त्यनवकाशः आत्मभेदेन ज्ञानव्यक्तिभेदादिति ज्ञानहेतुतायां शरीरभेदनिवेशमन्तरेणैवोपपत्तिरधिकरणभेदेऽप्यभावव्यक्तिभेदाभावेन व्यभिचारज्ञानाभावहेतुतामते शरीरभेदनिवेशनं विना ऽतिप्रसङ्गवारणोपपत्तेरयोगात् न च यद्देशावच्छेदेन यदा यदधिकरणे कार्यं तदवच्छेदेन तदव्यवहितपूर्वक्षणे तदधिकरणे कारणमित्येतादृशावच्छेदकीभूतदेशघटितव्यापताघटितं कारणत्वं व्यभिचाराग्रहे स्वीक्रियते तादृशकारणताश्रयस्य तद्देशावच्छेदेन तदधिकरणसत्त्वं तद्देशावच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठकार्योत्पादे तन्त्रमिति तच्छरीरावच्छेदेन तदात्मनि व्यभिचारग्रहदशायां तदवच्छेदेन तदात्मनि तदग्रहस्य दुर्लभतया नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि यत्र महाशरीरनाशस्य खण्डशरीरस्य चोत्पाददशायां व्यभिचारग्रहस्तत्र खण्डशरीरोत्पादद्वितीयक्षणे तदवच्छेदेनानुमित्यापत्तेर्व्यभिचाराग्रहहेतुतावादिनां दुर्वारत्वात् तच्छरीरस्य व्यभिचारग्रहपूर्वकाले ऽसत्त्वेन व्यभिचारग्रहानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन तदग्रहस्यात्मनि सत्त्वात् न च तदा व्यभिचारग्रह एव न सम्भवति शरीररूपकारणविरहादित्याशङ्क्यं यतः शरीरावयवसाधारणचेष्टावत्त्वस्यैव ज्ञानजननोपयिकतया शरीरासत्त्वेऽपि तदवयवावच्छेदेनैव ज्ञानोत्पत्तिसम्भवादित्याहुः । व्यभिचाराग्रहस्यानुमितिहेतुतामते अनुमितिसामग्र्या अधिककारणताघटिततया भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ तत्प्रतिबन्धकतायां गौरवमित्यन्ये । अव्यभिचारग्रहहेतुतामते तत्र संशयान्यत्वप्रवेशप्रयुक्तगौरवमाशङ्कते अव्यभिचारनिश्चयत्वेनेति । व्यभिचाराप्रकारकाव्यभिचारप्रकारकज्ञानत्वेनेत्यर्थः । गौरवमिति

व्यभिचाराग्रहहेतुतामते व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वेन तत्साधारणव्यभिचारग्रहत्वावच्छिन्नाभावहेतुतया व्यभिचारग्रहे संशयभेदानिवेशेन लाघवादिति भावः। व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतामते व्यभिचारज्ञाने निश्चयत्वानिवेशोऽपि उत्तेजकीभूतभ्रमत्वज्ञाने निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया गौरवमिति समाधत्ते व्यभिचारज्ञानस्येति भ्रमत्वनिश्चयदशायामेवेत्येवकारेण तत्संशयदशायामनुमित्यविरोधित्वव्यवच्छेदः अप्रामाण्यशङ्कया निश्चितस्यापि विषयस्य संशयोत्पत्तेः तच्छङ्काकलङ्कितस्य निश्चयकार्यकारित्वमात्रं नास्तीति तथाविधस्य व्यभिचारग्रहस्य तत्संशयान्तरवदनुमितिप्रतिबन्धकताध्रौव्यादिति भावः। भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्यभ्रमत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टस्य विरोधित्वं वाच्यं भवता वाच्यं भ्रमत्वशङ्कायामपीति तच्छङ्कास्कन्दितज्ञानस्य विरोध्यप्रकारकज्ञानस्यापि निश्चयकार्यासमर्थत्वादिति भावः। अपिकारात्तन्निश्चयदशासमुच्चयः भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्येति भ्रमत्वज्ञानत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टस्येत्यर्थः एवकारेण तन्निश्चयत्वावच्छिन्नाभाववैशिष्ट्यस्य कारणतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः। तवैवेति व्यभिचाराग्रहहेतुतावादिन एवेत्यर्थः। गौरवादिति व्यभिचारवद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नाव्यभिचारप्रकारकत्वज्ञानाभावविशिष्टव्यभिचाराप्रकारकाव्यभिचारज्ञानत्वापेक्षया ऽव्यभिचारवद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नव्यभिचारप्रकारत्वाभावाप्रकारकाव्यभिचारवद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नव्यभिचारप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टव्यभिचारज्ञानत्वावच्छिन्नाभावत्वरूपकारणतावच्छेदकस्य गुरुशरीरत्वादिति भावः। न च भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्वविषयकभ्रमत्वज्ञानदशायामव्यभिचारज्ञानस्यानुमितिजनकतया तदवच्छेदकाभावप्रतियोगिनि भ्रमत्वज्ञाने भ्रमत्वान्तरग्रहाभावविशिष्टत्वं निवेश्य तादृशभ्रमत्वग्रहस्य निश्चयत्वेनैवाभावो निवेश्यः भ्रमत्वशङ्कास्कन्दितस्यापि परामर्शीयभ्रमत्वग्रहस्य भ्रमत्वसंशयान्तरवदनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वादित्यव्यभिचारग्रहहेतुतामते गौरवं व्यभिचारग्रहोत्तेजकीभूतभ्रमत्वनिश्चये भ्रमत्वान्तरग्रहस्य संशयसाधारणतज्ज्ञानत्वेनैवाभावनिवेशादिति वाच्यम् अप्रामाण्यग्रहेऽप्रामाण्यान्तरग्रहाभावानिवेशे तत्राप्यप्रामाण्यान्तरग्रहाभावस्य नि-

वेशनीयतया तत्र भवतां निश्चयत्वानिवेशेन लाघवविरहात् न चावच्छेदककोटिप्रविष्टाप्रामाण्यग्रहधाराया एकैकं परित्यज्य निश्चयत्वनिवेशनमुभयमते समानम्। अव्यभिचारग्रहहेतुतामते पुनरव्यभिचारग्रहे निश्चयत्वनिवेशनमधिकमिति वाच्यम् अव्यभिचारविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वेनैव हेतुताया वक्तव्यतया तत्संशये च तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानुपगमेनैवाव्यभिचारसंशयादनुमितिवारणसम्भवे तदंशे निश्चयत्वस्यानिवेशात् अव्यभिचारविषयकाप्रामाण्यग्रहे ऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपगमेनाप्रामाण्यग्रहे ऽप्रामाण्यान्तरग्रहाभावस्य न विशेषणत्वमन्यथा विशेषणानवस्थाप्रसङ्गादित्यपि वदन्ति। गौरवान्तरेण व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतामतं दूषयतामन्येषां मतमाह नानाविधेति। हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यतावच्छेदकनिष्ठहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वतादृशप्रतियोगितानिष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिरूपबहुविधेत्यर्थः यत्किञ्चिदेकविधव्यभिचारग्रहदशायामेवानुमित्यनुत्पादस्यानुभविकतया सर्वविधव्यभिचारज्ञानस्यैव पृथक्प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादिति भावः। नियतपूर्ववर्त्तित्वेन क्लृप्तानामपीति। अव्यभिचारज्ञानहेतुतामतेऽपि तद्धेतुभूतयावद्व्यभिचारज्ञानाभावानामनुमितौ नियतपूर्ववर्त्तित्वादिति भावः। एतेन बहुष्वनन्यथासिद्धिकल्पनमपेक्ष्य एकधर्मावच्छिन्ने नियतपूर्ववर्तितासहिततकल्पने लाघवमिति ध्वनितम्। वक्ष्यमाणैकविधेति। केवलान्वयिखण्डनावसरे साध्याभाववदवृत्तित्वरूपलघुशरीराव्यभिचारेत्यर्थः तादृशाव्यभिचारज्ञानस्यापि सर्वविधव्यभिचारग्रहप्रतिबध्यतया तद्धेतुतयैव सकलव्यभिचारज्ञानदशायामनुमितिवारणसम्भवात् अव्यभिचारान्तरापेक्षया तच्छरीरलाघवस्यैव विनिगमकतया विनिगमनाविरहेण नानाविधाव्यभिचारधियामेव कारणत्वमित्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु असमानाकारतया व्यभिचारान्तरग्रहस्य साक्षादुक्ताव्यभिचारज्ञानाप्रतिबन्धकतया व्यभिचारान्तरधीदशायामुक्ताव्यभिचारज्ञानसत्त्वे ऽनुमितिस्वीकारे गुरुशरीरव्यभिचारान्तरग्रहस्यानुमितिविरोधितया तावतैवोपेक्षितत्वादस्माकमपि लघुशरीर-

साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारग्रहाभाव एव हेतुरिति वक्तुं शक्यतया उक्तलाघवानवकाशात् व्यभिचारान्तरग्रहदशायामुक्ताव्यभिचारग्रहसत्त्वे ऽनुमित्यनुत्पादो ऽनुभवसिद्ध इति चेत्तर्हि अव्यभिचारग्रहासत्त्व एव तदनुत्पादो ऽनुभवसिद्ध इति उक्तास्मदीययुक्तिरेव जागर्ति किमेतावता प्रयासेनेति । ननु केवलसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे द्रव्यत्वादिना ह्रदादौ वह्न्याद्यनुमानापत्तिरेव बाधिका तद्वारणाय साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमुपेयतां किमव्यभिचारज्ञानहेतुतया ह्रदादौ वह्निशून्ये वह्निसामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यासत्त्वात् व्यभिचारिण्यपि साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टस्य साध्यवत्येव सत्त्वात् पक्षे विशिष्टवैशिष्ट्यग्रहे हेतौ व्यभिचारग्रहेऽप्यनुमितिरिष्टैव सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यस्याव्यभिचारविशिष्टवैशिष्ट्यतुल्यत्वादित्याशङ्कां परिहरति सामानाधिकरण्यविशिष्टपक्षधर्मत्वं त्विति । पक्षे साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यं त्वित्यर्थः पक्षे साध्यग्रहं विना साध्यनिश्चयं विना दुर्ग्रहं दुर्निश्चयं पक्षे साध्यसन्देहदशायां साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टस्यापि सन्देह औत्सर्गिकः स साध्यनिश्चयेनैव व्यावर्तकधर्मदर्शनविधया निवर्तनीय इति भावः । तथा चान्योन्याश्रयात्तत्सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यनिश्चयस्य तन्निश्चयहेतुता न सम्भवतीत्याशयः । पर्वते वह्निसन्देहदशायां निश्चितसाध्यकमहानसादिवृत्तितया अगृह्यमाणायां पर्वतीयधूमव्यक्तौ वह्निसामानाधिकरण्यसन्देह औत्सर्गिक इति तदानीं तत्सामानाधिकरण्योपलक्षितधूमवत्तानिश्चयो दुर्घट इति कथमव्यभिचरितसामानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानहेतुतापक्ष एव प्रतीकार इति चेन्महानसीयधूमादौ प्रत्यक्षतो वह्निसामानाधिकरण्ये निश्चीयमाने लाघवज्ञानाधीनात् धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वानिश्चयरूपविशेषदर्शनतस्तदवच्छेदेनैव तन्निर्णयात् धूमत्वदर्शनविषयपक्षीयधूमेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यसंशयायोगात् हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वोपलक्षितधूमत्वस्य व्याप्तित्वपक्षे तत्प्रकारकहेतुमत्त्वस्य पक्षे साध्यसन्देहदशायामपि निश्चयस्य निष्प्रत्यूहतया ऽनुपपत्त्यनवकाशाच्च । साध्यस्य केवलान्वयित्वज्ञानकालीनायामनुमितौ केवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानमन्याहृ-

इयां च साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानं हेतुरिति मते साध्यवद्यत्किञ्चिद्व्यक्तिभिन्नवृत्तौ नानाधिकरणकसाध्यके हेतावव्याप्तिर्मूलोक्ता साध्यवदन्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टावच्छिन्नभेदरूपत्वे तस्या अनवकाशात् स्वयं सिद्धान्तमतापेक्षया गौरवेण तन्निराकरोति केवलान्वयित्वेति । साध्य इत्यादिः अनुमित्यनुत्पत्तेरिति । साध्यसामानाधिकरण्यमात्रग्रहस्य व्यभिचारग्रहाविरोधित्वादिति भावः । तद्ग्रहोऽपि साध्ये केवलान्वयित्वग्रहोऽपि हेतुर्वाच्यः अनुमितिहेतुर्वाच्यः यद्यपि स्वमते अवृत्तिगगनादेः स्वाभावाभावत्वविरहादत्यन्ताभावे वृत्तिमत्त्वमनिवेश्यैव तदभावसाधारणं केवलान्वयित्वं सुवचं तथापि सांप्रदायिकानुमततद्घटितकेवलान्वयित्वशरीरे वृत्तौ साधनवन्मात्रस्य विशेषणत्वोपगमेनैव व्यापकतापर्यवसानं भवति स्वमते पुनरत्यन्ताभावांशे साधनवद्वृत्तित्वविशेषणप्रक्षेपेणैवेति सांप्रदायिकानुमतमेव केवलान्वयित्वं दर्शयति तच्च वृत्तिमदत्यन्तेति । आदिपदान्निष्कृष्टस्य तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्य परिग्रहः अन्योन्याभावघटितव्यापकतापर्यवसानाय तद्घटितमपि केवलान्वयित्वमाह अन्योन्याभावेति । गगनादेः स्वात्यन्ताभावप्रतियोगित्वानुरोधेन तदभावत्वस्वीकारेऽपि तद्वदन्योन्याभावत्वमप्रामाणिकमित्यन्योन्याभावे वृत्तिमत्त्वमव्यावर्त्तकतया नोपात्तं सर्वसाधारण्याय साध्ये व्यतिरेकित्वग्रहकालीनानुमितिकारणीभूतज्ञानविषयत्वनिर्वाहाय लाघवात् साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञाने हेतुत्वान्तराकल्पनालाघवात् । साधनेति साधनवतोऽत्यन्ताभावविशेषणीभूताया वृत्तेः साधनवद्वृत्तिताया अन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितं तथा च उच्यत इत्यादिना वक्ष्यमाणसिद्धान्तमत एव पर्यवसानम् अन्यथा कार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवस्य प्रसङ्गादित्यर्थः शेषमिति साध्ये केवलान्वयित्वग्रहदशायां पक्षे साध्यस्यानुमितावपि न क्षतिः तदानीं केवलान्वयित्वेन हेतुना साध्यपक्षवृत्तित्वानुमित्यैव पक्षे साध्यवत्तानिश्चयकार्यसम्भवात् तथा च साध्यवदन्यावृत्तित्वमेवानुमित्यौपयिकं लघुशरीरत्वादित्यादिकमित्यर्थः ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचिता शिरोमणिकृत-
पूर्वपक्षव्याख्याया विवृतिः समाप्ता ॥

July **1919.**

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS.

NO. 259.

गादाधरी ।

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिविरचिता ।

श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या
श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता ।

GÂDÂDHARÎ

A COMMENTARY ON DÎDHITI THE COMMENTARY
OF TATTVA CHINTÂMANI.

By Gadâdhara Bhaṭṭâchârya Chakravartin. With Text.
Edited by *Mahâmahopâdhyâya Vindhyeśwarî Prasâda Dvivedin, Librarian, Govt. Sanskrit College, Benares,*
and Nyâyâchârya Vâmâcharaṇa Bhaṭṭâchârya
Professor of the same College, and
Śreerâma Śâstrî Bhâṇḍâri,
BENARES.

FASCICULUS V–[illegible].

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.
AGENTS: OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

1918

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

—:०:—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—२५९

१ अस्यां चौखम्बा- संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था

३ एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः,ब्रह्मदेशीयैः,सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्राः ७ आनकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... ... " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति । ... ...

सामप्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १२

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्टभाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १

(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्टविरचिता। तर्कपादः(मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता सम्पूर्णः (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्- बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानम् । सम्पूर्णं । (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरीमल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा २

(१०) सिद्धित्रयम्—विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णं(वेदान्तः)१

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादिसतविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृतम्। सम्पूर्णम् (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १६

अनुमानगादाधर्याम्

सिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।

(चिं०) अत्रोच्यते । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ।

(गा०) प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवतीति यथाश्रुतमूलाद्यत्पदार्थे साध्ये प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वं प्रतीयते। ततश्च वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय दोषो दुर्वारः सर्वेषामेव वह्न्यादीनां तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतया तदन्यत्वासम्भवात् यत्पदस्य यद्रूपावच्छिन्नपरतया यद्रूपावच्छिन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदका ये ये धर्माः प्रत्येकं तदवच्छिन्नान्यत्वमित्यर्थे साध्यतावच्छेदकस्य तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नभेदकूटेन प्रत्येकं सामानाधिकरण्यपर्यवसिते वह्न्यादिसाध्यकहेतौ वह्नित्वादेर्विभिन्नवह्न्यादिव्यक्त्यन्तर्भावेन महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नभेदैः प्रत्येकं सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽप्येकव्यक्तिसत्तादिसाध्यके सत्तात्वादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यासत्त्वादव्याप्तिः। यद्रूपावच्छिन्नं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषय इत्यर्थे उक्तदोषोद्धारेऽपि यद्रूपं प्रतियोगितावच्छेदकभिन्नं प्रतियोगितावच्छेदकाविषयप्रतीतिविषयो वा इत्यत एव सामञ्जस्ये प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टे निवेशनमनुचितम्, एवं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वस्य विवक्षया यद्रूपावच्छिन्नं प्रतियोगित्वमुक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नमित्यर्थे शुद्धवह्नित्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-

गित्वे महानसीयत्वादिविशिष्टवह्नित्वाद्यनवच्छेद्यत्वं सुलभमेव यद्रूपावच्छिन्नं प्रतियोगित्वं तादृशप्रतियोगिताभिन्नमित्युक्तौ समवायादिना घटादौ साध्ये संयोगादिना घटादिहेतावतिव्याप्तिः संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताभेदसत्त्वात्। इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया व्यभिचारिमात्रे एव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्यतावच्छेकावच्छिन्नप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नभेदोपादानं, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं भेदानुयोगिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायां निवेश्यातिव्याप्तिवारणे केवलान्वयिसाध्यके तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिरिति मिश्ररीत्या परिष्कारेऽपि गौरवमित्युपाध्यायोपदिष्टनञ्व्यत्यासपक्षमवलम्ब्य व्याचष्टे प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति।

(दी०) प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति। प्रतियोग्यसमानाधिकरणयद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नेन येन केनापि समं सामानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः।

(गा०) न च नञ्व्यत्यासेन साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव विवक्षणीयं तदपेक्षया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वे प्रतियोगितावच्छेदकानवच्छेद्यत्वनिवेशपक्षे न गौरवमिति वाच्यं प्रत्येकं घटादौ घटपटोभयत्वाद्यवच्छिन्नभेदवत् शुद्धवह्नित्वादौ महानसीयत्वाद्यन्तर्भावेन पर्याप्तविशिष्टवह्न्याद्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य सुघटत्वात् अवच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वमन्तरेणैव प्रतीकारात् अवच्छेदकत्वस्य वह्नित्वमहानसीयत्वादिनिष्ठस्य सम्बन्धभेदेन भिन्नत्वेऽपि तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वाद्यनुगतरूपेण व्यासज्यवृत्तितायाश्चक्रवर्तिलक्षणे वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वपर्याप्त्य-

नधिकरणत्वमुपपादितवतो दीधितिकारस्यानुमतत्वात् । सार्वभौमैस्तु विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटानतिरिक्तसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धस्य विशेषरूपेणाव्यासज्यवृत्तेरपि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धत्वेनानुगतेन व्यासज्यवृत्तित्वमिति कण्ठरवेणोक्तम् एवं सति महानसीयवह्निभिन्नवह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकमहानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वाद्योः प्रत्येकं धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वेऽपि प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदकता यादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताकतादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्यैव व्याप्तिघटकत्वोपगमान्नातिव्याप्तिः । उक्तस्थलीयानुमितिविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकदर्शितधर्मद्वयनिष्ठद्वित्वाद्यवच्छिन्नेहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिमति विरोधेन तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात् । साध्यतावच्छेदकवृत्तिमहानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वोभयत्वाद्यनुपस्थितिकाले तदवच्छिन्ने ऽनवच्छेदकत्वस्य दुर्ग्रहतया ऽनुमित्यनुत्पादो व्यापकताज्ञानकारणतावादिनामिष्ट एव तेन तेन रूपेणानवच्छेदकत्वग्रहात्तद्रूपावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकताकानुमित्यनुपपत्तिश्च केवलान्वयिग्रन्थे ग्रन्थकृतैव वक्ष्यते । यत्तत्तत्त्वेन हेतोर्निवेशे हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिर्भिद्येत सा च नानुमित्युपयोगिनी पक्षीयधूमादिव्यापकतायाः पूर्वं वह्न्यादावगृहीतत्वादिति यद्रूपविशिष्टेत्युक्तं तथा च धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकधर्मेणैव विशिष्य निवेश्य तत्तद्रूपावच्छिन्नहेतुकानुमित्यौपयिकव्याप्तिर्निर्वाच्या तथा च महानसादौ धूमवह्न्यादिव्यभिचाराग्रहाद्वह्नित्वादिना तत्तद्धूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया इव पक्षीयधूमादिसाधारणधूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया अपि व्यापकताया ग्रहसम्भवात्तद्घटितव्याप्तेः पक्षधर्मे धूमे ग्रहादनुमितिनिर्वाह इति भावः । न च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वपक्षे हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिभेद आवश्यक एवेत्यनुगतरूपेण हेतुनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यं हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिभेदेऽपि अनुगतरूपेण हेतुनिवेशे धूमव्यापकवह्निप्रतियोगिकधूमनिष्ठसामानाधिकरण्यत्वादिना सामानाधिकरण्यव्यक्तीनामनुगमात् सामान्यप्रत्यासत्त्या पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेरपि

प्रथममनुगतसामानाधिकरण्यत्वरूपव्याप्तित्वेन ग्रहसम्भवेनानुमित्युपपत्तेः तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुनिवेशे ऽननुगमात् सामान्यप्रत्यासत्त्यापि पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेर्व्याप्तित्वेन दुर्ग्रहतया ऽनुमित्यनुपपत्तेः। हेतुतावच्छेदकाश्रयाधिकरणत्वमुपेक्ष्य तद्विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वप्रवेशप्रयोजनमग्रे वक्ष्यते। प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण साध्यतावच्छेदकानिवेशे वह्नित्वत्वादिना वह्नित्वादिकमनवगाहमानात् प्रतियोगितानवच्छेदकवत्समानाधिकरणधूमवानितिज्ञानाद्वह्निमानित्यनुमितिः स्यात् न चेष्टापत्तिसम्भवःकदाचिद्वह्नित्वेन कदाचिद्द्रव्यत्वादिना वह्न्यनुमितिरितिनियमानुपपत्तेः न चानवच्छेदकत्वेन तत्तद्धर्मावगाहित्वमेव व्याप्तिग्रहस्यानुमितौ विधेयतावच्छेदकतया तत्तद्धर्मभाननियामकमिति वाच्यम्। अनवच्छेदकत्वेन वह्नित्वादिभाने द्रव्यत्वादिभानस्यापि प्रायशः सम्भवात्। एवं तत्तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यभिचारितया हेतुभानस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण तत्तत्साध्यतावच्छेदकावगाहिव्याप्तिज्ञानाविरोधितया विशिष्य साध्यतावच्छेदकानवगाहिव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिश्चेति विशिष्य साध्यतावच्छेदकस्य व्याप्तिघटकतालाभाय प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नेनेत्यनुक्त्वा प्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नेनेत्युक्तं। यत्र वह्नित्वत्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकता तत्र तेन रूपेणैव तत्तद्धर्माणां व्याप्तिघटकता यत्र स्वरूपत एव वह्नित्वाद्यखण्डधर्माणां साध्यतावच्छेदकत्वं तत्रापि विशेषणविच्छिन्नतत्तद्धर्मघटिततत्तद्धर्मवदितरावृत्तित्वरूपवह्नित्वत्वादिना तन्निवेशो न तु स्वरूपत एव। अनवच्छेदकत्वरूपविशेषणपुरस्कारेण भाने निर्विशेषणकभानात्मकस्य स्वरूपतो भानस्यासम्भवात्। वह्न्यादीतरावृत्तित्वस्य वह्न्यादिमात्रवृत्तिधर्मान्तरसाधारण्येऽपि तन्मात्रपुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्यापि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिहेतुत्वमुपेयते सकलवह्न्यादिवृत्तित्वविषयतानिवेशे गौरवात् सकलवह्न्यादिवृत्तित्वस्य वह्न्यादीतरवृत्तिसाधारणतया तन्मात्रपुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य न हेतुतासम्भवः तथा सति इन्धनादिहेतुनापि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नानुमितिप्रसङ्गात् सकलवह्न्यादिवृत्ति-

द्रव्यत्वादौ इन्धनादिव्यापकतावच्छेदकत्वसत्त्वात् । वह्नित्वादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वधूमजनकतावच्छेदकजातित्वादेर्वह्नित्वादिमात्रवृत्तित्वेऽपि तेन रूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहाद्वह्निमानित्याद्यनुमितिरनुभवविरुद्धा येन रूपेणोपस्थिते वह्नित्वादौ वह्न्यादीतरसाधारण्यसंशयो न जायते तत्पुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहादेवोक्तानुमित्युत्पादानुभवात् अत एव ज्ञानत्वत्वानुभवत्वव्यापकगुणत्वव्याप्यजातित्वयोरविशेषेण ज्ञानत्वत्वरूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहात् ज्ञानवानयमित्यनुमितिर्न भवितुमर्हतीति दीधितिकारवक्ष्यमाणदूषणं प्रत्युक्तम् अधिकमग्रे वक्ष्यामः । तत्तद्व्यक्तिसामानाधिकरण्यं न तत्तद्व्यक्तिगमकताप्रयोजकं पर्वतीयधूमे महानसीयवह्निसामानाधिकरण्याग्रहेऽपि ततः पर्वते लाघवज्ञानादिवशान्महानसीयवह्न्यनुमितिरिति दर्शयति येन केनापीति यावन्निरूपितेत्याभ्याम । तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्तिरिति–तद्रूपावच्छिन्ननिष्ठा तद्धर्मावच्छिन्नयावद्व्यक्तिगमकताप्रयोजिका व्याप्तिरित्यर्थः । यथाश्रुते एकसाध्यव्यक्तिसामानाधिकरण्यस्यापरव्यक्तिप्रतियोगिकत्वासम्भवेनासङ्गतेः ।

यत्रैकैकसाध्यतावच्छेदकव्यक्तिर्न सकलहेतुमद्वृत्तितावच्छेदिका तत्रानुगतरूपावच्छिन्नेनापि तेन रूपेण न तादृशहेतुव्यापकतासम्भवः सकलसाध्यतावच्छेदकव्यक्तीनामेव चालनीन्यायेन हेतुसमानाधिकरणतत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति दण्ड्यादाविति ॥

(दी०) दण्ड्यादौ साध्ये परम्परासम्बद्धं दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकमतो नाव्याप्तिः ।

(गा०)परम्परासम्बद्धमिति स्वसमवायिसंयोगादिसम्बन्धेन साध्यसम्बद्धमित्यर्थः । एतच्च साध्यावृत्तितया दण्डत्वादेर्न व्यापकतावच्छेदकत्वसम्भव इत्याशङ्कानिराकरणाय साध्यतावच्छेदकं दण्डिसंयोगत्वादिरूपनानाधिकरणवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकतावच्छेदकमित्यर्थः।एवकारेण दण्डादिरूपसखण्डधर्मव्यवच्छेदः।तथा च तत्र प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य दुरुपपादत्वेऽपि न क्षतिः।

दण्डत्वादिनैव प्रकारेण तद्धेतुकदण्ड्याद्यनुमितेरुपगन्तव्यत्वात् । दण्डादौ व्यापकतावच्छेदकत्वभ्रमादेव दण्डादिप्रकारकदण्ड्यनुमितेरुपगमात् स्वाश्रयघटितपरम्परासम्बन्धेन यद्धर्मे व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्तद्विशिष्टधर्मिप्रकारेण सामानाधिकरण्यप्रतियोगितया साध्यावगाहिव्याप्तिग्रहस्यैव वा तद्धर्मविशिष्टदण्डादिरूपधर्मिणोऽनुमितिविधेयतावच्छेदकताप्रयोजकत्वोपगमेन दण्डिमानित्याद्याकारानुमितेर्भ्रमशून्यतादशायां निर्वाह्यत्वादिति भावः । अथ महानसीयत्वादिसहितवह्नित्वादेर्धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि शुद्धवह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्ववत्तत्तादिविशिष्टदण्डस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि शुद्धदण्डत्वाद्यवच्छिन्नस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य सुघटतया तस्य व्यापकतावच्छेदकत्वानुपगमो न सङ्गच्छते । न च तद्दण्डी नास्तीति बुद्धौ तत्त्वोपलक्षित एव दण्डे प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिर्भासते न तु तत्तामन्तर्भाव्य तत्त्वोपलक्षितव्यक्तेरेवानतिप्रसक्ततया तत्तांशस्यावच्छेदकान्तर्भावे गौरवात्, अतो विशेष्यस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतया दण्डत्वविशिष्टस्यापि तस्यानवच्छेदकत्वं दुर्घटं महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितायां वह्नित्वादेरतिप्रसक्ततया तन्मात्रेऽवच्छेदकतापर्याप्त्यसंभवेन महानसीयत्वादेरवच्छेदकान्तर्भाव आवश्यक इति शुद्धवह्नित्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सुघटमिति वाच्यं स्वरूपतो भासमानस्यैव स्वरूपतोऽवच्छेदकतायाः सिद्धान्तसिद्धतया सखण्डपदार्थस्य दण्डादेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वासम्भवेन दण्डत्वादिविशिष्टस्यातिप्रसक्ततया तत्तादिरूपविशेषणमनन्तर्भाव्य तत्रावच्छेदकत्वपर्याप्तेरयोगात् । अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया भासमाने उपलक्षणीभूतधर्मान्तरस्य भानोपगमे उपलक्षणतया दण्डत्वमात्रं तत्तद्दण्डावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया भासमानतत्तद्दण्डांशे विषयीकृत्य दण्डिमति दण्डी नास्तीति प्रत्ययस्य दुर्वारत्वाच्च । अत्र केचित् उक्तानुशयेनैव दण्ड्यादावित्यादिपदोपादानम् । आदिपदाच्च पृथिवीत्वादिव्याप्यजातित्वादिनाऽनुगतीकृतघटत्वपटत्वमृत्तिकात्वपाषाणत्वादिमत्वं समवायादिना पृथिव्यादिहेतुकसाध्यस्य परिग्रहः । समवायादिना हेतुभूतपृ-

थिव्यादिमिति तन्तुकपालादौ विशेषणानवच्छिन्नघटत्वपटत्वाद्यव-च्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् सर्वास्वेव साध्यतावच्छेदकतादृशजा-तिषु तथाविधाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तेस्तासां व्याप-कतावच्छेदकत्वासम्भवेन तदनुगमकोक्तधर्मस्यैव परम्परास-म्बन्धेन तथात्वोपगमस्यावश्यकत्वादित्याहुः । अन्ये तु तद्दण्डवा-न्नास्तीत्यादौ प्रतियोगिविशेषणतया भासमानदण्डादिष्वेव प्रति-योगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिर्भासते तद्विशेषणतत्त्वादौ तु तदवच्छे-दकतावच्छेदकत्वमेव प्रतियोगिताव्यधिकरणस्य तदवच्छेदकत्वा-संभवेन तदन्तर्भावेन तदवच्छेदकतापर्याप्त्यसम्भवात् । न चानव-च्छिन्नावच्छेदकत्वमेव निवेश्यमिति वाच्यं सखण्डसाध्यतावच्छेद-ककव्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः । तथा च दण्डादेरनवच्छेदकत्वं दुर्घटं महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादौ च महानसीयत्वादेः प्रतियोगिन्येव विशेषणतया भानात्तदन्तर्भावेनैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्ति-र्भासत इति विशेषः । अथ वह्नित्वाद्यंश एव सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन विशेषणतया महानसीयत्वादिकमवगाहमाना महा-नसीयत्वविशिष्टवह्नित्ववान्नास्तीत्याकारिका या प्रतीतिस्तस्या उ-क्तयुक्त्या वह्नित्वादावेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिविषयकत-या वह्नित्वादेरपि अनवच्छेदकत्वं दुर्घटमेव स्यात् यदि च व-ह्नित्वादेः समवायेन प्रतियोगितायां सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन च महानसीयत्वादेस्तदवच्छेदकतायामवच्छेदकत्वे गौरवान्महान-सीयत्वादिसहितस्य वह्नित्वादेः प्रतियोगितायामेवावच्छेदकत्वमु-क्तप्रतीतिस्तु कम्बुग्रीवादिन्नास्तीतिप्रतीतिवदवच्छेदकत्वांशे भ्रमरू-पैवेत्युच्यते तदा यत्र सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीय-त्वादिविशिष्टस्य वह्नित्वादेः साध्यतावच्छेदकता तत्स्थलीये व्य-भिचारिणि धूमादिहेतावातिव्याप्तिरिति स्वविशिष्टसम्बन्धिनि-ष्ठेत्यादिना निर्वाच्यपारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं निवेशनीयं तत्र तल्लक्षणे यादृशस्य स्वपदार्थस्य निवेशस्तादृशत्वम् एवं च महान-सीयत्वादिविशिष्टस्य वह्नित्वादेस्तत्र स्वपदेनोपादानासम्भवात् वि-शिष्टवह्नित्वादिकमेव पारिभाषिकमवच्छेदकं तदवच्छिन्नभेदश्च शुद्धवह्नित्वादावपि दुर्घटस्तथा चावच्छेदकं यादृशं स्वं तादृ-शाविषयकप्रतीतिविषयत्वमेवानवच्छेदकत्वपदेन विवक्षणीयं तथा

च सति सखण्डस्य दण्डादेः स्वरूपतोऽभानात् तत्त्वादिविशेषणविशिष्टस्यैवावच्छेदकलक्षणस्थस्वपदेनोपादेयतया तद्विशिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य दण्डत्वादिविशिष्टस्य सुघटत्वाद्व्यापकतावच्छेदकत्वमव्याहतमेवेति चेन्न। पारिभाषिकस्यावच्छेदकत्वस्य स्वत्वघटितत्वेनाननुगतस्याभावकूटज्ञानासम्भवेन प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्यागत्या गुरुधर्मसाधारण्यमङ्गीकृत्य व्याप्तिलक्षणे तदेव निवेशनीयम्। एवं च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीयत्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य वह्नित्वादेः हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि महानसीयत्वादिविशिष्टनिरूपितसमवायादेरेव प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वं तत्रोपेयते शुद्धसमवायादिना वह्नित्वादेरतिप्रसक्तत्वात्। शुद्धसमवायादेस्तदवच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धत्वे महानसीयत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावात्तद्विशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेश्च। तथा च साध्यतावच्छेदकताघटकशुद्धसमवायादिना ऽखण्डवह्नित्वादेरनवच्छेदकत्वं न दुर्लभं। न च महानसीयत्वादिसामानाधिकरण्यस्य यत्रोपलक्षणता तत्र तस्यांवच्छेदककोटौ न प्रवेशः यत्र विशेषणत्वं तत्र तत्प्रवेश इत्यत एव वैलक्षण्यमिति वाच्यम्। उपलक्षणीभवत्तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावबुद्धावपि तत्तद्रूपस्य प्रतियोगितावच्छेदकांशे प्रकारतया भानात् तत्रावच्छेदकत्वभानस्यावश्यकतया ऽवच्छेदकशरीराप्रवेशरूपोपलक्षणताया उपलक्षणविधयाऽवच्छेदके तत्रासम्भवात्। यदुपलक्षितनिरूपितसमवायादेरवच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वं तस्योपलक्षणविधया अवच्छेदकत्वं यद्विशिष्टनिरूपितसमवायादेरवच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वं तस्य विशेषणविधया ऽवच्छेदकत्वमित्यस्यैव विशेषत्वात्। एवं च एकत्वप्रागभावविशिष्टघटादेः संयोगसम्बन्धेनाभावस्य प्रतियोगितायामप्रसिद्धतया विशिष्टनिरूपितसंयोगादेरवच्छेदकत्वासम्भवेनागत्या विशेषणविधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यान्यथैव वैलक्षण्यस्योपपादनीयतया शुद्धसमवायादेरेव विशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धतया तादृशाभावस्य तादृशसम्बन्धेन प्रति-

योगिसमानाधिकरणतया दीधितिकृतां प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टासामानाधिकरण्यपर्यन्तनिवेशव्यावृत्तिसङ्गतिः । माभूद्वा विशिष्टनिरूपितसमवायत्वादिना प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धता तथापि महानसीयत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितवह्नित्वादेस्तद्विशिष्टवह्नित्वादेश्च प्रतियोगितावच्छेदकतयोर्भेदेन वैलक्षण्यम्।आद्या तद्धर्मावच्छिन्ना विशेष्यमात्रपर्याप्ता अन्त्या च विशेष्यविशेषणभावापन्नयोर्धर्मधर्मिणोर्द्वयोः पर्याप्तैवं रीत्यैवोपपादनीयं। तावतापि अखण्डस्य शुद्धवह्नित्वादेर्हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमुपपद्यते।धर्मान्तरोपलक्षितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य धूमादिमत्यवृत्तेर्विशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाश्च विशेषणान्तर्भावेनैव पर्याप्तेः । तत्त्वोपलक्षितदण्डाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकता च तत्तावच्छिन्ना शुद्धविशेष्य एव पर्याप्ता साध्यतावच्छेदकताघटकशुद्धसंयोगसम्बन्धावच्छिन्ना चेति तादृशसम्बन्धेन दण्डादेस्तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं दुरुपपादमिति वदन्ति । वस्तुतो गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पारिभाषिकावच्छेदकत्वं निवेशनीयं, तच्छरीरे यादृशं स्वं निविष्टं तादृशधर्मभेदानिवेशे वह्नित्वादौ विशिष्टवह्नित्वादिभेदासत्त्वेन तादृशधर्माविषयकप्रतीतिविषयत्वं निवेशनीयमिति गौरवमतः प्रतियोगितावच्छेदकं यादृशयादृशरूपं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्कत्वरूपं तत्तदतिरिक्तवृत्तित्वमेवानवच्छेदकान्तेन विवक्षणीयं, तथा च सर्वासामेव दण्डादिव्यक्तीनां हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया कस्याश्चिदपि दण्डादिव्यक्तेर्न यावत्प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तवृत्तित्वं स्वस्य स्वातिरिक्तवृत्तित्वाविरहादिति अखण्डधर्मस्य व्यापकतावच्छेदकतानुसरणम्। एतच्च एकोक्त्यभिप्रायेण यथाश्रुतमूललक्षणमुपपादयन्तं सार्वभौमप्रभृतिमतमनुसृत्य एकोक्त्यनादरे तु अनुगतरूपेण नानाव्यक्तिविधेयतावच्छेदकानुमित्यौपयिकव्याप्तिर्यद्रूपावच्छिन्नमनवच्छेदकं यद्रूपं वाऽवच्छेदकतानवच्छेदकं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरित्यादिरीत्या निर्वचनीया तथा सति दण्डिसंयोगादिहेतुकापि दण्डिमानयमित्याकारिकानुमितिर्विशेषदर्शिनामपि निर्वहति एवमेको-

त्त्या प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटिताया ग्रन्थकारेण स्वयमुपदर्शनीयाया व्याप्तेरपि दण्डत्वादिविशिष्टदण्डाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वनिर्वाहः हेतुसमानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगितायां दण्डत्वपृथिवीत्वव्याप्यजातित्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वाभावस्याव्याहतत्वात् दण्ड्यादिसामान्याभावप्रतियोगितायामेव तद्धर्मविशिष्टनिरूपितविलक्षणावच्छेद्यत्वसत्त्वादिति ध्येयम् ॥

(दी०) इत्थं च इदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्त्वाद्यधिकरणगुणादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वादेर्नाव्याप्तिः । साधनस्य विशिष्टसत्तादेर्गुणादावृत्तेः ।

(गा०) इत्थं चेति हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसामानाधिकरण्यसाधारणरूपमुपेक्ष्य विशिष्टसामानाधिकरण्यत्वेन सामानाधिकरण्यनिवेशे चेत्यर्थः नाव्याप्तिरिति न विशिष्टसत्तात्वरूपहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजन्यानुमित्यौपयिकव्याप्त्यनिर्वाह इत्यर्थः तेन विशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षितहेतुमत्ताज्ञानजन्यानुमित्यौपयिकव्याप्तौ तदुपलक्षितहेतुसामानाधिकरण्यमेव निविष्टमिति लभ्यते अतो द्रव्यत्वाद्यभावे तादृशहेतुसामानाधिकरण्यसत्त्वात्तादृशे हेतौ न द्रव्यत्वादेर्व्याप्तिरित्यभ्रान्तानां गुणादौ विशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षितहेतुमत्ताज्ञानसम्भवेऽपि न तत्र द्रव्यत्वाद्यनुमित्यापत्तिः यत्र घटपटवृत्तिसंयोगत्वादिना हेतुता घटपटाद्यन्यतरत्वं साध्यं तत्रोभयवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्ध्या हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्त्यन्तरमवश्यं स्वीकरणीयमन्यथा तद्धेतुकतत्साध्यकानुमित्युच्छेदप्रसङ्गात् ईदृशव्याप्त्यन्तरानभ्युपगमे सादृश्यहेतुकानुमितिरप्युच्छिद्येत तद्भेदसामानाधिकरण्यसहिततद्वृत्तिधर्मत्वरूपसादृश्यत्वविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्ध्या विशिष्टाधिकरणतागर्भव्याप्त्यसम्भवात् । अथैवं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने विशिष्टनिरूपितसमवायस्य सम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन व्याप्तिर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमत्त्वस्याग्रे विवक्षणीयतयैव निर्वहतीति कथमत्र विशिष्टपदोपादानं न च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशिष्टनिरूपितसमवायत्वादिना न विशेषणसम्बन्धता अपि तु शुद्ध एव

^ जाव्य: जविपद्वाम्यः

समवायादिर्विशेषणसम्बन्धः स्वविशिष्टनिरूपितसमवायादिस्तु विशेषणतावच्छेदकसम्बन्ध इतिमताभिप्रायेणेदं तथा चोक्तस्थलेऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः शुद्धसमवाय एवेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धमात्रविवक्षया न प्रतीकार इति वाच्यं हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने हेतुतावच्छेदकस्य पक्षे परम्परासम्बन्धेन भाननियमेन व्यापकताशरीरघटकाभावाधिकरणेऽपि तदीयतादृशसम्बन्धस्य निवेशितत्वात्सत्ति एव हेतुतः पक्षे साध्यानुमितिनिर्वाहे विशिष्टत्वेन सत्तादेर्द्रव्यत्वादिव्याप्तिस्वीकारस्य निरर्थकतापातात् न च दर्शितरीत्या विशिष्टव्यापकताग्रहस्य विशेषणव्यापकतावगाहित्वेऽपि विशिष्टे पक्षधर्मताग्रहस्य विशेषणे तदवगाहित्वेऽपि च विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य विशेषणे साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वानियमान्न विशेषणहेतुकानुमितिसामग्र्या विशिष्टहेतुकानुमितिपूर्वमावश्यकतेति वाच्यं साध्ये विशिष्टहेतोर्व्यापकताग्रहेऽपि विशिष्टहेतौ साध्यविरोधग्रहसत्त्वे ऽनुमित्यनुत्पत्त्या विशिष्टहेतुकस्थले विशिष्टाधिकरणत्वघटितहेतुसाध्यसामानाधिकरण्यविषयकस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुता वाच्या अन्यथा विरोधस्य जनकज्ञानाविरोधितया हेत्वाभासत्वस्य दुर्घटत्वप्रसङ्गात् तथा च साध्यवति विशिष्टहेत्वधिकरणत्वभाने विशेषणस्य परम्परासम्बन्धस्यापि तत्र भाननियमेन विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य नियमतो विशेषणेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वात् । मैवं विशिष्टनिरूपितव्यापकताशरीरे विशेषणस्य धर्मिपारतन्त्र्येणैव विशिष्टाधिकरणविशेषणतया प्रवेशः न तु स्वातन्त्र्येण तथा च तद्ग्रहे न विशेषणव्यापकतावगाहित्वनियमो निर्वहति विशेषणनिरूपितव्यापकतायास्तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावघटितत्वात् विशिष्टवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्युपरागेणाभावभाने च विशिष्टवत्त्वान्तर्गतविशेष्यवत्त्वपरित्यागेन विशेषणवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वे प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिभानासम्भवात् अभावप्रतियोगिप्रकारघटकस्य उपलक्षणतया भानानुपगमात् न च परम्परासम्बन्धेन विशेषणनिष्ठव्याप्त्यवगाहि-

परामर्शनिष्ठकारणतया उभयवादिसिद्धत्वाद्विशिष्टहेतुकपरामर्शान्तरकारणत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन विशिष्टस्य व्याप्तिग्रहस्थले ऽधिकरणे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वभानमुपगम्यविशेषणेऽपि व्याप्तिभानं कल्पनीयमिति वाच्यं शब्दाधीनविशिष्टवत्त्वगर्भव्याप्तिग्रहे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वगर्भव्याप्तिभानानियमात् तादृशव्याप्तिबोधकशब्दस्य स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वाभासकत्वात् । अथ तदुत्तरं विशेषणे मानसव्याप्तिग्रह एवानुमित्यर्थं कल्प्यते तत्कारणतायाः क्लृप्तत्वादिति चेन्न । एवं सति दण्डाद्युपलक्षितधर्मिहेतुकानुमितेर्विलयप्रसङ्गात् तद्धेतुकव्याप्तिग्रहस्थले परम्परासम्बन्धेनोपस्थितदण्डादौ व्याप्तिग्रहस्य कल्पनसम्भवात् स्वान्तन्त्र्येण सकलपरम्परासम्बन्धघटितसकलविशेषणावत्त्वग्रहस्याप्रामाणिकतया विशेषणहेतुकपरामर्शस्य कारणतायाः क्लृप्तत्वानियमाच्च ।

ननु वह्निसंयोगिसंयोगाद्यात्मकसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे एकैव हि सा व्याप्तिरिति मूलग्रन्थविरोधः महानसपर्वतादिनिष्ठधूमादिगतवह्निसंयोगिसंयोगादेरैक्यासम्भवादित्यत आह सामानाधिकरण्यव्यक्तीनामिति ।

(दी०) सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य चैक्याद्व्याप्तेरैक्यम् । वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यस्य रासभादिसाधारणत्वाद्धूमत्वादिमति तादृशसामानाधिकरण्यं तद्वृत्ति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः ।

(गा०) भेदेऽपीति । अधिकरणभेदेन धूमादिभेदेन चेत्यादिः । निरूपकतावच्छेदकं वह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकं अधिकरणतावच्छेदकं धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकं तदैक्यात् साध्यहेतुभेदे ऽप्यभेदात् तदभेद तात्पर्येण ऐक्यं भाक्त एकत्वव्यवहारः । ननु लक्षणया तद्व्यवहारसमर्थनमसङ्गतं सामान्यप्रत्यासत्यभावपक्षे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहार्थं व्याप्त्यैक्यकथनात् तन्निर्वाहस्य च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे धूमत्वादरैक्येऽपि प-

क्षीयधूमादिनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य सामान्यप्रत्यासत्तिं विना पूर्वं ग्रहासम्भवेन तत्स्मरणासम्भवात् पक्षीयधूमे तदुपनयासम्भवेनायोगात् अतोऽतिप्रसङ्गेन च धूमादिव्यापकवह्न्यादिसामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वासम्भवात् धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकस्य द्विधा व्याप्तिशरीरे प्रवेशस्यावश्यकत्वं दर्शयन् व्याप्तेर्भेदमभेदं च दर्शयति वस्तुतोऽस्त्वित्यादिना । प्रथमपक्षप्रदर्शनं तत्पक्षे धूमत्वत्वाद्यप्रवेशेन लाघवेन सामान्यप्रत्यासत्तिपक्षे तज्ज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमिति सूचनाय। रासभादिसाधारण्यादिति तत्साधारण्ये च भ्रमं विनापि रासभादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमानापत्तिरिति भावः। अथ व्यापकताप्रविष्टहेतुतावच्छेदकधर्मितावच्छेदककसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वोपगमान्नायमतिप्रसङ्गः धूमत्वादिप्रकारेण भासमाने रासभादौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्य धूमत्वाद्यंशे भ्रमत्वनियमात् वक्ष्यमाणधूमत्वादिमान्निष्ठवह्न्यादिसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेऽपि तद्धर्मितावच्छेदकतापन्नहेतुतावच्छेदकविशिष्टवत्ताज्ञानस्य हेतुताया अवश्योपेयत्वात् अन्यथा विशिष्टसत्तादिव्यापकद्रव्यत्वादिनिरूपितविशिष्टसत्तादिनिष्ठसामानाधिकरण्योपलक्षितवत्ताज्ञानाद्गुणरूपपक्षे ऽभ्रान्तस्य द्रव्यत्वाद्यनुमानापत्तेः साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टवत्त्वस्य पक्षे साध्यनिश्चयं विना दुर्निश्चेयतया तदुपलक्षितवत्तानिश्चयस्याप्यनुमितिहेतुताया उपगन्तव्यत्वात् केवलसामानाधिकरण्यप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे धूमाभाववान् पक्ष इत्यसिद्धिग्रहदशायामपि साध्ये धूमादिव्यापकताज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेश्च असमानप्रकारकतया धूमाभाववान् पक्ष इत्यादिबुद्धेर्धूमवृत्तिसामानाधिकरण्यवद्वान् पक्ष इत्यादिज्ञानाविरोधित्वादिति चेत् । सत्यं धूमत्वादिमति सामानाधिकरण्यमित्यस्य धूमत्वादिविशिष्टविशेषणतापन्नं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । न तु धूमादिवृत्तित्वाविशेषितसामानाधिकरण्यमिति तथा च एकधर्मिविशेषणतापन्नधूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकसामानाधिकरण्योभयं व्याप्तिरिति पर्यवसितं कारणं च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्यादिरेव परामर्शः तावतोक्तोभयस्य हेतुविशेषणतया ऽनुमितिजन

कज्ञानविषयत्वरूपव्याप्तित्वनिर्वाहः द्वितीयपक्षे च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववद्धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं हेतुः न तु स्वरूपतो धूमत्वाप्रकारकं तादृशधूमत्ववत्त्वान् पक्ष इत्याकारकं तादृशज्ञानस्य धूमाभाववान् पक्ष इत्याकारकधूमत्वत्वाद्यप्रकारकासिद्धिज्ञानाप्रतिबध्यत्वात् एतन्मते च हेतुतावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्ने साध्यसमानाधिकरणावृत्तित्वमेव विरोधः न तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यासामानाधिकरण्यमुपदर्शितज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकीकृत्य सामानाधिकरण्यानवगाहितया तथाविधविरोधज्ञानाप्रतिबध्यत्वात् यदि विरोधस्यानुमितिं प्रति साक्षाद्विरोधितया हेत्वाभासत्वमुपपादयितुं शक्यते तदा समानाधिकरणवृत्तित्वांशे निर्द्धर्मितावच्छेदकसमानाधिरणवृत्तिमद्धूमवान् पर्वत इत्येतादृशमपि ज्ञानं हेतुरुपेयते अन्यथा धूमत्वत्वादिविषयितायाः कारणतावच्छेदककुक्षौ प्रवेशे गौरवात् । सामानाधिकरण्यप्रकारकत्वापेक्षया समानाधिकरणवृत्तिप्रकारकत्वस्य गुरुत्वेपि सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहानुरोधेन तेन रूपेण हेतुताया अगत्योपगमात् । आद्या हेतुतावच्छेदकधर्मसहितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा । भिन्नेति प्रतिधूमादिकमित्यादिः । द्वितीया साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपा अभिन्ना सर्वधूमादिसाधारणी अनुगतरूपावच्छिन्ना । नानाव्यक्तिदण्डादिविशिष्टहेतुकस्थलेऽपि परम्परासम्बद्धदण्डत्वाद्यखण्डधर्म एव हेतुतावच्छेदकतया उपगन्तव्य इति भावः । यद्यपि साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवक्ष्यमाणव्याप्त्यभिप्रायेणापि एकैव हि सा व्याप्तिरित्यादिग्रन्थः सङ्गच्छते तथापि स्वयं तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशस्य खण्डनीयतया स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्यासमानाधिकरणकत्वरूपपारिभाषिकावच्छेदकत्वस्यैव च विवक्षणीयतया एतदपेक्षया तादृशी व्याप्तिर्गुरुशरीरेति कथं चिदीदृशव्याप्तेरैक्योपपत्तिसंभवेन तज्ज्ञानमनुमितिहेतुरित्येतादृशव्याप्तेरैक्यमुपपादितम् ।

मिश्रादिमतमवलम्ब्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदप्रयोजनमाह अयं कपिसंयोगीति ।

(दी०) अयं कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादिसंग्रहायासमानाधिकरणान्तम् । यत्तु इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय तत्। संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्तेर्वृक्षत्वावच्छेदेन तत्सामान्याभाववृत्तावविरोधात् । तत्र चातीन्द्रियस्य संयोगस्य सत्त्वात् परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृक्षे न संयोग इति नाध्यक्षमिति तन्न । द्रव्ये संयोगसामान्याभावे मानाभावात् ।

(गा०) अथैतद्वृक्षत्वादेरव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादिव्याप्यतोपगमे कपिसंयोगाद्यनवच्छेदकमूलादेः पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छेदेनापि एतद्वृक्षादौ कपिसंयोगादेः सिद्धिप्रसङ्गः न चेष्टापत्तिः सल्लिङ्गकपरामर्शस्य भ्रमानुमित्यजनकत्वनियमात् न च तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य तदवच्छेदेन साध्यानुमितिहेतुत्वादेतद्वृक्षत्वादिरूपव्याप्यवृत्तिहेतोश्च किञ्चिदवच्छेदेनावृत्तेर्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यं यदि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितावपि तादृशहेतुमत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपेयते तदापि तुल्ययुक्त्या एतद्वृक्षत्वादेरिव मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगादिविशेषस्यापि कपिसंयोगादिव्याप्यतया तेन हेतुना मूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगाद्यनुमितेर्निष्प्रत्युहत्वादिति चेत् अत्रोपाध्यायाः । साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं विना व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वमनुपपन्नमिति पक्षधर्मताबलात्पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव साध्यं सिद्ध्यति न तु तदवच्छेदेनापि प्रमाणाभावादिति तादृशानुमितेरप्रामाणिकतया तत्र परामर्शहेतुताकल्पनमेव नास्तीति न तथापत्तिरिति समादधिरे । मिश्रादयस्तु बाधानवतारे मूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगादिसिद्धिरिष्टैवेति वदन्ति एतत्तत्त्वं ग्रन्थकृद्धेत्वाभासे वक्ष्यति । प्राचीनसिद्धव्यावृत्तिस्थलं दूषयितुमुपन्यस्यति यथैवेति । तत् असमानाधिकरणान्तम् । ननु द्रव्ये संयोगत्वावच्छिन्नाभावसत्त्व एवावच्छेदकगर्भोक्तलक्षणाव्याप्तिः प्रसज्यते तदेव न विरोधात् वृक्षादौ च संयोगानवच्छेदकीभूतभागाप्रसिद्ध्या तत्सामान्याभावावच्छेदक एव दुर्लभः शाखामूलादीनां सर्वेषां तत्तत्संयोगावच्छेदकत्वादित्यत आह सं-

योगस्येति । वृक्षत्वावच्छेदेनेति वृक्षत्वादेः प्रत्येकं सकलसंयोगातिप्रसक्तत्वात्तस्य संयोगावच्छेदकत्वासम्भवात् आकाशादिसंयोगस्यापि यावद्वृत्तेरेकस्याभावाद्वृक्षत्वे तत्संयोगानतिप्रसङ्गासम्भवादिति भावः । ननु वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादौ संयोगसामान्याभावसत्त्वे वृक्षे संयोगो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षापत्तिरित्यत आह तत्र चेति । अतीन्द्रियस्येति अतीन्द्रियप्रतियोगिकतया संयोगसामान्याभावस्यातीन्द्रियत्वमिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकयोग्यत्वस्य तन्त्रत्वे त्वाह परित इति । यद्वा ननु संयोगसामान्याभावस्य वृक्षे सत्त्वे महत्त्वोद्भूतरूपवन्मात्रसमवेतसंयोगसामान्याभावोऽप्यावश्यकः तद्व्यापकधर्मावच्छिन्नाभावस्य तद्धर्मावच्छिन्नाभावानियतत्वादिति योग्यमात्रप्रतियोगिको ऽयमभावः कथं वृक्षे साक्षात्क्रियते इत्यत आह परित इति । प्रतियोग्युपलब्धेर्विभिन्नावच्छेदेनाभावग्रहं प्रति विरोधिज्ञानमुद्रया प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीति तस्य दोषत्वकथनं दोषविधया प्रतिबन्धकत्वलाभाय । अथ यत्र संयोगाविषयकमेवोपनीतभानाद्यात्मकं वृक्षादिरूपाधिकरणज्ञानं तदग्रिमक्षणे वृक्षादौ तादृशसंयोगसामान्याभावग्रहप्रसङ्गः तादृशदोषस्य प्रागसत्त्वात् एवं वृक्षे न संयोग इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षस्यालीकतया तत्र तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनमेवाशक्यमिति चेन्न वृक्षादौ संयोगसामान्याभावलौकिकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धत्वेऽपि गुणादौ तत्प्रसिद्ध्या ऽधिकरणीयविषयतासम्बन्धेन संयोगाभावलौकिकत्वावच्छिन्नं प्रति स्वविषयसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्सर्वत्र द्रव्ये तत ईश्वरीयप्रत्यक्षस्यैव सर्वदा तादृशसम्बन्धेन सत्त्वेनातिप्रसङ्गाविरहात् । इदमापाततः द्रव्यरूपाधिकरणविषयकसंयोगाभावविषयकप्रत्यक्षस्य कदाचिदप्यनुदयेन तादृशप्रत्यक्षसामग्र्या एवाकल्पनेनापादकाभावादेवातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन तादृशप्रतिबन्धकताकल्पनस्यायुक्तत्वात् कथञ्चिदापत्तिसम्भवेऽपि लाघवात्तादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्यत्वेनैव तादृशसम्बन्धेन संयोगाभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वौचित्यात् । मानाभावादिति लौकिकप्रत्यक्षस्य योग्यानुपलब्धिविरहेणासम्भवादुपनीतभानस्य संयोगाभावो वृक्षावृत्तिरित्याकारकविप-

रीतविषयकस्याप्युपनयवशेन सम्भवाद्विनिगमनाविरहेण एकतरस्य प्रामाण्यासिद्धेः शब्दस्याप्तोक्तत्वासिद्ध्या तदव्यवस्थापकत्वात् अनुमानस्य च लिङ्गाभावेनासम्भवादिति भावः।

ननु वृक्षादौ यावत्संयोगविशेषाभावानामुभयसिद्धतया तत एव हेतोस्तत्राप्रत्यक्षस्यापि तत्सामान्याभावस्य सिद्धिर्निष्प्रत्युहैवेतिशङ्कां निरस्यति न चेत्यादिना।

(दी०) न च यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सामान्याभाववानितिव्याप्तेर्यावत्संयोगाभावा एव मानम् । यत्तदर्थयोरननुगमात् एकावच्छेदेन तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वाच्च । एतेनायं संयोगसामान्याभाववान् संयोगीयावद्विशेषाभाववत्त्वादितिपरास्तम् । व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्निर्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च । न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृक्षत्वादेरभावावच्छेदकत्वम् । गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । यथा च घटपूर्ववर्तित्वस्य प्रतिदण्डं वह्निसामानाधिकरण्यस्य वा प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं तथैव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदायविदः।

(गा०) यः संयोगीययावद्विशेषाभाववान् स संयोगसामान्याभाववानितिव्याप्तेरेवाग्रे व्यर्थविशेषणत्वाप्रयोजकत्वादिदोषेण निराकरणीयतया प्रथमतः सामान्यमुखीव्याप्तिमनुमानोपष्टम्भकतया दर्शयति योयदीयेति। यद्धर्माश्रयस्य यावद्विशेषाभाववान् यः स तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः संयोगत्वाश्रयस्य विशेषधर्मावच्छिन्नाभावकूटं वृक्षादौ वर्तत इति तत्रोक्तव्याप्तेः संयोगत्वावच्छिन्नाभावसिद्धिः। प्रतियोगिनोर्यत्त्वतत्त्वेन निवेशे संयोगवृत्तिकपिसंयोगत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनं स्यादिति धर्मस्य यत्त्वतत्त्वेनोपादानं। संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगत्वावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनवारणाय समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव साधनीयः अन्यसम्बन्धा-

वच्छिन्नविशेषाभावकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य व्यभिचारित्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्यापि तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावव्यभिचारित्वं तुल्यन्यायेन सम्भाव्येतेति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानामपि यत्त्वतत्त्वेन व्याप्तावन्तर्भावः अत एव समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्विशेषाभावेन हेतुना तत्सम्बन्धावच्छिन्नसंयोगसामान्याभावसिद्धिः। यद्धर्माश्रयविशेषाभावश्च उभयावृत्तियद्धर्मसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः उभयावृत्तित्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदवदन्यत्वम्। अतः संयोगत्वाद्यपेक्षया वृक्षवृत्तिसंयोगत्वादेः विशेषधर्मत्वेऽपि संयोगसामान्याभावं वृक्षादावनभ्युपगच्छता ऽवयवविशेषरूपावच्छेदक दुर्भिक्षेण वृक्षवृत्तिसंयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य वृक्षादावनभ्युपगमेऽपि च न सन्दिग्धासिद्धिः वृक्षवृत्तिसंयोगत्वादीनामुभयवृत्तित्वेन तदवच्छिन्नाभावव्यावृत्तेः न च हेतावुभयावृत्तित्वविशेषणस्यासिद्धिवारकत्वेपि व्यभिचारावारकतया वैयर्थ्यं यावत्त्वविशेषस्य धीविशेषविषयत्वरूपस्य परिचायकमेव तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न तु हेतुप्रविष्टमिति तु न सत् तथा सति यत्तत्पदार्थस्य हेतुसाध्यशरीराप्रवेशेन सामान्यव्याप्तित्वानुपपत्तेरिति वाच्यं यावत्पदस्य व्यापकत्वार्थकतया तद्धर्मसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावत्वनिरूपिताया आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताया एव हेतुतया विशेषधर्मव्यापकत्वाघटकाभावान्तरस्यैव च सामान्यधर्मव्यापकताघटकतया वैयर्थ्यानवकाशात् न च तादृशाभावत्वव्यापकत्वं तादृशाभावत्ववन्निष्ठभेदप्रतियोगितायामाधेयतासम्बन्धेनावच्छेदकमधिकरणमप्रसिद्धमिति तदनवच्छेदकत्वरूपहेत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। आधेयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतियोगिताया अभावस्यैव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्थाने निवेशनीयत्वात् उक्तस्थले व्यधिकरणतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रसिद्धिसौलभ्यात् यद्धर्मसमानाधिकरणेत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन धर्मो विशेषणीयः तेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववतस्तद्धर्मावच्छिन्नाभावाप्रसि-

च्चा तादृशाभाववत्त्वासम्भवेपि न क्षतिः । न च भेदप्रतियोगितावच्छेदकवाच्यत्वघटाद्यन्यतरत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववतस्तद्धर्मावच्छिन्नप्रयोगिताकाभाववत्त्वासम्भवाद्व्यभिचारः वाच्यत्वादेः संयोगादिनावृत्तित्वात् तेन सम्बन्धेन घटादेरेव तादृशाभावाविरोधितया घटत्वादेरेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन गुरोरन्यतरत्वस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं वाच्यत्वादिसाधारणान्यतरनिष्ठप्रतियोगित्वस्य न्यूनवृत्तिघटत्वादिनानवच्छेदादगत्या गुरुणान्यतरत्वादिनैव तदवच्छेदात् । वस्तुतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य साध्यहेतुघटकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैव सामान्यधर्मस्य विशेषणीयतया उक्तसामान्यधर्मस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धावपि न व्यभिचारः अत एव भेदप्रतियोगितावच्छेदकजातित्वघटकनित्यत्वादेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे निवेशस्य गौरवेणासंभवेपि न जातित्वादिसामान्यव्याप्तिभङ्गः । वस्तुतस्तु यद्धर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वाविशेषणमनुपादेयमेव कम्बुग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्य घटत्वादिघटिततादृशधर्मापेक्षया गुरुतया तदवच्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वाप्रसिद्धेर्यद्धर्म इत्यनेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वरूपगुरुधर्मोपादानस्य गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपक्षे ऽसम्भवेन व्यभिचारानवकाशात् । अभावे यावत्त्वादिविशेषणप्रवेशाद्यत्किञ्चिज्जात्यादिव्यक्त्यभाववति जात्यादिसामान्याभावासत्त्वेपि न सामान्यव्याप्तिभङ्गः । यद्यपि यत्तदर्थघटितसाध्यहेतूनामननुगमेन नैका व्याप्तिरिति संयोगसामान्याभावतदीयविशेषाभावकूटयोर्व्याप्तौ यावत्त्वादिविशेषणवैयर्थ्यमेव तथापि एतद्दोषस्य स्वयमग्रे वाच्यतया यथाकथंचिच्छङ्कासंगतिः । अथ वृक्षादौ यावत्संयोगाभाववत्त्वमुभयवाद्यसिद्धं तत्र विभुसंयोगाभावावच्छेदकस्यावयवविशेषस्य दिग्विशेषस्य वा दुर्वचत्वात् ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे कालविशे-

षावच्छेदेनापि तत्र तदभावासंभवात् तयोस्तदाविरोधितामते द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वृत्तावविरोधात् न च मूलाग्राद्यवच्छिन्नविभुसंयोगव्यक्तीनां भेदादग्रमूलाद्यवच्छेदेनाभावः सुलभ इति वाच्यं तासां भेदस्याप्रामाणिकत्वात् न च नानावयवावच्छिन्नसंयोगव्यक्तीनामभेदे तत्तत्संयोगव्यक्तौ तत्तदवयवव्यक्तीनां तादात्म्यसम्बन्धेन कारणतायां व्यभिचार इत्यवच्छेदकभेदेन संयोगभेद आवश्यकः आवश्यकश्चावच्छेदकव्यक्तीनां विशिष्य स्वावच्छिन्नसंयोगव्यक्तिषु हेतुताभ्युपगमः अन्यथा मूलादिमात्रावच्छिन्नमूर्तान्तरसंयोगानामग्राद्यवच्छेदेनैतद्वृक्षादिवृत्तिविभुसंयोगानां च वृक्षान्तरावयवावच्छेदेनानुत्पत्तिप्रयोजकस्य दुर्लभत्वापातादिति वाच्यं व्याप्यवृत्तेरवच्छिदकानभ्युपगमेन वृक्षादौ विभुसंयोगस्य व्याप्यवृत्तितया मूलाद्यवच्छिदकानभ्युपगमेन वृक्षादौ विभुसंयोगस्य व्याप्यवृत्तितया मूलाद्यवच्छिन्नत्वविरहेण तत्र मूलादीनां हेतुताविरहात् व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकोपगमे तत्तदवच्छेदकस्वरूपतत्तन्निष्ठावच्छेदकताव्यक्तीनामभेदेपि व्यभिचारानवकाशात् अन्यथा मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य दिग्विशेषैरप्यवच्छिन्नतया तत्रावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्संयोगव्यक्तीनामुत्पत्त्या मूलादेस्तत्र व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् न च मूलावच्छिन्नसंयोगानामग्रावच्छिन्नसंयोगादेरपि भेदः स्वीकर्तुं शक्यते मूले प्राच्यां शरीरवृक्षसंयोग इत्यादिप्रतीत्या एकसंयोगव्यक्तावेव मूलप्राच्याद्यवच्छिन्नत्वावगाहनात् न चाग्रमूलयोः शरीरसंयोग इत्यस्या इव तादृशप्रतीतेरपि संयोगद्वयावगाहित्वमस्मदनुमतमिति वाच्यं यत्र मूलप्रतीचीमात्रावच्छिन्नः एकशरीरेण संयोगः अग्रप्राचीमात्रावच्छिन्नश्च शरीरान्तरसंयोगस्तत्र मूले प्राच्यां शरीरसंयोग इति प्रत्ययापत्तेः शरीरतरुसंयोगव्यक्तीनामेकैकासामेव शरीरावयवेन वृक्षावयवेन चावच्छिन्नतया व्यभिचारस्यापि दर्शितसम्बन्धसंकोचमन्तरेण दुर्वारत्वाच्च न हि तत्र शरीरावयवावच्छिन्नशरीरतरुसंयोगमूलावच्छिन्नतदुभयसंयोगयोर्भेदसम्भवः तथा सति मूलावच्छिन्नवृक्षसंयोगस्य शरीरे चरणावच्छिन्नशरीरसंयोगस्य वृक्षे व्याप्यवृत्तितया तदभावास-

त्वप्रसङ्गात् तत्तदवच्छेदकावच्छिन्ननानासंयोगसाधारणं तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव तत्तदवच्छेदकजन्यतावच्छेदकं न तु संयोगानिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वम् अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् तथा च एकावच्छिन्नसंयोगस्यापरावच्छेदकावच्छिन्नत्वेपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टस्य नान्यत्रोत्पत्तिरिति न व्यभिचारशङ्केत्यपि वदन्ति। यत्तु संयोगमात्रस्याव्याप्यवृत्तितासिद्धान्तानुरोधेन मूलाग्राद्यवच्छिन्नतरुविभुसंयोगादीनां भेदस्वीकार आवश्यक इति। तदपि न सम्यक् तादृशसंयोगव्यक्तीनां गगनादौ दिग्विशेषरूपावच्छेदकनियमेनैव तादृशासिद्धान्तसङ्गतेः(!)अत्र वदन्ति। द्रव्यमात्र एव संयोगसामान्याभावस्याप्रामाणिकतायास्तन्नेत्यादिनोक्तेर्न चेत्यादिना गगनादेरेव संयोगसामान्याभावसाधकमनुमानमाशङ्कितं विभुद्वयसंयोगानभ्युपगमेन तत्र यावत्संयोगव्यक्तीनामेव प्रतिनियतदिग्विशेषावच्छिन्नतया तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्र तदभावसत्त्वे ऽविवादान्नासिद्ध्यवकाशः विभुमात्रे संयोगसामान्याभावसिद्धावपि संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ व्यावृत्तिसङ्गतेर्वृक्षादावेतद्व्याप्तिबलात्संयोगसामान्याभावासिद्धावपि न क्षतिः प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वनियमसत्त्वे वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादावपि संयोगसामान्याभावसिद्धेः संभवेन तत्रापि तदभावं साधयतां तादृशनियमवादिनामाशङ्कां न च प्रतियोग्यनवच्छेदकवृक्षत्वादेरभावावच्छेदकत्वमित्यादिना निराकरिष्यति पूर्वमपि वृक्षत्वावच्छेदेन संयोगसामान्याभाववृत्तिरविरोधमात्रेण प्रतियोग्यनवच्छेदकस्याभावावच्छेदकत्वानियमेन वा सेद्धुमर्हतीत्याशयेनैव वृक्षादौ संयोगतत्सामान्याभावयोर्वृत्तौ अवच्छेदकभेद उपपादितः वृक्षे न संयोग इति प्रत्यक्षं च वारितं न तु यो यदीयेत्यादिनियमस्य तत्साधकत्वाशयेनेति न सन्दर्भविरोध इति। यत्र यत्किञ्चिदवयवनाशान्महावृक्षनाशानन्तरं खण्डवृक्षोत्पत्तिस्तत्क्षणे पूर्वोत्पन्नक्रियातो ऽवस्थितयावत्तदवयवैर्गगनादिसंयोगानां विनाशः द्वितीयक्षणे च खण्डवृक्षस्यापरावयवनाशस्तृतीयक्षणे च तन्नाशस्तत्र वृक्षे विभुसंयोगानुत्पत्त्या यावद्विशेषाभावसौलभ्यं न चैवं तादृशवृक्षे मूर्तान्तरेणापि संयोगस्तदवयवसंयोगैस्तत्कर्मणा वा न सम्भवति तदवय-

वगगनादिसंयोगनाशककर्मणा मूर्तान्तरतदवयवसंयोगानामपि तदुत्पत्तिकाले विनाशादवयवावयविनोः संयोगानभ्युपगमेन (तदवयवेष्वेवारम्भकसंयोगसत्त्वे तेन) तन्निष्ठसंयोगजननासंभवात् उत्पत्तिकाले च द्रव्ये गुणवत्कर्मसत्त्वानुपपत्तेरिति संयोगसाध्यके द्रव्यत्वस्य सद्धेतुतैव न निर्वहतीति वाच्यं तादृशखण्डद्रव्ये तदवयवसंयोगजन्यस्य तत्कर्मजन्यस्य च संयोगस्यासम्भवेपि सर्वत्रैव सतां सदागतिशीलपवनादिपरमाणूनां कर्मभिस्तत्संयोगमुत्पत्तौ बाधकविरहेण द्रव्यस्य संयुक्तत्वनियमादित्यपि कश्चित् । यावत्संयोगाभावा एव मानमिति । ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमितिकरणत्वमताभिप्रायेण । यत्तदर्थयोरिति साध्यहेतुघटकयत्तच्छब्दार्थयोः संयोगघटत्वाद्योरित्यर्थः । अननुगमादिति । एकरूपेण निवेशासम्भवादित्यर्थः एकव्याप्तेर्निर्वाहयितुमशक्यत्वादिति शेषः । तथा च घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटादिविशेषाभावकूटयोर्व्याप्तेः संयोगसामान्याभावसिद्धावनुपयोगित्वाद्यावत्संयोगविशेषाभावे संयोगसामान्याभावीयविशेषव्याप्तेश्चाग्रे निराकर्तव्यत्वान्नोक्तानुमानसम्भव इति भावः । ननु प्रकृतहेतौ प्रकृतसाध्यव्याप्तेरग्रहेपि यथा यो यत्र प्रवर्तते स कार्यतया तज्जानातीत्याकारात् स्तनपानादिप्रवृत्तितद्विषयककार्यताज्ञानयोर्व्याप्तिग्रहात् गवानयनादिप्रवृत्तिलिङ्गेन गवानयनादिकार्यताज्ञानस्य सिद्धिः तथा प्रकृते संयोगीययावद्विशेषाभावे तत्सामान्याभावव्याप्तेर्व्यर्थविशेषणत्वादिना अग्रहेपि घटादिविशेषाभावकूटे तत्सामान्याभावव्याप्तिग्रहादेव संयोगीययावद्विशेषाभावे पक्षधर्मताज्ञानाद्गगनादौ संयोगसामान्याभावसिद्धिदुर्वारैव व्यतिरेकिहेतुकानुमिताविव सामान्यव्याप्त्यधीनविशेषसिद्धौ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमात् न च विशेषाभावान्तरे सामान्याभावान्तरव्याप्तिग्रहात्संयोगविशेषाभावेन तत्सामान्याभावसिद्ध्युपगमे यावत्त्वाद्यविशेषितकपिसंयोगादिप्रतियोगिकाभावे कपिसंयोगादिसामान्याभावव्याप्तिग्रहादेव संयोगादिप्रतियोगिकाभावेन तत्सामान्याभावसिद्धिसम्भवाद्यावत्त्वादिविशेषणमनर्थकं प्रकृतहेतुतुल्यानिखिलहेत्वन्तरेषु प्रकृतसाध्यतुल्यसाध्यव्याप्तिग्रहापेक्षायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वात् तादृशसकलहेतुसाध्यानां युगसहस्रेणासर्व-

ज्ञातुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । उपस्थितयावत्ताद्दश- हेतुषु ताद्दशतत्तत्साध्यव्याप्तिग्रहापेक्षया सामञ्जस्यात् तावन्मात्रापेक्षायाश्च तत्तत्साधनधर्मिकतत्तत्साध्यव्याप्तिग्रहाभाव- विशिष्टतत्तत्साध्यसाधनोपस्थितेरनुमितिप्रतिबन्धकतया सूपपादत्वात् एवं सति यावत्त्वविशेषणानुपादाने जात्यादिविशेष- घटत्वाद्यभावे जात्यादिसामान्याभावव्यभिचारोपस्थितिदशायां संयोगादिसामान्याभावसाधनासम्भवेन ताद्दशविशेषणसार्थक्यात् गगनाद्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणानिरुक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयत्किञ्चिदभावकं यद्यत्स्वं तदन्यो यो धर्मः स तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक इत्येताद्दशोक्तसामान्यव्याप्तिस्थलाभिषिक्तव्याप्त्यैव वा संयोगत्वादौ गगनादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साधनीयं तत्रानुमाने उपाधिमाह एकावच्छेदेनेति । अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभावाधिकरणत्वस्य उपाधित्वादित्यर्थः यथाश्रुते गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगाभावाधिकरणताया व्याप्यवृत्तितया ऽवच्छेदकविरहेण उपाधेः साध्यव्यापकत्वानिर्वाहात् । न च गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगाभावाधिकरणताया व्याप्यवृत्तित्वेपि गुणत्वाद्यवच्छिन्नत्वमावश्यकमन्यथा ऽधिकरणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानासम्भवेन गुणादौ तदभावग्रहासम्भवादितिवाच्यं द्रव्यनिष्ठयावत्संयोगाभावाधिकरणताया अपि द्रव्यत्वादिरूपैकावच्छिन्नतयोपाधेः साधनाव्यापकतानिर्वाहाय सप्तमीनिर्देश्यं यदव्याप्यवृत्तित्वनिर्वाहकं विलक्षणमवच्छेद्यत्वं तस्यैव विवक्षणीयतया गुणादिनिष्ठसंयोगाद्यभावाधिकरणतायां ताद्दशावच्छेद्यत्वविरहेण साध्यव्यापकताया यथाश्रुते दुरुपपादत्वात् । अथैवं कपिसंयोगादिसामान्यस्य मूलाद्यवच्छेदेनाभाववति कपिसंयोगादिमद्वृक्षादौ अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वविरहेण साध्योपाध्योर्न सामान्यव्याप्तिनिर्वाहः । अत्र केचित् अवच्छिन्नत्वैकावच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयाभाववद्यावद्विशेषाभाववत्त्वमिहोपाधित्वेनाभिमतं गुणे यावद्विशेषाभाववत्त्वमवच्छिन्नत्वाभावेनोक्तोभयाभाववत् कपिसंयोगवति वृक्षे कपिसंयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्वं मूलाद्येकावच्छेदकावच्छिन्नमिति तदनवच्छि-

न्नत्वाभावादुभयाभाववदिति नोक्तोपाधिसाध्ययोः सामान्यव्याप्ति-भङ्गः । अथ वृक्षादिनिष्ठानां यावत्कपिसंयोगविशेषाभावाधिकर-णतानां नैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं सम्भवति वृक्षाद्यवृत्तिकपिसंयो-गादिव्यक्तीनां ये ऽभावास्तेषां वृक्षादौ व्याप्यवृत्तितया तन्निष्ठतद-धिकरणतानामनवच्छिन्नत्वात् न च व्याप्यवृत्त्यधिकरणतानामनव-च्छिन्नतया अन्यासां चैकावच्छेदकावच्छिन्नतया सर्वास्वेव तासु उभयाभावो ऽक्षत इति वाच्यम् । एवं सति पक्षनिष्ठसंयोगव्य-क्तीनां दिग्देशविशेषाद्यवच्छिन्नानां यावन्तोऽभावाः पक्षनिष्ठताव-न्निरूपिताधिकरणतानां सर्वासामेकावच्छेदकविरहेपि द्वित्रादीनाम-वच्छेदकैक्यसम्भवेन सर्वास्वेव तादृशतादृशावच्छेदकमादा-यैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं सम्भवतीत्युभयाभावसत्त्वादुक्तोपा-धेर्यावत्संयोगाभावरूपसाधनव्यापकतापत्तेः स्वसमानाधिकरण-यावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य एकावच्छेदका-वच्छिन्नत्वरूपत्वे च वृक्षादिनिष्ठमूलाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगाद्य-भावाधिकरणतास्वपि न तथात्वसम्भवस्तत्समानाधिकरण-व्याप्यवृत्तिकपिसंयोगाभावाद्यधिकरणतानामपि तादृशयावद-धिकरणतान्तर्गतत्वात्तदवच्छेदकस्य चाप्रसिद्धत्वादिति चेन्न एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य स्वसमानाधिकरणकिञ्चिदवच्छिन्न-यावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपस्य विवक्षितत्वे-नानवच्छिन्नाधिकरणताभिः सहावच्छिन्नाधिकरणतानामेकाव-च्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेपि क्षतिविरहात् । अथवा याव-द्विशेषाभाववत्त्वमित्यनेन यावत्तदीयविशेषाभावत्वावच्छिन्ननि-रूपितमेकाधिकरणत्वं विवक्षितं न तु तत्समुदायः एका-वच्छेदकावच्छिन्नत्वं च एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नावच्छेदकाव-च्छिन्नत्वं न त्वभिन्नावच्छेदकत्वं वृक्षावृत्तिसंयोगानां वृक्षनिष्ठाभावा यद्यपि व्याप्यवृत्तयस्तथापि अव्याप्यवृत्तिसाधारणयावत्त्वे-न तेषामव्याप्यवृत्तित्वात्तत्साधारणयावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधिक-रणता एकमात्रवृत्तितत्तन्मूलत्वाद्यवच्छिन्नतत्तन्मूलादिरूपाव-यवावच्छिन्नेति तत्रोभयाभावो ऽक्षत इति न साध्योपाध्योः सामान्यव्याप्तिभङ्गः पक्षनिष्ठसंयोगसामान्यीययावद्विशेषाभावाधि-करणता च न प्रत्येकावच्छेदकावच्छिन्ना मूले वृक्षो यावत्संयोगा-

भाववान् इत्यादिप्रतीतिविरहात अपि त्वनुगतरूपावच्छिन्नतदवच्छेदकावच्छिन्ना यावत्संयोगाभाववद्गगनमितिप्रत्ययात् एकरूपावच्छिन्नस्य प्रतियोग्यभावाधिकरणतावच्छेदकत्वाविरोधात् एकस्यापि विशेषरूपसामान्यरूपाभ्यामुभयावच्छेदकत्वोपगमात् तथा च वृक्षनिष्ठसंयोगविशेषाभावानां यावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणता न निरुक्तैकावच्छेदकावच्छिन्नत्ववतीति तस्या उक्तोभयवत्त्वादुपाधेः साधनाव्यापकत्वमिति वदन्ति । वस्तुतस्तु अनवच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वमेवोपाधिः तादृशोपाधिना साध्यस्य सामान्यव्याप्तिविरहेऽपि संयोगसामान्याभावरूपपर्यवसितसाध्यव्यापकतया तादृशोपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमव्याहतं तादात्म्येन साध्यवतोऽप्युपाधिव्याप्यतया तादृशोपाध्यभावेन संयोगसामान्याभावरूपसाध्यवद्भेदो ऽन्यत्राप्रसिद्धोऽपि साधयितुं शक्यत एव अभावसाध्यकव्यतिरेकिणि प्रतियोगिमात्रप्रसिद्धेरपेक्षितत्वात् उपाध्यभावेन साध्याभावसाधनं तु न सम्यक् संयोगरूपस्य तस्य साधने सिद्धसाधनात् पक्षावृत्त्युपाधिव्याप्यत्वेन साध्ये पक्षावृत्तित्वसाधनात्सत्प्रतिपक्षनिर्वाह इति केचित् । सिद्धसाधनादितः साध्याभावसाधनासम्भवेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकतया गृह्यमाणोपाधितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात्पक्षे साध्यानुमितिप्रतिरोध एवेति सारम् । अथवा प्रतियोग्यधिकरणत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसामान्याभावरूपसाध्यव्यापकतया एकावच्छेदेनेत्यादेर्यथाश्रुतस्यैवोपाधितानिर्वाहः यत्र प्रतियोगिमति यस्य सामान्याभावस्तत्रैकावच्छेदेन तस्य यावद्विशेषाभाववत्त्वनियमेन सुग्रहत्वात् गुणादावेकावच्छेदेन यावद्विशेषाभावासत्त्वेऽपि तत्र प्रतियोग्यसत्त्वेनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाक्षतेश्च । द्रव्ये च प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टयावत्संयोगविशेषाभावाधिकरणे एकावच्छेदेन तदीययावद्विशेषाभावासत्त्वात् प्रतियोगिमत्त्वरूपावच्छेदकविशिष्टसाधनाव्यापकत्वं तस्य वृक्षादिवृत्तिकपिसंयोगादिविशेषाभावाधिकरणताकूटान्तर्गतकतिपयाभावाधिकरणतानामनवच्छिन्नत्वेऽपि तत्कूटस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं पूर्ववदुपपादनीयम् । अथ एतादृशोपाधेर्व्यभिचारोन्नायकत्वं न सम्भवति प्रकृतसाध्य-

व्यापकस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्याप्रसिद्धेः द्रव्ये तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्यावच्छिन्नत्वेपि एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात् गुणे च तस्यावच्छिन्नताया एवाभावात् प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगादिसामान्याभावव्यापकस्य तदीयैकावच्छेदकावच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वस्य प्रसिद्धत्वेपि तदभावेन प्रकृतसाध्यवद्भेदसाधनं न सम्भवति प्रकृतसाध्याव्यापकत्वात् प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगादिसामान्याभाववद्भेदश्च कपिसंयोगादिरूपप्रतियोगिशून्ये हेतुमति साध्यमानो न कपिसंयोगादिसामान्याभाववद्भेदपर्यवसायी तत्र प्रतियोगिमद्भेदस्याबाधात् प्रतियोगिमति चैकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वसत्त्वेन तद्वत्त्वाभावादिहेतोरसिद्धिरिति न व्यभिचारोन्नयननिर्वाह इति चेत् (1) मैवं कचिद्द्रव्ये जलादिसंयोगवति तत्सामान्याभावस्य सत्त्वे एकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभावसत्त्वात्तदीयप्रतियोगिमत्त्वविशिष्टतत्सामान्याभावव्यापकैकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वं यत्र च द्रव्ये सर्वावयवावच्छेदेन भिन्नभिन्नाः जलादिसंयोगा वर्तन्ते यावत्तद्विशेषाभावरूपहेतुमति तत्रैकावच्छेदकावच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वरूपोपाध्यभावे प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टतत्सामान्याभाववद्भेदस्य सिद्धौ वाधकाभावात् प्रतियोगिमति तत्र विशेष्यवद्भेदपर्यवसानेन व्यभिचारसिद्ध्या सामान्यव्याप्तिभङ्गात् संयोगत्वे गगनादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाधकानुमानौपयिकदर्शितव्याप्तावपि एकावच्छेदकावच्छेद्यस्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावाधिकरणताशून्यगगनादिकं यद्यत्तदन्यत्वस्योपाधित्वं बोध्यम् । एतेनेति अनवच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वेनेत्यर्थः । इति विशेषव्याप्त्युपष्टम्भमनुमानं परास्तं दूषणान्तरमप्याह व्यर्थेति तन्मते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयितया ऽभाववत्त्वस्यैव तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वेन इतरांशस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः नन्वभावादित्येव हेतुरस्त्वित्यत आह अप्रयोजकत्वादिति व्याप्तिग्राहकतर्कशून्यत्वादित्यर्थः । विशेषव्याप्तौ उपाध्यन्तरमपि सुलभमित्याह निर्गुणत्वादेरिति । आदिना निष्परिमाणत्वादेः

परिग्रहः यद्यद्धर्माश्रयानवच्छेदकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावावच्छेदकमिति व्याप्त्युपष्टम्भं वृक्षत्वादेः संयोगसामान्याभावावच्छेदकत्वसाधकमनुमानमाशङ्क्य निराकुरुते न चेति । गुणाद्यनवच्छेदकेति । गुणत्वाश्रयानवच्छेदकेत्यर्थः । तदभावेति गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावेत्यर्थः तथा च गुणत्वाद्यवच्छिन्नस्यापि अव्याप्यवृत्तितापसङ्ग इति भावः । घटादौ द्रव्यत्वावच्छेदेन घटत्वाद्यभावप्रसङ्गो घटत्वादेर्व्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तदनवच्छेदकत्वरूपापादकाप्रसिद्धेर्न सम्भवतीति नाभिहितः । गुणत्वाद्याश्रयस्य संयोगादेरवच्छेदकप्रसिद्ध्या न गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वापादकाप्रसिद्धिरिति भावः । ननु यद्धर्माश्रयानवच्छेदकमित्यत्र यत्पदेन अव्याप्यवृत्त्यवृत्तिधर्मो विवक्षितः गुणत्वादेश्च व्याप्यवृत्तिरूपादिवृत्तितया तदाश्रयानवच्छेदकत्वस्य न तदवच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वापादकता इत्याशङ्क्य वृक्षत्वादौ संयोगत्वाश्रयानवच्छेदकत्वरूपसंयोगत्वावच्छिन्नाभावसाधकहेतोरसिद्धिमाह यथा चेति । दण्डनिष्ठघटकारणताघटकतदव्यवहितपूर्वकालसम्बन्धस्येत्यर्थः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेपीति दण्डत्वं तत्सामान्यावच्छेदकमित्यन्वयः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेपीत्यनेन दण्डत्वं प्रत्येकातिप्रसक्तमिति सूचितमेवमग्रेपि । तत्सामान्येति घटपूर्ववर्तितात्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । प्रत्येकातिप्रसक्तत्वेपि अवच्छेद्यतावच्छेदकानुगतरूपावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तस्यावच्छेदकत्वम् । अन्यथा घटकारणतावच्छेदकत्वमेव तस्य भज्येतेतिभावः । ननु दण्डत्वस्य घटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं न घटनियतपूर्ववर्तितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमपि तु तदव्यवहितपूर्वकालनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपपारिभाषिकमेव तच्चातिप्रसक्तेऽपि निराबाधमेव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताया एवावच्छेद्यानतिप्रसक्तत्वनियतत्वादिति प्रत्येकातिप्रसक्तस्य सामान्यानतिप्रसक्तत्वेन सामान्यरूपावच्छिन्नावच्छेदकत्वे दृष्टान्तान्तरमाह वह्निसामानाधिकरण्यस्येति । प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि धूमत्वं तत्सामान्यावच्छेदकमित्यन्वयः । तत्पदेनात्र वह्निसामानाधिकरण्यपरामर्शः धूमत्वस्य तदनवच्छेदकत्वे तस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकत्वं नोपपद्येत न च व्याप्यतावच्छेदकत्वमपि स्वविशि-

ष्टव्यापकसाध्यकत्वरूपं पारिभाषिकमेव तच्चातिप्रसक्तसाधारणमिति न दृष्टान्तसङ्गतिरिति वाच्यं साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वं व्याप्तिस्तत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः अत एव यत्र व्यर्थविशेषणघटितनीलधूमत्वादिना हेतुता तत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिति प्राचीनमतानुसारेणैतदभिधानात् अन्यथा पुनः स्वरूपसम्बन्धरूपकारणत्वप्रतियोगित्वादिनिरूपितमनुगतधर्मनिष्ठस्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं दृष्टान्तविधया बोध्यं संयोगसामान्यस्य संयोगत्वरूपावच्छेद्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्य सुवचत्वाच्चेति प्रत्येकसंयोगादिव्यक्त्यतिप्रसक्तस्यापि द्रव्यत्वादेस्तद्रूपावच्छिन्नानतिप्रसक्तत्वादिति भावः । यद्यप्येवमपि प्रमेयत्वादेः संयोगसामान्यातिप्रसक्तत्वेन तत्सामान्यावच्छेदकत्वाप्रसक्त्या उक्तव्याप्तिबलात्तदवच्छेदेन संयोगसामान्याभावसिद्धिर्न शक्यते वारयितुं तथापि प्रतियोगिमत्सम्बद्धदेशकालयोरेव प्रतियोग्यनवच्छेदकयोरभावावच्छेदकत्वनियमस्तयोरेव तदनुभवात् न तु प्रतियोग्यनवच्छेदकमात्रस्य मानाभावादित्यत्र तात्पर्यं द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्य कालभेदाद्यवच्छेदेन स्वयमनुपदं व्यवस्थापनीयतया सम्प्रदायविद इत्यनेनास्वरसो दर्शितः ।

(दी०) नवीनास्तूत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रलयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावो वर्तते तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य इह पर्वते नितम्बे हुताशनो न शिखरे इति प्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वात् । वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्वस्यात्यन्तमसम्भावितत्वाच्च । एवं प्रतियोगिमतोरपि कालदेशयोर्देशकालभेदावच्छेदेन तदभावः । तथा च तत्तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय तत् । नोपादेयं च सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदादित्यपि वदन्ति ।

(गा०) गुणस्य सामान्याभावो वर्तत इत्यन्वयः । ध्वंसप्रागभावयोर-

त्यन्ताभावविरोधितायां निराकृतत्वादिति भावः । एतेन तदवच्छेदेन संयोगादिसामान्याभावोऽपि पुनरत्र वर्तते व्यापकधर्मावच्छिन्नाभाववति व्याप्यधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वानियमादिति सूचितं न चोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रागभाव एव न तु तत्सामान्यात्यन्ताभावोऽपि मानाभावादिति वाच्यं तदा तत्र जन्यैकत्वहेतुभूतस्य एकत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यावश्यकतया तस्यैव स्वसमनियतगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपतया विवादायोगात् संयोगादिसाध्यकनित्यद्रव्यमात्रवृत्तिहेतुस्थले व्यावृत्तिदानायाह प्रलयेति । महाप्रलयस्य जन्यभावानधिकरणतया तदानीं संयोगाद्यसत्त्वादितिभावः । तदानीं च गगनादौ नित्यैकत्वपरिमाणादिसत्त्वेन गुणसामान्याभावस्यासत्त्वात्संयोगस्येत्युक्तम् । अत्र च प्रमाणं महाप्रलये गगने न संयोग इत्यादिप्रामाणिकव्यवहार एव तादृशव्यवहारस्य ध्वंसावगाहित्वे ऽतिप्रसङ्गाद्व्यवहारानादरे चातीन्द्रियगगनादौ गोत्वाद्यभावस्याप्रामाणिकतापत्तेः प्रत्यक्षासम्भवात् अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् वह्निमान् धूमादित्यत्रापि व्यावृत्तिदानायाह तथेति । दहनस्य दहनत्वावच्छिन्नस्य प्रतीतेरित्यन्तं द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वादित्यत्र हेतुः प्रत्यक्षप्रमाणमुक्त्वा युक्तिमप्याह वृत्तेरिति । संयोगरूपसम्बन्धस्येत्यर्थः । वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्वस्य संयुक्तस्य तत्सम्बन्धेन व्याप्यवृत्तितायाः असम्भावितत्वादिति । अयमाशयः सम्बन्धिसत्तायाः सम्बन्धाधीनत्वाद्यदवच्छेदेन सम्बन्धो नास्ति तदवच्छेदेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावसत्त्वमावश्यकं संयोगादेः सम्बन्धस्य समवायस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि न संयोगादेर्व्याप्यवृत्तिता गुणादौ समवायसत्त्वेऽपि संयोगाद्यसत्त्ववत्संयोगाद्यनवच्छेदकावच्छिन्ने संयोगादिमति तत्समवायसत्त्वेऽपि तदभावोपपत्तेरिति । केचित्तु वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोऽव्याप्यवृत्तित्ववत् वृत्तेर्व्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोऽपि व्याप्यवृत्तित्वं युक्तितौल्यात् संयोगादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायोऽपि न व्याप्यवृत्तिरित्याहुः । वह्निमान् धूमादित्यादौ कालविशेषावच्छेदेन हेतुमति वर्तमानं साध्याभावमादाय घटत्ववान् कालत्वादित्यादौ पटाद्यवच्छेदेन काले वर्तमानं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय च व्यावृत्तिदानायाह

एवमिति । प्रतियोगिमतो देशस्य प्रतियोग्यनधिकरणकालावच्छेदेन प्रतियोगिमतः कालस्य च प्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छेदेनाभाववत्त्वमित्यर्थः । तत्तत्साध्यकेति गुणत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वाद्यव्याप्तिवारणायेत्यर्थः तत् असमानाधिकरणान्तम् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तेरप्रसिद्ध्या तद्घटितैव व्याप्तिः व्याप्यवृत्तिसाध्यके तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपस्थितिदशायामपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहादनुमित्युत्पत्त्या प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितापि व्याप्तिरस्ति प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिरुभयत्रैव प्रसिद्धानुमितिप्रयोजिका चेत्याशयेन मूलकृतस्तदुपादानमित्याह नोपादेयमिति । व्याप्यवृत्तिसाध्यके सार्वत्रिकमुपादानं प्रतिक्षिप्तं न त्वनुपादानस्य सार्वत्रिकत्वमुक्तं व्याप्यवृत्तेरपि साध्यस्याव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानादेवानुमित्युपगमात् व्याप्यवृत्तिसाध्यके सर्वत्र तादृशविशेषणोपादानानियमः तदघटिताया अपि व्याप्तेः सर्वत्रानुमित्यौपायिकत्वात् अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तु सर्वत्र तदुपादाननियम एव तदघटितव्याप्तेरप्रसिद्धेरिति वार्थः व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वं च स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वं सत्तावान् द्रव्यत्वात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभाववान् आत्मत्वादित्यादिकं च न तथा अतस्तत्र साध्यवति कालात्मादौ कालिकदैशिकविशेषणताभ्यां तदभावसत्त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्याविशेषितहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य साध्ये ऽसत्त्वेन व्याप्तेः प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितत्वनियमेऽपि न दोषः । केचित्तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वं यथाश्रुतमेव हेतुमत्यभावस्य न दैशिकविशेषणतया वृत्तिर्विवक्षणीया अतो हेतुमति कालादौ कालिकविशेषणतादिना साध्याभावसत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः भावस्यापि अभावत्वेन दैशिकविशेषणतया वृत्तिः प्रामाणिकी अतो नाभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः यादृशप्रतियोगितानिरूपकाभावत्वाविशिष्टस्य दैशिकविशेषणतया हेतुमति वृत्तिस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविवक्षया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभाववान्

आत्मत्वादित्यादावव्याप्तेर्निरासः तत्राकाशाभावस्याकाशाभावत्वेनैव दैशिकविशेषणतया आत्मनि वृत्तिर्न तु उक्तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन आत्मनि तादृशाभावाभावो नास्तीतिप्रतीतेः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि संयोगाभाववानित्यगुणत्वादित्यादावनुत्यौपयिकद्विविधव्याप्तेः सम्भवेन सर्वथैवेत्युक्तं तावताप्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि क्वचित्तदघटितव्याप्तेः सम्भव इति सूचितमित्याहुः । यत्तु व्याप्यवृत्तिसाध्यके ऽव्याप्यवृत्तित्वग्रहाविषयसाध्यके सर्वथैवासमानाधिकरणान्तस्यानुपादेयतया तत्र लाघवेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटितव्याप्तेरेवानुमानाङ्गतास्वीकारादिति व्याख्यानं तदसत् । तत्रापि शब्दादिना प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेरेव यदा ग्रहस्तदा ऽनुमितेरुत्पादाय तादृशव्याप्तेरनुमानाङ्गत्वस्योपगन्तव्यत्वात् अन्यथा यादृशव्यतिरेकिसाध्ये न केवलान्वयित्वभ्रमः तादृशसाध्यके लाघवेन साध्याभाववदवृत्तित्वमात्रस्यैव व्याप्तित्वोपगमप्रसङ्गात् केवलान्वयिनो यस्य साध्यस्य न व्यतिरेकित्वभ्रमविषयता तत्साध्यके हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणपरित्यागस्यापि प्रसङ्गाच्च । यत्तु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येत्यत्र प्रतियोगिपदं स्वप्रतियोगिपरमवश्यं वाच्यम् अन्यथा प्रतियोगित्वस्य सामान्यरूपेण केवलान्वयितया प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः तथा च स्वपदस्य तत्तदभावपरतया तत्तदभावप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशिष्टत्वेन हेतुमदवृत्तीनां तत्तदभावव्यक्तीनां प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटज्ञानम् अनुमितिकारणं वाच्यं तादृशं च ज्ञानमसर्वज्ञस्य दुर्घटम् । अतः प्रतियोगिपदस्य प्रकृतसाध्यार्थकतया साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टः सन् हेतुमदवृत्तिरभाव एवानुगतरूपेण निवेश्यः सद्धेतौ सर्वेषामेव हेतुसमानाधिकरणाभावानां सर्वत्र हेत्वधिकरणे साध्यसमानाधिकरणतया साध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य हेतुमदवृत्तित्वं न प्रसिद्ध्यतीति साध्याभावनिष्ठत्वं साध्यसामानाधिकरण्ये विशेषणं सद्धेतौ सर्वत्र साध्याभावभिन्नाभावे तत्प्रसिद्धिसम्भवः व्यभिचारिणि च व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव साध्याभावे साध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टतया

हेतुमद्वृत्तित्वमिति साध्याभावस्यापि लक्षणघटकतया नातिव्याप्तिः संयोगेन प्रमेयसाध्यकसद्धेतौ साध्याभावातिरिक्ताभावाप्रसिद्ध्या हेतुमति साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टाभावासिद्धिरिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्याभावो निवेशनीयः एवं च व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या ईदृशव्याप्तिर्न प्रसिद्ध्यतीति तत्साध्यके प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटितैव व्याप्तिरित्युक्तं नोपादेयं चेत्यादिनेति । तदपि न सामानाधिकरण्यविशेषणीभूतसाध्याभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानिवेशे प्रयोजनाभावाद्व्याप्यवृत्तिसाधकेपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभाव एव साध्यसामानाधिकरण्यप्रसिद्ध्या तत्राप्युक्तव्याप्तिप्रसिद्धेः । परे तु ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशायां तदसमानाधिकरण्याविषयकादेव हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानादनुमितिरुपेयत इत्यनुपपन्नमत आह नोपादेयश्चेति । व्याप्यवृत्तिसाध्यके अनुमितिपूर्वमव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाविषयसाध्यके सर्वत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यं नोपादेयम् । अनुमितिप्रयोजकव्याप्तिशरीरे न निवेशनीयं । तत्र तदघटितव्याप्तिज्ञानमेव हेतुः । सर्वथैवेत्यनेन यत्साध्यके कदाचिदनुमितिपूर्वं साध्ये हेतुमत्यव्याप्यवृत्तित्वज्ञानं तत्र तदनुमितिनिर्वाहाय प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमुपादायापि व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वमुपेयं वक्ष्यमाणरीत्या व्याप्तेरनुगमान्न व्यभिचार इति सूचितं । साध्यभेदेत्युपलक्षणं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशाभेदेनैकसाध्यकेऽप्यनुमितिप्रयोजकव्याप्तिभेदोपगमोऽपि बोद्धव्य इतिव्याचक्रुः । व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले द्विविधा व्याप्तिर्न त्वव्याप्यवृत्तिसाध्यके इति साध्यभेदेन व्याप्तिभेदाभावे न सम्भवतीत्यत आह साध्यादिभेदेनेति साध्यतावच्छेदकादेर्विशिष्य व्याप्तिघटकतया तद्भेदे तद्भेदस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ॥

यद्यपि जात्यादौ गुणकर्मान्यत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितस्य सत्त्वादेर्व्याप्तिरस्त्येव गुणादौ तदुपलक्षितसत्त्वाद्यनुमितेः

प्रमात्वादिति तत्र तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिस्वीकारे सल्लिङ्गकपरामर्शादपि भ्रमः स्यादिति तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिर्गुणादिवृत्तिहेतोर्न स्वीकर्तुं शक्यते ऽतः साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकावशिष्टवैयधिकरण्यपर्यन्तं निवेश्य तत्र तादृशातिव्याप्तिं वारयति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं चेति ॥

(दी०) प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यं तेनायं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेः भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । न चोभयत्वमेकविशिष्टापरत्वं विशिष्टं च केवलादन्यदिति तदभावो मनसि सहजत एव प्रतियोग्यसमानाधिकरण इति वाच्यम् उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न वा तदवच्छिन्नाभावः तदवच्छिन्नाभावात् । वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न च तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिकरणमूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यं तथात्वेऽप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वान्नात्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्वारत्वात् ।

(गा०) न च तत्रापि व्याप्तिस्वीकारे क्षतिविरहः गुणो गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावानित्यादौ तादृशव्याप्तिसत्त्वेऽपि बाधेनैव हेतोर्दुष्टत्वोपपत्तेः द्रव्यपक्षकतादृशसाध्यकजात्यादिहेतोश्च समीचीनताया एवोपगमे क्षतिविरहात् बाधानवतारदशायां च गुणादौ जात्यादिलिङ्गकविशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिर्भ्रमरूपा प्रमात्मकसाल्लिङ्गकपरामर्शादपि स्वीक्रियते अत एव गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ बाधानवतारदशायां प्रमात्मकपरामर्शाद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहिनी भ्रमानुमितिर्मणिकारेणोपगम्यत इति वाच्यं भ्रमानुमितिजनकपरामर्शस्य भ्रमत्वसम्भवे तदुपादानमावश्यकमित्याशयात्

गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ परामर्शस्य कथञ्चिदपि भ्रमत्वासम्भवेनागत्या तत्र प्रमात्मकपरामर्शाद्भ्रमानुमितिस्वीकाराद्गुणो विशिष्टसत्तावान् जातिमत्त्वादिति विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यविषयकानुमितिस्थलमुपेक्ष्य गन्धप्रागभाववान् घटो गन्धवानित्यादिविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यविषयकानुमितिस्थलमसिद्धिव्यभिचारासङ्कीर्णबाधोदाहरणत्वेनाभिहितवतो मणिकृतोऽप्युक्तस्थलेऽव्याप्तिर्नास्तीत्याशय उन्नीयते । अथ विशिष्टनिरूपित एव समवायादिर्विशेष्याविरोधिनो विशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः शुद्धसमवायादेस्तथात्वे दण्डाद्युपलक्षितपुरुषादिमत्त्वविरोधिताहशपुरुषाद्यभावात्तदविरोधितद्विशिष्टपुरुषाद्यभाववैलक्षण्यानिर्वाहात् न च तदुपलक्षितपुरुषाद्यभावस्य स धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः अपि तु प्रतियोगितासमानाधिकरण एव प्रतियोगितावच्छेदकस्यैव प्रतियोगिनि विशेषणत्वादताहशस्यैव चोपलक्षणत्वादिति ताहशाभावयोर्विशेष इति वाच्यम् उपलक्षणेन दण्डादिना व्यावृत्तप्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितायां पुरुषत्वादेरतिप्रसक्ततया तन्मात्रे तदवच्छेदकतायाः पर्याप्त्यसम्भवेन दण्डादेरपि तदवच्छेदककोटावश्यमन्तर्भावात् अत एव पुरुषादिमात्रेण दण्डाद्युपलक्षितपुरुषाद्यभावस्य न विरोधः। तदवच्छिन्नाभावस्यैव तद्विशिष्टाभावत्वे सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वायुत्वादित्यादौ ग्रन्थकृतां कूटघटितलक्षणातिव्याप्तिदानमपि विरुध्येत पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभावस्य वाय्वादौ सत्त्वेन वायुत्वादेस्तत्र साध्ये सद्धेतुत्वात् तथा च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्याविवक्षायामपि नातिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन गुणादेर्विशिष्टसत्तानधिकरणत्वादिति चेन्न विशिष्टनिरूपितसम्बन्धस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सर्वत्र न सम्भवतीति प्रागुक्तत्वात् अगत्या विशिष्टाभावप्रतियोगिता विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता उपलक्षिताभावप्रतियोगिता तु दण्डादिरूपावच्छेदकोपलक्षितविशेष्य एव पर्याप्तेत्युपगम्य तयोर्विशेषस्योपपादनीयत्वात् । विशिष्टस्यातिरिक्ततामते विशिष्टसत्ताभावः सहजत एव प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्युभयसाध्यकानुसरणम्

नातिप्रसङ्ग इति हेतुमति विशिष्टाभावादेः शुद्धप्रतियोगिसामानाधिकरण्येपि विशिष्टप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण न भ्रमानुमितिजनकपरामर्शस्य प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावगाहिपरामर्शस्यानुमितिहेतुतया उक्तसाध्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि नातिप्रसङ्गाप्रसक्तिः।

ननु मूर्तत्वादिहेतौ भूतत्वादिविशिष्टमूर्तत्वत्वादिरूपतदुभयत्वावच्छिन्नस्यैव व्याप्तिर्न तु तदुभयवृत्तिबुद्धिविशेषविषयत्वरूपतदुभयत्वावच्छिन्नस्य तथा च विशिष्टसत्तातिरिक्ततामते विशिष्टसत्तादिसाध्यकजात्यादिहेताविव उक्तोभयसाध्यकमूर्तत्वादिहेतावपि यथाश्रुतप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशपक्षे नातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याभिमानं न चेत्यादिना निराकरोति न चेति।

सहजत एव प्रतियोगिपदस्य तत्त्वावच्छेदकाविशिष्टपरतां विनैव उभयत्वम् उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकं न विशिष्टत्वात् एकविशिष्टापरत्वात् अनतिरिक्तम् अभिन्नम् अतिरिक्तमित्यनुक्त्वा नानतिरिक्तमित्यभिधानम्। उभयपदार्थतावच्छेदकत्वावच्छेदेनातिरिक्तत्वलाभाय नञ्पदस्यानुयोगितावच्छेदकावच्छेदेनाभावबोधकत्वव्युत्पत्तेः तावता एकाविशिष्टापरत्वमुभयनिष्ठव्यासज्यवृत्तिधर्मश्च उभयपदार्थतावच्छेदकमस्तु न तन्मात्रं वक्ष्यमाणानुपपत्तेः प्रकृते च उभयत्वमेकविशिष्टापरत्वमेवेति शङ्काव्युदासः। अत्र हेतुः वैशिष्ट्यविरहेपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति घटत्वपटत्वयोः सामानाधिकरण्यविरहेपि तत्रोभयव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थः अन्यथा तत्रोभयव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः। यद्यपि घटत्वपटत्वोभयमितिप्रतीतौ कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यस्य विषयतासम्भवः तथापि वाच्यत्वघटत्वोभयं समवेतमित्यादिप्रतीतिव्यवहारविरहेण उभयं समवेतमिति प्रतीतिव्यवहारयोः समवायिसमवेतत्वरूपवैशिष्ट्यविषयताया अभ्युपगन्तव्यतया घटत्वपटत्वोभयं समवेतमित्यादौ तादृशवैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या व्यासज्यवृत्तिधर्म एव विषय इति भावः। तथा च तदनुरोधेन व्यासज्यवृत्तिधर्मविशेषस्य उभयव्यवहारविषयताया आवश्यकत्वे एकविशिष्टापरत्वस्य तथाव्यवहारविषयत्वमप्रामाणिकमिति न भूतत्वमूर्तत्वोभय-

वान् मूर्तत्वादित्यादावेकविशिष्टापरत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्व-प्रसक्तिस्तथा सत्यनुमितेरुभयवानित्याकारकतानुपपत्तेरिति निर्व्यूढम् (१) ननु मूर्तत्वाधिकरणे मनसि भूतत्वमूर्तत्वोभयं नास्तीति बुद्धेरेकाविशिष्टपराभावावलम्बनेनैवोपपत्तिः मनसि प्रतियोगि सत्त्वेनोभयवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वादिति क्वचिदेकविशिष्टापरत्वस्यापि उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वमावश्यकमित्यत आह नवेति। तदवच्छिन्नाभावः प्रत्येकाधिकरणवृत्तिरुभयव्यवहारविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावः तदवच्छिन्नाभावात् एकविशिष्टापरत्वावच्छिन्नाभावात् नानातिरिक्त इति विपरिणतेन सम्बन्धः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेनैव प्रतियोगिना ऽभावस्य विरोधादेकस्याधिकरणेपि व्यासज्यवृतिधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वे बाधकाभावात् इति भावः। एतेन मूर्तत्वस्य व्यासज्यवृत्त्युभयत्वावच्छिन्नव्यभिचारितापि व्यवस्थापिता आवश्यकश्च एकाधिकरणे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नतदभावः अन्यथा समवायघटितसामानाधिकरण्येन घटत्वादिविशिष्टपटत्वाद्यप्रसिद्ध्या घटादौ समवायेन घटत्वपटत्वोभयं नास्तीतिप्रतीतेरनुपपत्तेस्तत्र समवायिसमवेतत्वरूपवैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावस्यैव विषयतायाः स्वीकरणीयत्वात्। अन्यथा एककालीनत्वादिरूपवैशिष्ट्यावच्छिन्नस्य घटत्वादेः समवायेन घटादौ सत्त्वेन तादृशप्रतीत्यनिर्वाहादित्याह वैशिष्ट्यविरहेपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वेनाभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति। ननु तथापि व्यासज्यवृत्तिनिरुक्तोभयत्वेन साध्यत्वे न मूर्तत्वस्य व्यभिचारिता सम्भवति एकप्रतियोगिमत्यपि अभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया मूर्तत्वाधिकरणे मनसि उभयाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् हेतुमति प्रतियोगिव्यधिकरणस्यैव साध्याभावस्य व्यभिचारत्वात् व्यभिचारलक्षणेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यपर्यन्तस्यानिवेशादित्याशङ्कां निरस्यति न च तत्रेत्यादिना व्याप्तिरेव व्याप्तिरिष्टैव तथात्वेपीति मूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वेपीत्यर्थः। उभयत्वेनेति उभयत्वविशिष्टवत्ताया मनस्यसत्त्वादित्यर्थः। तथा च तत्रोभयत्वविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितेर्भ्रमतया तत्प्रयोजकहेतोर्न सद्धेतुत्वस्वीकारसम्भवः अत एव व्यभिचारलक्षणेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यपर्यन्तमेव निवेश्यमि-

ति भावः । एकाधिकरणे उभयत्वविशिष्टासत्त्वे मानमाह नात्रोभयमितीति । अत्रोभयमिति प्रतीत्यभावो न हेतुतयोक्तः उभयत्वैकस्य सत्त्वोपगमेऽपि उभयत्राधिकरणवृत्तितायास्तादृशप्रतीतिविषयतया एकस्मिन्नधिकरणवृत्तित्वाभावेन तादृशप्रतीतिर्भ्रमत्वस्यावश्यकत्वात्तादृशप्रमाविरहोपपत्तेः ।

ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्याभावविशेषणत्वे लक्षणेऽत्यन्तपदवैयर्थ्यं धूमाद्यधिकरणनिष्ठवह्न्यादिभेदस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनैव साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकताया अकिञ्चित्करत्वात् इत्याशङ्कया साम्प्रदायिकोपदर्शितमत्यन्तपदप्रयोजनमाह अत्यन्तपदं चेति ।

(दी०) अत्यन्तपदं चात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभाय अन्यथा सर्वस्यैवाभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तराभिन्नत्वात्तद्भेदस्य च स्वस्वरूपानतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः । सर्वेषामेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावान्तरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वात् अभावसाध्यकाव्याप्तेश्चेति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्येति लाभायेत्यग्रिमेणान्वयः स्वं यस्य प्रतियोगिनो ऽत्यन्ताभावस्तादृशप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यपर्यन्तस्याभावविशेषणत्वलाभायेत्यर्थः अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिताया इति प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्र या प्रतियोगिता निविष्टा तत्रात्यन्ताभावत्वरूपानुयोगितानिरूपकत्वविशेषणस्य लाभायेत्यर्थः । क्रमेण व्यावृत्तिमाह अन्यथेति सर्वस्यैवाभावस्येति हेतुसमानाधिकरणाभावत्वेनोपादेयस्य सर्वस्य गोत्वाद्यभावस्येत्यर्थः स्वसमानाधिकरणाभावान्तराभिन्नत्वात् स्वं यस्य समानाधिकरणं तादृशघटत्वाभावभेदवत्त्वादित्यर्थः । स्वरूपानतिरिक्तत्वात् गोत्वाद्यभावरूपाधिकरणस्वरूपत्वादभावाधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकर

णीभूताभावस्वरूपतेति सिद्धान्तादिति भावः। प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्य दुर्लभत्वापत्तेरिति। गोत्वाद्यभावानामत्यन्ताभावत्वनिरूपकगोत्वादिरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेपि स्वनिष्ठभेदत्वनिरूपकघटत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वनियमादिति भावः। न च भावस्वरूपस्यैवाभावस्य तादृशत्वं सुलभमिति वाच्यं तस्यापि स्वसमानाधिकरणभेदभिन्नत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात् भेदभेदस्यानवस्थाभयेनाधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात्। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशे सर्वत्र न तादृशाभावाप्रसिद्धिः किन्तु विशेषणताविशेषेण साध्यतास्थले तन्मतेऽभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य निवेश्यत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य तत्र निवेशेऽपि तत्रैव तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या। अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशेपि सर्वेषामेवाभावानां किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावादिरूपात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनियमात् तदसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धेः। यादृशप्रतियोगितेत्यादिना वक्ष्यमाणरीतेरनुसरणे प्रतियोगिन्यत्यन्ताभावत्वनिरूपकत्वनिवेशवैयर्थ्यमत्रास्वरसबीजमेव। हेतुसमानाधिकरणेति। हेतुसमानाधिकरणस्य भेदत्वनिरूपकाभावान्तररूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि विवक्षितात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यवान् गोत्वाभावादिर्घटत्वाभावादिरूपसाध्यस्य तन्निष्ठस्वभेदाकस्य तस्य प्रतियोगित्वादित्यर्थः। अभावसाध्यकेति घटत्वाभावादिसाध्यकपटत्वादिसाधनेत्यर्थः। अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितानिवेशेपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभावप्रतियोगितावारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशावश्यके एतद्विशेषणमनर्थकं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं निवेश्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववारणेपि सर्वेष्वेवाभावेषु उक्तरीत्याऽत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वेन प्रकृतप्रतियोगितावदसामानाधिकरण्यस्यैव निवेशनीयतया साध्यनिष्ठप्रतियोगिताश्रयासामानाधिकरण्यस्य सद्धेत्वधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावे ऽसत्त्वेनाव्याप्त्यप्रसक्तिरित्यस्वरसबीजम्॥

सम्प्रदायानुमतात्यन्ताभावत्वानिरूपकप्रतियोगितानिवेशपक्षेऽतिव्याप्तिमाशङ्कते अथेत्यादिना ।

(दी०) अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्रातिव्याप्तिः प्रलयस्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् । संसर्गाभावमात्रोक्तावपि यदा स्पन्दः तदा द्व्यणुकं यदादृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं दुःखं वा यदा तस्यादृष्टं तदा तदीयं ज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः । द्व्यणुकत्वादेर्द्व्यणुकादिशून्यखण्डप्रलयादिनिष्ठध्वंसप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । न हि तयोः सामान्याभावत्ववादिमतेऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये तत्सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः सम्भव इति चेन्न प्रतियोगिमत इव ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ताभाववत्त्वेऽविरोधात् । अन्यथात्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वप्रसङ्गात् । इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्यावच्छेदकत्वात् । तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् ।

(गा०) यदा गोत्वमिति कालिकसम्बन्धेन गोगोत्वयोर्हेतुसाध्यत्वलाभाय गोमानयं गोत्वादिति प्रतिज्ञाहेतू अनभिधाय कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिबोधकदाप्रत्ययघटितोदाहरणाभिधानमेवमग्रेऽपि । प्रलयस्येति व्यभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणस्येत्यादिः ध्वंसवत्त्वेनात्यन्ताभावानधिकरणत्वादिति प्राचामनुमतं ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमादृत्य एतदेवाग्रे निराकृत्य समाधेयम् । अथ कालिकसम्बन्धेन ध्वंसादिमत्यपि कालेऽत्यन्ताभाववृत्तावविरोधः महाकालादौ समवायादिसम्बन्धेन रूपात्यन्ताभावस्य सर्वानुमतत्वात् न च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगवात्यन्ताभावस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नगोध्वंसात्यन्ताभावरूपताया अत्यन्ताभावस्य त्रितयप्रातियोगिकत्वमङ्गीकुर्वाणैः प्रा-

र्चानैरुपगमात् कालिकसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन गोध्वंसवति तत्सम्बन्धावच्छिन्नगवाभाववृत्तिर्न तेषामनुमतेति वाच्यम् । एवमपि कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्यपि तेन सम्बन्धेनात्यन्ताभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तावविरोधात् तेन सम्बन्धेन प्रलये वर्तमानमत्यन्ताभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात् अभावस्य सम्बन्धविशेषनिवेशे प्रयोजनाभावात् न च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येनाघटितापि व्याप्तिरनुमित्यौपायिकी तद्विशेषणानुपस्थितिदशायामप्यनुमितेरानुभाविकताया वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र चाभावस्य सम्बन्धविशेषोऽवश्यं प्रवेश्यः अन्यथा हेतुमति कालिकादिसम्बन्धेन वर्तमानं साध्याभावमादायाव्याप्तेरिति तादृशव्याप्तेरेवोक्तस्थले प्रमात्वप्रसङ्गपरोऽयं ग्रन्थ इति वाच्यं यत्र हेतुमति साध्याभावः कालिकसम्बन्धेन वर्तते तत्र प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्त्यैव सद्धेतुतानिर्वाहात् प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यागर्भव्याप्तिग्रहस्य तत्र भ्रमत्वोपगमे क्षतिविरहात्तादृशव्याप्तावप्यभावस्य सम्बन्धविशेषाप्रवेशात् । मैवं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशायां सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावप्यभ्रान्तस्यानुमितिरनुभवसिद्धा तदनुरोधेन भावसाध्यके दैशिकविशेषणताविशेषेण हेतुमद्वृत्तित्वगर्भाया अपि व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकता वाच्या तथा सति तादृशव्याप्तिप्रमामादायोक्तस्थले ऽनुमितिप्रसङ्गपरतया एतद्ग्रन्थस्य सामञ्जस्यात् न च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तावभावस्य सम्बन्धविशेषानिवेशादभावीयसम्बन्धविशेषागर्भप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्यभिचारग्रहविरोधित्वेनैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भतदगर्भव्याप्ती अनुगमय्य तयोरेवानुमित्यौपयिकताया वक्तव्यतयाऽभावीयसम्बन्धविशेषघटितव्याप्तिग्रहस्य तादृशव्यभिचारग्रहाप्रतिबन्धकतया तादृशव्याप्तेर्नानुमित्युपयोगितानिर्वाह इति वाच्यं तादृशव्याप्तिसंग्रहायैवाभावीयसम्बन्धविशेषघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्यभिचारग्रहविरोधित्वेन व्याप्तीनामनुगमनीयत्वात् तावताप्यभावीयसम्बन्धविशेषाघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटितव्याप्तेः संग्रहसम्भवात् एवं सत्यव्यावर्तकाभावीयसम्बन्धघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटि-

तद्व्याप्तिज्ञानादपि अनुमितिः स्यादितिचेत् । इष्टमेवैतत् एवं सति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यभर्माभावीयसम्बन्धविशेषघटित-व्याप्तिप्रमातोऽप्युक्तस्थले ऽनुमितिप्रसङ्गो दुर्वार इति चेत् का-क्षतिरस्माकम् । वस्तुतस्तु दीधितिकृता स्वयं निष्कर्षणीयैर्हेतुमति-प्रतियोग्यनाधिकरणत्वनिवेशकल्पे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वघ-टितव्याप्तावभावीयसम्बन्धविशेषनिवेशस्य निष्प्रयोजनत्वेपि प्र-तियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य हेतुमद्वृत्तितागर्भयथाश्रुत-व्याप्तौ तदीयसम्बन्धविशेषनिवेशनमावश्यकम् । अन्यथा संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ प्रतियोग्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वविशिष्टस्यापि संयोगाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणकालवृत्तितया अव्याप्तिप्रसङ्गात् एकसम्बन्धेन एकाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्या-न्यसम्बन्धेनाधिकरणान्तरवृत्तित्वात् प्रतियोगिसामानाधिकर-ण्याभावनिवेशकल्पेपि गुणादौ तद्विशिष्टस्य संयोगाद्यभावस्य का-लिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वात् तत्कल्पेप्यव्याप्तेरावश्यकत्वात् न च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविशिष्टस्य तस्य कालवृत्तित्वे प्रतियोगि-सामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य न तद्वृत्तित्वसम्भवः भावाभाव-विशिष्टस्य एकाधिकरणवृत्तित्वे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववि-शिष्टसंयोगाद्यभावस्यैव दैशिकविशेषणतयापि द्रव्यवृत्तित्वप्रसङ्गा-दिति वाच्यं विरोधिनोर्भावाभावयोः कालिकसम्बन्धेनैकाधिकरण-वृत्तितावत् भावाभावविशिष्टस्यापि कालिकसम्बन्धेन एकत्र वृत्तौ विरोधाभावात् । यद्यपि अभावस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धानिवेशो ऽभावसाध्यके व्यभिचारिणि भावस्य दैशिकविशेषणतानभ्युप-गमे ऽतिव्याप्त्या साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनि-वेशो समवायसम्बन्धावच्छिन्नजात्यभावसाध्यके जातित्वादिहे-तावव्याप्तिर्जात्यादिरूपहेतुमति तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः तथापि साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्ब-न्धेन या साध्याभावस्य वृत्तिस्तदन्यहेतुमद्वृत्तेः प्रकृतप्रतियो-गितानिरूपितानुयोगितावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति वृत्तेर्वा ऽभा-वविशेषणत्वोपगमान्न दोषः उक्तस्थले हेतुमति काले कालविशे-षवृत्तित्वविशिष्टानित्यस्यात्यन्ताभावस्य प्रसिद्ध्यातिव्याप्तिसङ्गतिः । अत्यन्ताभावत्वघटकानित्यत्वांशं परित्यज्य ध्वंससाधारणसंस-

र्गाभावत्वनिवेशे महाप्रलये गोत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसोपगन्तृमते ध्वंसमादायोक्तस्थलातिव्याप्तिः शक्यते वारयितुमित्याशङ्क्याह संसर्गाभावेति। दैशिकविशेषणतयापि ध्वंसस्य कालवृत्तित्वमित्याशयेनोक्तशङ्कासङ्गतिः अन्यथा ऽभावस्य तादृशसम्बन्धेन वृत्तिनिवेशे ऽत्यन्ताभावमिव ध्वंसमादायातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् न च प्रतियोग्यधिकरणमहाकाले गोध्वंसस्य दैशिकविशेषणतासत्त्वेपि प्रतियोग्यनधिकरणप्रलये तस्य तादृशसम्बन्धो ऽप्रामाणिक इति वाच्यं यदुपाधिविशिष्टस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वं तदन्योपाधिविशिष्टस्यैव महाकालस्य तदभावाधिकरणतया महाकालस्य दैशिकविशेषणतया ध्वंसवत्त्वे प्रलयात्मकोपाधेरपि तादृशसम्बन्धेन तदाधारताया आवश्यकत्वात् अन्यथा प्रलये गौर्नास्तीति व्यवहारानुपपत्तेः। अथवा निष्कर्षणीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यकल्पाभिप्रायेणेदं तत्कल्पे प्रयोजनाभावादभावे वृत्तिविशेषानिवेशात्। न चाभावे वृत्तिविशेषानिवेशे कालिकसम्बन्धेन गवात्यन्ताभावस्यापि प्रलयवृत्तेः संसर्गाभावमात्रपरत्वोक्तिविरोध इति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन तत्प्रतियोगिनो ध्वंसस्य हेत्वधिकरणे ऽबाधात् गवात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् ध्वंसस्य तत्प्रतियोगिनो ऽत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकदैशिकविशेषणतासम्बन्धेन काले ऽसत्त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यमक्षतमेव। यदा स्पन्द इति। अत्र च व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं खण्डप्रलयो जन्यद्रव्यानधिकरणे तस्मिन् द्व्यणुकासत्त्वात् पुनर्द्व्यणुकोत्पत्त्यनुरोधेन परमाणूनां स्पन्दस्वीकारस्यावश्यकत्वात् तथा च हेत्वाधिकरणे तत्र द्व्यणुकसामान्यध्वंसप्रागभावयोरसत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः। द्व्यणुकनाशानुगुणक्रियाया उत्तरसंयोगनाश्याया अधिकरणे चरमपरमाणुसंयोगनाशरूपमहाप्रलयपूर्वतृतीयक्षणे द्व्यणुकसामान्यध्वंससत्त्वादत्राप्यतिव्याप्तिर्न विचारसहेत्यतो यदादृष्टमिति। ज्ञानत्वमात्रेण साध्यतायां प्रलये ईश्वरीयज्ञानसत्त्वादयं सद्धेतुरेवेत्यतो जन्यामिति। नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति मते खण्डप्रलयेपि मुक्तात्मनि जन्यज्ञानसत्त्वात् सद्धेतुत्वं सम्भवतीति अतो दुखं वेति। जन्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुतया महाप्रलयाव्यवहितप्राक्क्ष-

णेऽपि तज्जनकीभूतादृष्टस्याऽऽवश्यकत्वामिति तदा जन्यज्ञानत्व-सुखदुःखत्वाद्यवच्छिन्नध्वंससत्त्वान्नोपदर्शितस्थलयोरतिव्याप्तिः स-म्भवतीत्यतः स्थलान्तरमाह यदा तस्येति । यदात्मसमवेतादृष्टं न प्रलयजनकं स तत्पदेन विवक्षितः । व्यभिचारश्चाऽत्र खण्डप्रलये सुषु-प्त्यादौ च बोध्यः । खण्डप्रलयनिष्ठद्व्यणुकादिध्वंसस्य द्व्यणुकत्वादिरू-पसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वासम्भवं व्युत्पादयति नहीति । तयोः ध्वंसप्रागभावयोः । सामान्याभावत्वमतेपि सामान्यधर्मा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतेपि ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावाविरो-धित्वमते न तयोस्तथात्वमित्येतत्सूचयितुं मतेपीति । एकविशेषेति । एकविशेषप्रागभाववति न सामान्यावच्छिन्नध्वंसस्य विशेषान्तर-ध्वंसवति न सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रागभावस्य संभव इत्यर्थः अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकतया तत्कालीनध्वंसादि-प्रतियोगिताशून्यानागतादिपदार्थसाधारणस्य तादृशप्रतियो-गितावच्छेदकत्वासंभवादिति भावः । यद्यप्येवं महाप्रलयवृत्त-योपि गोध्वंसाः प्रत्येकमेकैकगोव्यक्तिमात्रवृत्तिप्रतियोगिता-का इति न कस्यापि ध्वंसस्य प्रतियोगितायाः समनियतं गोत्वं तथापि चरमध्वंसस्य यावद्गोप्रतियोगिकत्वोपगमे त-त्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं गोत्वस्य संभवतीत्यभिप्रायेण संस-र्गाभावत्वनिवेशे पूर्वोक्तस्थलमुपेक्ष्य द्व्यणुकादिसाध्यकस्पन्दादि-हेतुकस्थले ऽतिव्याप्तिरभिहिता । वस्तुतस्तु ध्वंसप्रागभा-वयोर्व्यधिकरणप्रतियोगिकत्वविरहाच्चरमगोध्वंसस्यापि यावद्गो-प्रतियोगिकत्वं न संभवतीति ध्येयम् । विरोधिनः प्रतियोगि-नो ऽधिकरणे काले एव चेदभावो वर्तेत तदा सुतरां ध्वं-सप्रागभाववति काले प्रलयादावसौ वर्तेत इति सूचनाय प्रतियोगिमत इवेति दृष्टान्तः । विरोधाभावात् बाधकाभावात् तथा च हेत्वधिकरणे प्रलयादौ गोत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वान्नोक्त-स्थले ऽतिव्याप्तिरिति भावः । न च प्रलये गोत्वाद्यवच्छिन्नाभा-वो ऽप्रामाणिकः प्रत्यक्षायोगादनुमानस्याऽप्रयोजकत्वादिति वा-च्यं प्रलये गौर्नास्तीति शब्दस्यैव प्रमाणत्वात् न हि तादृ-शवाक्यस्याप्रामाण्यं कश्चिदुपैति न च ध्वंसादिरेव तत्र न-ञर्थो नात्यन्ताभाव इति वाच्यम् अन्वयितावच्छेदकसमानाधिकर-

णप्रतियोगिताकाभावमात्रस्य नञा प्रतिपादने ऽतिप्रसङ्गात्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधकतया एव तस्य व्युत्पन्नतया ऽत्यन्ताभावमात्रस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमते ध्वंसादेर्नञा प्रतिपादनासम्भवात् । अन्यथा–प्रतियोगिमति तद्ध्वंसप्रागभाववति च काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यात्यंताभावस्यावृत्तौ अत्यन्ताभावस्य तादृशात्यन्ताभावस्य । कालमात्रावृत्तित्वेति दैशिकविशेषणतयेत्यादिः । ननु ध्वंसप्रागभाववति अत्यन्ताभाववृत्तौ तस्य तदविरोधितावत् प्रतियोगिमति तद्वृत्त्या तस्य प्रतियोग्यविरोधिताप्यापद्येताविशेषादित्यत आह इयांस्त्विति । एकस्य प्रतियोगिमतः कालस्य । देशभेदावच्छिन्नम् प्रतियोग्यनवच्छेदकदेशावच्छिन्नम् तथात्वम् दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नात्यन्ताभाववत्त्वं तथा च प्रतियोग्यभावयोरेकावच्छेदेन एकत्रावर्तमानत्वरूपविरोधित्वं तावताप्यक्षतमेवेति भावः । अपरस्य ध्वंसादिमतः । स्वरूपावच्छिन्नम् ध्वंसाद्यधिकरणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नम् तथात्वमित्यनुषज्यते । तथा च एकावच्छेदेन एकत्र वर्तमानतया ध्वंसाद्यविरोधित्वमत्यन्ताभावस्येति भावः । ननु काले वृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वे किं मानमत आह देशे कालस्येवेति यथा देशे दैशिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृत्तौ कालस्यावच्छेदकत्वमिदानीमत्र गौर्नास्तीत्यादिप्रतीतिबलात् तथा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृत्तावपि देशविशेषस्यावच्छेदकत्वं तथाविधप्रतीतिबलादेव तादृशप्रतीतेः कालावच्छेदेन देशवृत्तिर्देशावच्छेदेन कालवृत्तिर्वा विषय इत्यत्र विनिगमकाभावात् अवच्छेदकत्वाधिकरणत्वयोरेव सप्तम्यर्थत्वादितिभावः । प्रतियोगिमत्यपि काले गवात्यन्ताभावस्य वृत्तौ तस्यासमानाधिकरणान्तेन वारणात् कथं तमादायोक्तातिव्याप्तिर्वार्यत इत्यत आह तच्छून्येति । प्रतियोगिशून्ये प्रलयादावित्यर्थः तदभावस्य—गवात्यन्ताभावस्य । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वात् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामत एव प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावस्याऽभावविशेषणत्वात् अन्यथा संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः तस्य व्याप्यवृत्तितापक्षे च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्यैव निवेशनीयतया प्रलयादिवृत्तिगवात्यन्ताभावस्यान्यत्र प्रतियोगि-

समानाधिकरणत्वेपि लक्षणघटकत्वाव्याघातादिति भावः ।

संसर्गाभावत्वतद्घटितात्यन्ताभावत्वयोर्व्याप्तिघटितत्वेनानवस्थामाशङ्कते न चेति ।

(दी०) न च संसर्गाभावविशेषोऽत्यन्ताभावः । संसर्गाभावत्वं च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वरूपं जन्यताघटकनियमघटितमिति वाच्यम् । तद्वदन्यावृत्तित्वरूपानियमस्य तत्र घटकत्वात् । एवं नियमान्तरस्यात्र प्रवेशेऽपि न क्षतिः वक्ष्यते च नियमाघटितमपि संसर्गाभावादिलक्षणमनुपदमेव च विवेचयिष्यते संसर्गाभावत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्च ।

(गा०) संसर्गाभावविशेषः सदातनसंसर्गाभावः । संसर्गारोपः तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धेन प्रतियोग्यारोपः । तद्वदन्यावृत्तित्वेति । स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तद्वतोऽन्यस्मिन् वर्तते यत्तदन्यत्वेत्यर्थः । तत्र जन्यत्वे । षष्ठ्यर्थे सप्तमी । नियमान्तरस्य विशिष्टधीव्यावृत्तविशिष्टधीनियामकत्वरूपसम्बन्धत्वघटकनियमस्य । अत्र संसर्गाभावत्वशरीरे । न क्षतिरिति । तद्वदन्यावृत्तित्वरूपानियमस्यैव तत्र प्रवेशनीयत्वादितिभावः । स्वमते नियमानन्तर्भावस्यानुपदं वक्ष्यमाणत्वादाहुरित्युक्तम् । नियमाघटितमिति । आरोपस्याभावबुद्धिहेतुताया निर्युक्तिकत्वात्तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यैव संसर्गाभावत्वरूपत्वादितिभावः। प्रयोजनविरह इति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानाधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य निवेशनीयतया ऽन्योन्याभावत्वादिनिरूपकप्रतियोगितामादाय दोषाप्रसक्तेरितिभावः । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशकल्पमभिप्रेत्याह अव्याप्तिश्चेति । तन्मते सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभावमादाय दोषवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव निवेशनीयतया तादात्म्यसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसंसर्गाभावप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरप्यापद्यत इत्यर्थः ।

(दी०) अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वात् विशेषगुणवान् मनोन्यद्रव्यत्वात् जातिमान् भावत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्यशून्यानामपि हेतुमतां विषयत्वविशेषणत्वैकार्थसमवायैः साध्यवत्त्वादिति चेत्। नैवम्। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं तत्सम्बन्धि वा तद्वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वात्। भवति चैवमन्योन्याभावोपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणः। तद्विशिष्टस्य च हेत्वधिकरणवृत्तित्वं वाच्यं तेन नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकासंग्रहः। तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वं तु नार्थः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात्।

(गा०) ननु विषयताया वृत्त्यनियामकत्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्ये सम्बन्धित्वानिवेशपक्षे नातिव्याप्तिरित्यत आह विशेषेति। दिगुपाधीनां देशे वृत्तावच्छेदकत्वमेव न त्वधिकरणत्वमिति मते मनसो मूर्त्तत्वेपि न दैशिकविशेषणतया ऽधिकरणत्वमिति द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे मनोरूपहेत्वधिकरण एव साध्याभावः प्रतियोगिव्यधिकरण इति नातिव्याप्तिसम्भव इत्यतो मनोन्येति। दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते इति मते सद्धेतुरेवेत्यतः स्थलान्तरमाह जातीति। साध्यशून्यानामपीति। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यादिः। एवं–अधिकरणत्वस्थाने सम्बन्धित्वनिवेशे। अन्योन्याभावोपीति। तथा च न तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिरिति भावः। तद्विशिष्टस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नस्य। तेनेति। कपिसंयोगवान् एतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावरूपसाध्याभावस्य गुणादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वेपि हेत्वधिकरणीभूतवृक्षादेर्न कपिसंयोगसामानाधिकरण्याभावविशिष्टकपिसंयोगाभाववत्त्वं यत्र सामानाधिकरण्यविशिष्टवत्त्वं तत्र तदभावविशिष्टाधिकरणत्वाप्रत्ययात् अतः साध्याभावो न लक्षणघटक इति नाव्याप्तिरिति भावः। हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशनेनाव्याप्तिवारणस्य सुकरत्वेपि मूलोपात्तहेतुसामानाधिकरण्यांशनिवेशवैयर्थ्यभिया न

तथा विवक्षितम् । सार्वभौमेनादृतं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटकीभूताधिकरणावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यस्याऽभाववविशेषणत्वमुपेक्ष्य उपाध्यायमते प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपविशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन हेतुसामानाधिकरण्यरूपविशेषणवैशिष्ट्यनिवेशन एव लाघवमित्यालोच्य तदनुयायिना दीधितिकारेण प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यं निवेशितं यथाश्रुतमूललभ्यो ऽयमेवार्थः प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यहेतुसामानाधिकरण्ययोरुद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावस्य विवक्षितत्वादुद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभस्य च व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगाभावादेः सत्त्वादिव्याप्यत्वप्रसंगः सत्त्वादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वस्य सत्त्वादिव्याप्तित्वादिति सार्वभौमोक्तदूषणमेतन्मते निरवकाशं तादृशव्याप्तावनेन पारिभाषिकस्यैवावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् अन्यथा विषयितासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नस्य ज्ञानत्वादिव्याप्यताया दुर्वारत्वात् तादृशसम्बन्धेन ज्ञानत्वादिसामानाधिकरण्ये ज्ञानविषयतारूपे घटत्वादेरवच्छेदकत्वात् । नन्वव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वमेव निवेश्यतां किमुक्तविवक्षया गुणादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववतोऽपि कपिसंयोगाभावादेः प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वविरहात् भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपगमादित्यत आह तद्वृत्तीति । प्रतियोगिमद्वृत्तीत्यर्थः नार्थः न प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदेन विवक्षितः । अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादावित्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । कपिसंयोगाभावरूपसाध्याभावस्य द्रव्यादौ प्रतियोगिसमानाधिकरणतया तद्भिन्नत्वाविरहेण लक्षणाघटकत्वादिति भावः । अत्र च सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितायाः प्राक् स्वयं दूषितत्वात्प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशपक्षेऽप्यतिव्याप्तिवारणमशक्यमित्येतादृशानुपपत्तिमेव यद्वेत्यादिकल्पान्तरानुसरणबीजतया व्याचष्टे अत्र चेति ।

(दी०) अत्र च सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं

प्रतीतेरन्यथैवोपपादितत्वादित्यस्वरसात् प्रतियोगिवैयधिकरण्येत्यादिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेत्वधिकरणे बोध्यं प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावान्तार्थनिष्कर्षः।

(गा०) असामानाधिकरण्यनिवेशकल्पे चेत्यर्थः। इत्यस्वरसादित्यनेनान्वयः। प्रतीतेः संयोगाभावे गुणे न संयोगसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीतेः। अन्यथा गुणादिनिष्ठसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाद्यभावविषयकतया। कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादावपि कपिसंयोगाभावादिरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकगुणादिवृत्तित्वावच्छिन्नतया लक्षणघटकतैवेत्यव्याप्तिरत आह तच्चेति। प्रतियोगिवैयधिकरण्यं चेत्यर्थः। हेत्वधिकरणे हेत्वधिकरणनिरूपितं एतत्कल्पे च पृथक् हेतुसामानाधिकरण्यं न निवेश्यमेवेति भावः। एवं च हेत्वधिकरणनिरूपितप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वमेवाभावे विशेषणं देयं न तु तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वमनतिप्रयोजनकत्वात् वृत्तौ प्रतियोग्यनधिकरणानिरूपितत्वहेत्वधिकरणनिरूपितत्वयोर्निवेशापेक्षया तत्र हेत्वधिकरणनिरूपितत्वस्य निवेशे च लाघवमित्यालोच्य तथैव निष्कर्षयति प्रतियोग्यनधिकरणीभूतेति। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणेत्यर्थः तेन न दर्शितातिव्याप्तिः।

(दी०) ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्तत्सामान्यस्य वा प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य वा अनधिकरणत्वमुक्तम् आद्ये ऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिः एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्व्यक्त्यन्तरानधिकरणत्वात् द्वितीये संयोगसामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान वा सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोगविशेषाभाववत्त्वात् नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकतत्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्च स्वाभावाभावात्मकस्य विशिष्ट-

स्याऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वाऽनतिरेकात् तृतीये कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यत्राऽव्याप्तिः साध्याभावानां कपिसंयोगानां गुणानामधिकरणस्यात्मनस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नाऽनधिकरणत्वात् । मैवम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाऽनधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(गा०) यस्य कस्यचिदित्यादिषष्ठ्यन्तानामनधिकरणत्वमित्यनेनान्वयः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचिदनधिकरणत्वम् स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणप्रतियोगिकभेदमात्रम् तत्सामान्यस्यानधिकरणत्वम् स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदः । प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदिति । प्रतियोगितावच्छेदकं तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेश्य तदवच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदो वा विवक्षित इत्यर्थः । नव्यमते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयितया तत्र साध्ये सत्तादिः सद्धेतुरेवेत्यतो द्रव्यत्वाभाववान् वेति । तत्प्रतियोगीति संयोगरूपसाध्याभावप्रतियोगीत्यर्थः तत्तत्संयोगत्वावच्छिन्नाभावाभावस्य तत्तत्संयोगादेः संयोगसामान्यानतिरिक्तत्वादिति भावः । द्रव्यत्वरूपाभावस्य एकव्यक्तिकतया व्यक्तिविशेषाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं न घटत इत्यतस्तस्य किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमाह नित्यत्वादीति । आदिना जन्यत्वादिपरिग्रहः । ननु विशिष्टाभावो विशिष्टस्यैव द्रव्यत्वस्य प्रतियोगी न तु शुद्धस्य तस्येति कथं शुद्धद्रव्यत्वस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपपत्तिरित्यत आह स्वाभावेति । न च सर्वस्यैवाऽभावस्य पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशपक्षेऽसम्भवस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वैयधिकरण्यनिवेशपक्षे स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सर्वेषामेवाऽभावानां प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद्व्या-

तिप्रसक्त्या यत्सम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान-धिकरणत्वं हेतुमतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगिता-यां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकधर्मा-वच्छिन्नत्वोभयाभाव एव विवक्षणीयः एवं चोक्तस्थले स्वरूप-सम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि संयोगादिसम्बन्धे-न घटाद्यभावीयप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेतुमन्निष्ठघटाभावीयप्रति-योगितासु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वद्रव्यत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नत्वो-भयाभावस्याक्षतत्वादतिव्याप्तिरित्यभिप्रायात् । आत्मनि संयोग-सामान्याभावस्य सर्वमतसिद्धत्वविरहात्कपीति । जन्यद्रव्यवृत्ति-हेतुके हेत्वधिकरणजन्यद्रव्ये गुणसामान्याभावस्यापि उत्पत्ति-कालावच्छेदेन स्वमते सत्त्वात्तत्र तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यं न घटते अत आत्मत्वहेत्वनुसरणम् । गुणसामान्याभावत्वस्य कपि-संयोगस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्फुटीकर्तुं कपिसंयोगा-नां गुणत्वकीर्तनम् । तत्प्रतियोगितावदच्छेकेति । तथा च तादृशा-भावा अपि यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्याधि-करणा एव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् कपिसंयोगाभावत्वस्येत्य-व्याप्तिरिति भावः। यादृशेति। यद्यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधि-करणत्वावच्छिन्नभेदवत्त्वमित्यर्थः । कपिसंयोग्येतत्वादित्यादौ क-पिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभेदव-त्त्वासम्भवात् स्वपदेन तादृशी प्रतियोगितोपादातुं न शक्यत इति ना-व्याप्तिः। द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ हेतुमतो द्रव्यादेः विशिष्ट-द्रव्यत्वाद्यभावरूपप्रतियोग्यधिकरणत्वेपि द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वात् तस्य लक्षण-घटकतेति नातिव्याप्तिः। कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ च कपि संयोगाभावत्वावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नाधि-करणमेव हेतुमत् किन्तु गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव-च्छेदकावच्छिन्नानधिकरणमेव तदनवच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदक-मिति नाव्याप्तिरिति भावः। न चैवं घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताव-च्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं धूमवत्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं च वह्नित्वमित्याकारकस्याभावकूटावगाहिनः समूहालम्बनज्ञानस्यैवा-नुमितिहेतुतया विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वमनुपपन्नमभावकू-

टघटिततया व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयत्वापत्तिश्चेति वाच्यम् । हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वसम्बन्धेनाऽवच्छेदिका या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वस्य एकसामान्याभावरूपस्य निवेशे तात्पर्यात् । तादृशभेदप्रतियोगितायां स्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धेनाऽनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणतयैव सामञ्जस्येऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् । तथाविधसम्बन्धेन तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पुनरन्योन्याभावघटितलक्षणनिष्कृष्टार्थो बोध्यः ।

सम्बन्धसामान्येन हेतुमत्त्वनिवेशे ऽव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् सम्बन्धविशेषेण हेतुमत्त्वम प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशे चाऽसम्भवस्य वाच्यतया तत्र तत्र निवेशयति । अत्र चेति ।

(दी०) अत्र च ग्राह्यसामानाधिकरण्ये हेतोर्यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टः तेनैव सम्बन्धेन यो हेतुमांस्तत्र वर्तमानत्वमभावस्य, साध्यस्य च यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं बोध्यम् तेन धूमसमवायिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः ॥

यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं हेतुमतो वक्तव्यम् । तथा च सम्बन्धभेदेन प्रतियोगिता न विशेषणीया । एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवेशनीयं न त्वधिकरणत्वम् । तथाच धर्मिणो ऽपि व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च निर्वहति । तथाहि तादात्म्येन सम्बन्धेन धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकवह्निमत्त्वावच्छिन्नस्य वह्निमतस्तादात्म्येन सम्बन्धिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम् । एवं धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वव्यापकत्वे बोध्ये।

(गा०) ग्राह्यसामानाधिकरण्ये। अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयहेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यशरीरे। साध्यस्य चेति। अत्रापि ग्राह्यसामानाधिकरण्य इति प्रविष्ट इति चाऽनुषज्यते। तथा च तत्सम्बन्धेन हेतुमति वर्तते योऽभावस्तदीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नस्य तेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाऽधिकरणे तेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानत्वं तादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यानुमितिप्रयोजकमित्यर्थः। व्यापकताघटकसाध्यीयसम्बन्धेन साध्याधिकरणे तादृशसाधनीयसम्बन्धेन साधनस्याऽवर्तमानत्वग्रहदशायामनुमितिवारणाय सामानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषनिवेशनम्। वस्तुतस्तु विरुद्धत्वेन ज्ञायमानधर्मवत्ताज्ञानस्याऽनुमितावेव प्रतिबन्धकताया वक्ष्यमाणतया सामानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषानिवेशेऽपि न क्षतिः। सामानाधिकरण्यावगाहितायाः प्रयोजकत्वं च विशिष्टपरामर्शनिर्वाहायोपेयते। पर्वतीयधूमव्यापको वह्निरिति व्यापकतापरामर्शस्य हेतुताया दूषितव्यत्वात्। न च स्वव्यापकसाध्यकहेतुमानित्याकारकः सामानाधिकरण्यानवगाहिविशिष्टपरामर्श एव हेतुरास्तामिति वाच्यम्। बहुव्रीह्यर्थस्य सामानाधिकरण्यपर्यवसितत्वादिति ध्येयम्। प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्थाने साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशन एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्त्यधिकरणनिष्ठसम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभावमादाय दूषणस्याऽपि निराकरणसम्भवे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलमित्याशयेनाह। यद्वेत्यादि। तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकतानिर्वाहाय प्रतियोग्यनधिकरणत्वमनुक्त्वा प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमभिहितम्। ननु प्रतियोगिवैयधिकरण्ये सम्बन्धित्वनिवेशेपि तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिर्न निर्वहति, तादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणाप्रसिद्ध्या तद्घटितसामानाधिकरण्यस्याऽप्रसिद्धेरित्यत आह। एवं स्थित इति। प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे सम्बन्धित्वनिवेशे सतीत्यर्थः। सम्बन्धित्वं निवेशनीयमिति। तथा च साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यसम्बन्धिसम्बन्धित्वम्। अभावस्य हेतुसामानाधिकरण्यमपि हेतुसम्बन्धिसम्बन्धित्वमादिना ग्राह्यम्। धर्मिणः। धूम-

वदादेर्वह्निमदादेश्च । तदेव दर्शयति । तथाहीति । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नेति पूर्वकल्पाभिप्रायेण । धूमवद्वह्निमतोर्व्याप्तिमुक्त्वा धर्मिणो धूमवदादेर्वह्न्यादिरूपधर्मव्याप्यत्वं वह्निमदादिरूपधर्मिणश्च धूमादिधर्मव्यापकत्वं चाह—एवमिति ।

(दी०) अत एव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रोक्तं संगच्छते । यथा च यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षविशिष्टत्वज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च साध्यस्य व्यापकत्वमवगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयोर्विशिष्टानुमितिः । तेन न धूमावयवे संयोगेन नवा समवायेन पर्वते वह्निधीः । तथैवाऽवगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याऽभावग्रहे गृहीतव्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्यस्याऽभावः सिद्ध्यतीति । कथमन्यथा समवायेन वह्निविरहिणि महानसे संयोगेन, संयोगेन वा वह्निविरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्तते, निवर्तते च संयोगेन वह्निविरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति नियम उपपद्यते । तथाच तादात्म्यसम्बन्धेनैव जलादीनां व्याप्यत्वग्रहाद्व्यापकनिवृत्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिद्ध्यति, स एव चाऽन्योन्याभावः । इत्थमेव च तादात्म्याद्वृक्षशिंशपयोर्व्याप्तिनिश्चय इति संगच्छते ॥

(गा०) अत एव तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिव्यवस्थापनादेव । तत्र तत्रोक्तमिति । पृथिवीत्वेनेतरभेदसाधनायेत्यादिः । सङ्गच्छत इति । अन्यथा जलादीनां संयोगादिना पृथिव्यादिवृत्तितया तेन सम्बन्धेन व्याप्तेर्जलादिभेदसाधनानुपयोगितया च तदुक्त्यसंगतेरिति भावः । पृथिवीत्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावेन पृथिवीत्वस्वरूपेण जलादिभेदः सिद्ध्यति न तु तस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावेनेत्यत्र, पृथिवीत्वेन व्याप्यस्य जलादेरन्योन्याभाव एव सिद्ध्यति न त्वत्यन्ताभाव इत्यत्र वा किं नियामकमित्याशङ्कायां व्यतिरेकि-

णि तत्सम्बन्धघटितव्यापकत्वेन गृह्यमाणस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकादेवाऽभावाद्धेतौ येन सम्बन्धेन यस्य व्याप्यता गृहीता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव तदभावः सिद्ध्यतीति समाधास्यन् अन्वयिनि व्याप्यताघटकसम्बन्धेन व्याप्यवत्ताज्ञानात् व्यापकताघटकसम्बन्धेनैव व्यापकं सिद्ध्यतीति नियमं दृष्टान्तविधया दर्शयति । यथा चेति । तादृशेनैव विशिष्टज्ञाने । पक्षधर्मिकविशिष्टज्ञाने । विशिष्टानुमितिः । वैशिष्ट्यविषयकानुमितिः । व्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्यवत्ताज्ञानं हेतुरिति नियमस्य व्यापकताघटकेनैव सम्बन्धेन व्यापकस्यानुमितिनियमस्य च क्रमेण प्रयोजनमाह । तेनेति । अनवतीर्णबाधस्याऽभ्रान्तस्येति शेषः । धूमावयवे न वह्निर्धीरित्यन्वयः । तस्य समवायसम्बन्धेन वह्निव्याप्यधूमवत्त्वेऽपि व्याप्यताघटकेन संयोगेन तद्वत्त्वाभावादिति भावः । नवा समवायेनेति पर्वतवृत्तिहेतुं प्रति समवायेन वह्निरव्यापकत्वादिति भावः । प्रकृतोपयुक्तनियमद्वयमाह । तथैवेति । सम्बन्धेन । सम्बन्धेनैव । एतन्नियमद्वयस्य प्रयोजनान्तरानुरोधेनाप्यावश्यकत्वमिति दर्शयति । कथमन्यथेति । अन्यथा—एतादृशनियमानभ्युपगमे । इति नियमः कथमुपपद्यत इत्यन्वयः। महानसे संयोगेन धूमो न निवर्तेत इत्यन्वयः। महानसधर्मिकसिद्धिविषयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्ननिवृत्तिप्रतियोगी नेत्यर्थः । निवर्तते च । धूम इत्यनुषज्यते । प्रकृतमाह । तथा चेति । व्याप्यत्वग्रहात् । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नपृथिवीत्वाभावनिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यताग्रहात् । व्यापकनिवृत्त्या । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेनैव पृथिवीत्वाभावाभावेन । तेषाम् । जलादीनाम् । न चैतावताऽपि अत्यन्ताभावसिद्धिः कथं निराकृतेत्यत आह । स एव चेति । स चान्योन्याभाव एवेति योजना । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावश्चाऽन्योन्याभाव एव न त्वत्यन्ताभाव इत्यर्थः । अतो नेतरात्यन्ताभावसिद्धिरिति भावः । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तौ प्राचां सम्मतिमाह । इत्थमेव चेति । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारेणैव । इति ग्रन्थः सङ्गच्छते इत्यन्वयः । ननु तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्युपगमे का क्षतिः जलादिभेदसिद्धेर्जलादिभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वज्ञानादेव सम्भवात् पृथिव्येकदेशे जलादिभेदप्रसिद्ध्या तादृशव्याप्तिग्रहसम्भवस्य व्यतिरेकिणि वक्ष्यमाणत्वात् । ता-

दात्म्यसम्बन्धेन धर्मिणोऽनुमितेरप्यनुभवासिद्धत्वे धर्मितादात्म्य-निष्ठव्यापकताज्ञानस्यैव तद्धेतुतायाः स्वीकरणीयत्वात्, असति प्र-तिबन्धके तत्तादात्म्यादिविधेयकानुमितौ तादात्म्यसम्बन्धेन तस्य विधेयत्वोपगमे क्षतिविरहादित्यत आह—

(दी०) अत एव गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र सास्नादिः सा गौरिति तादात्म्येन गोर्व्यापकत्वग्रहे सास्नादिना तादात्म्येन गौः, गोर्व्यतिरेकाच्च सास्नादिव्यतिरेकः सिद्ध्यति । एवं च संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्वव्याप्यत्वम् । वृत्त्यनियामकसंयोगमात्रस्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सा-ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसम्बन्धित्वाभिधाने वा पृ-थिवीत्वादिव्यापकत्वमपि । तदभाववतोऽपि पृथिव्यादेः संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात् । सिद्धिरपि तस्य तथैव न तु वृत्तिनियामकसम्बन्धेन । तेनाऽसम्बन्धित्वादव्याप-कत्वाच्च । व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्टात् ॥

(गा०) अत एवेति । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारादेव । गोत्वत्वाग्रहदशायां गौः सिद्ध्यतीत्यन्वयः । अन्यथा तत्र गोत्वत्वरूप-साध्यतावच्छेदकानुपस्थित्या गोत्वसाध्यकानुमित्यौपयिकव्याप्ते-र्दुर्ग्रहतया गोत्वसाध्यकानुमितेर्गोतादात्म्यस्यापि गोत्वरूपतया तन्निष्ठव्यापकताया अपि गोत्वत्वोपस्थितिमन्तरेण दुर्ग्रहतया तादात्म्यधर्मिकव्यापकताज्ञानाधीनतादात्म्यसंसर्गकगवानुमितेश्चा-ऽसम्भवेनाऽयं गौरित्याकारकानुमितेरनुभवसिद्धाया अपलाप-प्रसङ्गादिति भावः । यद्यपि गोत्वांशे गोत्वत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिग्रह एव गोत्वेन गोसाध्यकानुमि-तावपि हेतुर्वाच्यः निर्धर्मितावच्छेदककव्यापकतावच्छेदकत्वग्र-हस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबध्यतयाऽनुमित्यजनकत्वादिति ता-दात्म्येन गोत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिरपि गोत्वत्वानुपस्थिति-दशायां न सम्भवति । तथापि वक्ष्यमाणप्रतियोगिताधर्मि-कोभयाभावघटितलक्षणाभिप्रायेणेदमभिहितं तन्मते स्वरूप-

तः साध्यतावच्छेदकप्रकारिकायामनुमितौ स्वरूपतः साध्यतावच्छेदकप्रकारकस्य साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावावगाहिज्ञानस्य हेतुतया तत्र गोत्वत्वज्ञानानपेक्षणेनाऽनुपपत्त्यभावात्। ईदृशयुक्त्या तादात्म्येन व्यापकतासिद्धिवत् गोत्वत्वाग्रहदशायां या गौस्तत्र सास्नादिरिति व्याप्तिग्रहाधीनगवादिहेतुकसास्नादिसिद्ध्यनुरोधात् तत्सम्बन्धेन व्याप्यतासिद्धिरपि द्रष्टव्या। केचित्तु तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकत्वानुपगमेऽपि गवान्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानात् गोत्वादिविधेयकानुमितिर्निष्प्रत्यूहैव। तथा सति अयं गौरित्याकारकताऽप्यनुमितेर्निर्वहति स्वरूपतो गोत्वावगाहिनो गवान्यावृत्तित्वज्ञानात्स्वरूपत एव गोत्वविषयिण्यास्तस्यास्सम्भवात्। न चानवच्छिन्नविधेयताया अक्लृप्तत्वात्तादात्म्येन गोरेव विधेयत्वमुचितम्। अयं गौरित्याकारक इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यकगोत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षे या गोत्वादिप्रकारता तस्या एव विधेयतात्वोपगमेऽनुमितौ तत्कल्पनेऽतिरिक्तविधेयताकल्पनाभावात्। अस्तु वा गवान्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानादेव तादात्म्येन गवानुमितिः किं तादात्म्येन व्यापकतयेत्याशङ्कानिराचिकीर्षयोक्तं गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामिति। गवेतरावृत्तित्वस्य हेतुभूतसास्नादावग्रहदशायामित्यर्थ इत्याहुस्तन्न। गवेतरावृत्तित्वमात्रस्य गोत्वत्वशब्दार्थताविरहेणोदक्षरताया दुर्वारत्वात्। गोत्वत्वपदं तद्वृत्तिधर्मपरमिति तु न सम्यक्। गोत्वत्वस्य विशिष्टगोवृत्तित्वस्वरूपस्य स्वरूपतो भानासम्भवेन तज्ज्ञानदशायां तद्वृत्तिधर्मभानस्याऽवश्यकत्वात्। अपरे तु गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामपि गौः सिद्ध्यतीत्यन्वयः। यदा गोत्वत्वमनुमितौ न भासते तदापि तत्र गौर्भासत इत्यर्थः स्वरूपतो गोत्वस्यैव सास्नादिलिङ्गकानुमितौ भानस्योपगन्तव्यतया विधेयतायाश्चाऽवच्छिन्नत्वनियमेन स्वरूपतो गोत्वप्रकारकानुमितेरनुभवसिद्धाया अनुपपत्तिरित्युपष्टम्भसंगतिरिति प्राहुः। यत्तु अनवच्छेदकांशे तादात्म्यसम्बन्धेन स्वरूपतः साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादनवच्छेदकत्वांश आधेयतासम्बन्धेन स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानाद्वा स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुमितिरित्युपगमेन गोत्वत्वाग्रहदशायामपि तादात्म्येन व्यापकताज्ञानादनुमितिर्निर्वहतीति नोक्तानु-

पपत्तिरिति तदसत् । अयं गौरित्यादिज्ञानानुव्यवसाये स्वरूपतो गोत्वादिविशेषितप्रकारिताप्रकारेण ज्ञानभानात् समवायातिरिक्तेन निरूपितत्वसम्बन्धेन गोत्वादेः स्वरूपतः प्रकारताया आवश्यकत्वेऽपि समवायातिरिक्तेनापरसम्बन्धेन स्वरूपतः प्रकारताया अप्रामाणिकत्वात् अन्यथा व्यापकताज्ञानहेतुतामते स्वरूपतो ज्ञानत्वादेर्विधेयतावच्छेदकत्वानुपपत्त्या केवलान्वयिग्रन्थे तज्ज्ञानस्याऽनुमितिहेतुताखण्डनं दीधितिकृतां विरुद्ध्येत उक्तक्रमेणैव तन्निर्वाहात् । न च तथा सति प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणाभिप्रायकतयाऽपि नैतद्ग्रन्थसंगतिरिति वाच्यम् । प्रकारित्वांश इवाऽवच्छेदकत्वांऽशेऽपि निरूपितत्वसम्बन्धेन जातेः स्वरूपतः प्रकारित्वाभिप्रायेणैतद्ग्रन्थसंगमनात् । तस्याऽप्रामाणिकत्वाभिप्रायेणाऽग्रिमव्यापकताज्ञानहेतुताखण्डनसंगतेः । अपरे तु गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामपि स्वरूपतो भासमानगोत्वावच्छिन्ने हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावरूपान्योन्याभावघटिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताज्ञानात्तादात्म्येन स्वरूपतो गोत्वप्रकारिकाऽनुमितिः सम्भवत्येव । एकरूपेणाऽवच्छेदकेऽपि अवच्छेदकतानवच्छेदकरूपेणाऽवच्छेदकत्वाभावं स्वीकृत्यैवान्योन्याभावघटितलक्षणस्य ग्रन्थकृता यद्रूपावच्छिन्नमित्यादिना परिष्करणीयत्वात् तदभिप्रायेणैवैतत्संगतेः । केवलान्वयिग्रन्थे च प्रतियोगिनि प्रतियोगितानवच्छेदकरूपेण तत्त्वाभावस्यैवावच्छेदकतानवच्छेदकरूपेणाऽवच्छेदकत्वाभावस्याऽप्रामाणिकतया व्यापकताज्ञाने साध्यतावच्छेदकस्य स्वरूपतो भानं न सम्भवतीत्यभिप्रायेण व्यापकताज्ञानहेतुतामते स्वरूपतो ज्ञानत्वप्रकारकानुमितेरनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणतया न पूर्वापरग्रन्थविरोध इति प्राहुः । तादात्म्येन गोर्व्यतिरेकाच्चेति । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्तादात्म्यसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकगोत्वावच्छिन्नस्य भेदरूपाभावादित्यर्थः । समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य साधकत्वेपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकगोत्वत्वाद्यग्रहदशायां तदभावस्य ज्ञानासम्भवेन ततः सास्नाभावसिद्ध्यसम्भवादिति भावः । एवं च । अधिकरणत्वस्थाने सम्बन्धित्वनिवेशो च । गगनादेरपीति । तस्याऽधिकरणाप्रसिद्धावपि संयोगेन तत्सम्बन्धिवृत्तित्वस्याऽभावे तत्र च

साध्यवत्सम्बन्धित्वस्य प्रसिद्ध्या यथोक्तव्याप्तिसत्त्वादिति भावः । वृत्त्यनियामकसंयोगव्यावृत्तरूपेण संयोगस्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य गगनीयसंयोगस्याऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशकल्पे तथाविधप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या संयोगेन गगनस्य व्यापकता न निर्वहतीत्यत उक्तं वृत्त्यनियामकसंयोगमात्रस्येति । तादृशसंयोगसाधारणसंयोगत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । यद्वेत्याद्युक्तकल्पे वृत्त्यनियामकसंयोगसाधारणरूपेण तादृशसम्बन्धत्वविरहेऽपि न क्षतिः तन्मते प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशादित्याशयेनाह । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । पृथिवीत्वादिव्यापकत्वमपीत्यत्र संयोगेन गगनादेरित्यनुषज्यते । ननु प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे पृथिव्यादिनिष्ठसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया गगनादेर्न पृथिवीत्वादिव्यापकतासम्भव इत्यत आह—तदभाववतोऽपीति । समवायादिना गगनाद्यभाववतोऽपीत्यर्थः । तत्सम्बन्धित्वात् । गगनादिसम्बन्धित्वात् । तथा च तादृशगगनाद्यभावो न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमन्निष्ठ इत्यभावान्तरमादाय लक्षणसत्त्वं निष्प्रत्यूहमेवेति भावः । ननु संयोगेन गगनस्य व्यापकत्वे बाधानवतारदशायामभ्रान्तस्य वृत्तिनियामकसंयोगेनैव कथं न गगनानुमितिरित्यत आह । सिद्धिरपीति । तथैव । वृत्त्यनियामकसंयोगेनैव तेनाऽसम्बन्धित्वादिति ! तथा च तत्सम्बन्धावगाहनेऽनुमितेर्भ्रमतया तत्र भ्रमात्मकपरामर्शस्याऽपेक्षितत्वादिति भावः । यद्रूपावच्छिन्नयत्सम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वं तद्रूपावच्छिन्नतत्सम्बन्धेनैवाऽनुमितिरिति नियमाभिप्रायेण दोषान्तरमाह । अव्यापकत्वाच्चेति । वृत्त्यनियामकेन सम्बन्धेनैव गगनाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया वृत्तिनियामकसंयोगेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितायाः गगने सत्त्वेन तत्सम्बन्धस्य व्यापकत्वाघटकत्वादित्यर्थः । तथा च व्यापकत्वाघटकसम्बन्धस्याऽनुमितावभानात् न तेनाऽनुमितिप्रसङ्ग इति भावः । ननु वृत्तिनियामकसंयोगेन गगनादिसम्बन्धिनोऽप्रसिद्ध्या कथं

तेन सम्बन्धेन गगनाद्यभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमित्यत आह । व्यक्तीभविष्यतीति । वक्ष्यमाणोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यं तत्रापि सुलभमिति भावः ।

कालिकविशेषणतया घटादिसाध्यके महाकालत्वादिहेतौ अप्रसिद्धिनिबन्धनाऽव्याप्तिं शङ्कते नन्वित्यादिना ।

(दी०) नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषणताविशेषणाऽव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात् । स्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनि काले वर्तमानस्याऽभावस्य प्रतियोगितायां तत्सम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्य तेन सम्बन्धेन यत् प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य च काले ऽसम्भवात् ॥

(गा०) खण्डकालवृत्त्येतत्कालत्वादिहेतुकस्थले ऽतीतानागतव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव हेतुमति प्रतियोगिव्यधिकरणः प्रसिद्ध इति नाऽव्याप्तिरतो ऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मकेति । जन्यमात्रस्य कालोपाधितामते द्रव्यात्मकस्याऽपि खण्डकालस्य सम्भवान्न महाकालपर्यन्तलाभ इत्यतो ऽतिरिक्तान्तम् । यद्यपि गगनदिगात्ममनसां नित्यतया खण्डकालत्वासम्भवेन चतुर्द्रव्यातिरिक्तेत्युक्तावपि महाकाललाभस्तथापि यत्किञ्चिच्चतुर्द्रव्यातिरिक्तत्वस्य पृथिव्यादावपि सत्त्वात्पृथिव्यादिचतुष्टयातिरिक्तत्वस्य च विशिष्याऽभिधान एव तल्लाभः । तान्त्रिकैर्महाकालस्यैवाऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यपदेनाऽभिधानात्तथाऽभिधाने विशिष्याऽनभिधानेऽपि नाऽन्यपरत्वशङ्केति तथैवा ऽभिहितम् । खण्डकालसाधारणमहाकालवृत्तेर्हेतुत्वे खण्डकालरूपहेत्वधिकरणे एव लक्षणघटकोक्ताभावप्रसिद्धिरिति कालमात्रवृत्तीत्यत्र मात्रपदम् । समवायादिना कस्यचित्साध्यत्वे समवायादिना घटाद्यभाव एव महाकाले तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणः प्रसिध्यतीत्यतो विशेषणताविशेषेणेति । कालिकविशेषणतयेत्यर्थः । व्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादानेन केवलान्वयिव्याप्यत्वादेर्व्यापकतासम्भव इत्यतोऽव्याप्यवृत्तीति । कालिकसम्बन्धे-

नाऽव्याप्यवृत्तित्वं च व्यतिरेकिमात्रस्यैव, केवलान्वयिनोऽप्यनित्यस्य विश्वविषयकजन्यज्ञानविषयत्वादेर्बोध्यम् । एतत्सर्वं वस्त्वभिप्रायेणाऽभिहितम् । महाकालान्यवृत्तिहेतुकेऽन्यसम्बन्धेन साध्यतायां च हेतुमति सर्वत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वभ्रमदशायां अनुमितिजनकज्ञानानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या । एवं कालिकसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि तेन सम्बन्धेन साध्यस्याऽव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितायाश्च व्यापकताया दुर्ग्रहत्वान्महाकालत्वादिहेतुकानुमित्यनुपपत्तिरपि । स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकविशिष्टानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशकल्पे तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्यभिधानेनाऽव्याप्तिं स्फुटीकरोति । स्वावच्छेदकेति । स्वम् । प्रतियोगिता । काले । महाकाले । तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य, असम्भवादिति योजना । कालिकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव महाकाले वृत्तेः, अवृत्तेश्च तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिनोऽप्रसिद्ध्या कस्यापि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमद्वृत्तित्वासम्भवेन समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्यैव तथात्वात्तत्प्रतियोगितायाश्च समवायादिसम्बन्धेनैवाऽवच्छिन्नत्वादिति भावः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमद्वृत्त्यभावीयसम्बन्धावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितानिवेशकल्पे तादृशसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमत एवाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरित्याह । तेनेति । तेन सम्बन्धेन । कालिकसम्बन्धेन । गगनाद्यभावप्रतियोगिनस्तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिरूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तेन सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वासिद्धिं स्फुटीकर्तुं प्रतियोग्यसम्बन्धित्वस्येत्यनभिधाय यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्येत्यसमासेनाऽभिधानम् ।

अथ कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टस्य घटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव महाकाले प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणः प्रसिद्धस्तमादायैव च लक्षणसमन्वयात् कथमव्याप्त्यभिधानं न हि महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टघटादिनिरूपितः कालिकसम्बन्धोऽपि महाकाले सम्भवति

तद्धर्मिवृत्तित्वविशिष्टनिरूपितसम्बन्धानुयोगितायास्तद्धर्मिनियत-
त्वात् अन्यथा सत्त्वादिमति गुणादौ द्रव्यादिवृत्तित्वविशिष्टस-
त्ताद्यभावप्रत्ययानुपपत्तेः । न चैवं ह्रदादिवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभावादे-
र्विषयितया सम्बन्धित्वं ज्ञाने न स्यात् ज्ञानस्य ह्रदादिवृत्तित्वानि-
रूपकत्वादिति ह्रदो वह्निमानित्यादौ तादृशविशिष्टस्य बाधादि-
रूपस्य हेत्वाभासत्वं न स्यात् । ज्ञाननिष्ठं विषयितया यादृश-
विशिष्टवत्त्वमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तादृशविशिष्टस्यैव तथा-
त्वात् । यदि च तत्सम्बन्धेन तद्धर्मिसम्बन्धित्वविशिष्टनिरूपि-
तस्तादृशसम्बन्धो विशेषणकोटिप्रविष्टधर्मिनियत इति सम्बन्धान्त-
रेण ह्रदादिवृत्तित्वविशिष्टनिरूपितविषयितासम्बन्धो ज्ञाने सम्भवत्ये-
वेत्युच्यते । तदाऽपि इच्छादिविषयत्वविशिष्टघटादिनिरूपितविष-
यितासम्बन्धस्य ज्ञानेऽसम्भवादिच्छाविषयत्वाभावसाध्यकघटा-
दिपक्षकस्थले तादृशविशिष्टस्य बाधादिरूपस्य हेत्वाभासत्वानुप-
पत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । विशिष्टनिरूपितविषयितातिरिक्तसम्बन्ध-
स्यैव विशेषणीभूतसम्बन्धितानिरूपकाधिकरणत्वनियतत्वोपगमात्त-
द्धर्मविशिष्टतन्निरूपितविषयितायां तदंशे तद्धर्मप्रकारकत्वमात्रस्या-
ऽपेक्षितत्वात् । इच्छाविषयो घट इत्यादिज्ञाने इच्छाविषयत्वविशिष्ट-
घटादिनिरूपितविषयितासत्त्वेन बाधकाभावात् । न चैतदनुरोधेनैव
विशिष्टवृत्तिताघटकसम्बन्धेन विशेषणविशेष्योभयाधिकरणे-
ऽपि विशिष्टाधिकरणत्वं स्वीक्रियते प्रकृते चेच्छाविषयत्वतादृश-
घटयोर्द्वयोरपि विषयितासम्बन्धेन ज्ञाने सत्त्वात्तादृशविशिष्टाधि-
करणत्वं ज्ञानेऽक्षतमेवेति नेच्छाविषयत्वविशिष्टघटादेर्हेत्वाभासत्वा-
नुपपत्तिः । इत्थं च कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यत्वस्य महाकाले
सत्त्वाद्विशिष्टाधिकरणत्वं महाकाले वर्तत एवेति कथं विशिष्टा-
भावः प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम् । विशेष्यसम्बन्धेनोभया-
धिकरणेऽपि विशिष्टाधिकरणत्वाङ्गीकारे घटपटोभयसंयुक्तभूतले घट-
समवायिकपालसंयुक्तत्वविशिष्टपटनिरूपिताधिकरणत्वप्रसङ्गात् । इ-
च्छाविषयत्वं घटश्चेति समूहालम्बनेऽपि तादृशविशिष्टाधिकरणत्वस-
त्त्वापत्त्या प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितया तस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्ति-
तादवस्थ्यादिति । न च महाकाले महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टघटाद्य-
धिकरणत्वानुपगमे तस्य विश्वाधारत्वव्याघात इति शङ्कनीयम् । ता-

दृशविशिष्टनिरूपिताधिकरणताविशेषस्य महाकालेऽसत्त्वेपि घटादेः घटत्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतासत्त्वेनैव सर्वाधारत्वोपपत्तेः।

अत्र केचित्। कालिकसम्बन्धेनाधारता महाकालस्य न तु सूर्यक्रियादेः, इदानीं घट इत्यादिप्रतीत्या क्रियादिरूपकालोपाधीनां महाकालनिष्ठाधारतावच्छेदकत्वस्यैवाऽवगाहनात्। अत एव तेषां कालिकविशेषणतया कालोपाधित्वप्रवादः। तादृशप्रतीतेः क्रियादावेव घटाद्याधारत्वावगाहित्वोपगमे तादृशप्रतीतीनामनुगताधारतावगाहित्वानुभवविरोधात्। कालत्वेनाखण्डोपाधिना सर्वेषां क्रियादीनामनुगमेन तादृशानुभवोपपादने महाकालस्यैवाऽप्रामाणिकतापत्तेरिति प्राचीनमताभिप्रायेणेयमव्याप्त्याशङ्का। तथा च सति कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वस्यैवाऽप्रसिद्ध्या तद्विशिष्टघटाद्यभावमादाय लक्षणगमनासम्भवात्। न च क्रियादेः कालत्वानभ्युपगमाभिप्रायेण चेदयं ग्रन्थस्तदाऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मकताया अव्यावर्तकतयाऽभिधानासङ्गतिरिति वाच्यम्। तादृशद्रव्यात्मक एव काल इति मतविशेषसूचनार्थतया तत्सङ्गतेः। तन्मात्रवृत्तित्वं च हेतोर्लक्ष्यतासंपादकत्वेनाऽभिहितम्, इतरवृत्तेर्व्यभिचारित्वात्। अथवा भवतु कालोपाधिरपि कालिकसम्बन्धेनाऽधिकरणं तदधिकरणत्वसाधकश्चेदानीं घट इत्यादिप्रत्ययो व्यवहारश्च तस्य चाननुगतोपाधिमात्रविषयकत्वे ऽनुगताधारत्वावगाहित्वानुपपत्त्या क्रियादिरूपोपाधिविशिष्टमहाकालस्य घटाद्याधारतावगाहित्वमावश्यकम्, विशिष्टे घटाद्याधारत्वावगाहित्वे विशिष्टान्तर्गतविशेषणेऽपि तदवगाहित्वमावश्यकमिति खण्डकालस्य कालिकसम्बन्धेनाधारतासिद्धिः। एवं चेदानीं महाकालान्यत्वविशिष्टो घट इति प्रत्ययः खण्डकाले विशिष्टाधारतायां मानं न त्वन्य इति तत्साधकप्रत्ययबलादेव महाकालान्यवृत्तित्वानिरूपकस्यापि महाकालस्य विशिष्टाधारत्वसिद्धिर्दुर्वारैव। तथा च महाकाले विशिष्टघटाभावोऽपि विशिष्टप्रतियोगिसमाधिकरणः तादृशप्रतीत्यनभ्युपगमे खण्डकाले न विशिष्टप्रतियोग्यधिकरणत्वप्रसिद्धिरित्युक्तस्थलेऽव्याप्तिवारणमशक्यमित्याहुः।

अन्ये तु कालिकसम्बन्धः स्वरूपादनतिरिक्तः तथा च खण्ड-

कालमहाकालानुयोगिकतादृशसम्बन्धानां तत्तत्स्वरूपाणामनुगमकतावच्छेदकाभावेन प्रत्येकमेव सम्बन्धता। तथा च महाकालस्वरूपसम्बन्धेनैव घटादेः महाकालत्वादिव्यापकता वाच्येति दुरुद्धरैवाऽव्याप्तिः, तादृशसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वस्याऽप्रसिद्धेरिति वदन्ति। तदसत्। स्वरूपाणां प्रातिस्विकरूपेण सम्बन्धत्वे यत्किञ्चित्खण्डकालनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां तादृशखण्डकालमात्रवृत्तिहेतुकेऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिसम्भवान्महाकालमात्रवृत्तिहेतुकानुधावनस्य निर्बीजत्वापातात्।

परे तु साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकव्याप्तावेव प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशो न तु साध्यतावच्छेदकोपलक्षितसाध्यवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकव्याप्तौ, अन्यथा महाकाले पृथिव्यादिवृत्तित्वोपलक्षितजात्यनुमानानुपपत्तेः। तादृशसाध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणत्वविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वात्। इत्थं च यत्र साध्यतावच्छेदकोपलक्षितस्य साध्यता तत्रैवाऽव्याप्तिशङ्कापरोऽयं ग्रन्थः, तत्र यथाश्रुतप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यैव निवेशेन महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टघटाभावस्याऽपि लक्षणाघटकत्वादित्याहुः। तदपि न। अग्रिमविशिष्टपदोपादानतद्व्यावृत्तिप्रदर्शनविरोधात्।

(दी०) न च तादृशसम्बन्धेन हेत्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमेव वक्तव्यम्। तथा चाऽवृत्तिगगनाद्यभावद्वारिकैव तत्सिद्धिः। सत्ताद्यधिकरणकर्मादौ समवायेन ज्ञानसामान्यस्य संयोगसामान्यस्य चाऽवृत्तेर्नाऽतिप्रसङ्गः। भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वाविशिष्टगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्तादिकन्तु न मनोगुणादिवृत्ति, संयोगसामान्यं तु न किञ्चिद्द्रव्याऽवृत्तीति वाच्यम्। विशिष्टस्याऽनतिरिक्तत्वात्। समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिप्रसङ्गात्। जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-

या जातित्वेनाऽनवच्छेदात्, जातिशून्ये च तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । संयोगादिसाध्यकगुणकर्मान्यत्वादौ चाऽतिव्याप्तिः । अद्रव्ये हेतुमति तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेर्द्रव्ये च संयोगादेरपि वृत्तेः । मैवम् ।

(गा०) तादृशसम्बन्धेन । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वा । वक्तव्यम् । अभावविशेषणतया अभावपूर्वप्रतीकेन विवक्षणीयम् । गगनाद्यभावद्वारकैवेति । तत्प्रतियोगिनः कालिकसम्बन्धेनाऽधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि वृत्तिमति प्रसिद्धायाः कालिकसम्बन्धेन महाकालवृत्तिताया अभावस्य तत्र प्रसिद्धत्वादिति भावः ।

ज्ञानवान् सत्त्वात् संयोगी सत्त्वादित्यादौ क्रमेण सम्बन्धविशेषनिवेशनयत्किञ्चित्पदोपादानयोर्व्यावृत्तिमाह । सत्ताधिकरणकर्मादाविति । सम्बन्धविशेषानुपादाने कर्मादौ समवायेन ज्ञानाभावप्रतियोगिनोऽवृत्तावपि विषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य वृत्तेस्तादृशाभावो न लक्षणघटकः स्यात्, कर्मादौ संयोगाभावप्रतियोगिनोऽसत्त्वेपि हेत्वधिकरणद्रव्यवृत्तितया हेत्वधिकरणवृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वासम्भवात् सोऽपि न तथा स्यादित्यभावान्तरमादायाऽतिव्याप्तिप्रसक्तिरिति भावः । यद्यपि यत्किञ्चित्पदस्य व्यावृत्तिर्ज्ञानसाध्यकेऽपि सम्भवति ज्ञानस्य समवायसम्बन्धेनाऽव्याप्यवृत्तितया तत्साध्यकेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशस्यावश्यकत्वात् । तथाऽपि प्रसिद्धाव्याप्यवृत्तिसाध्यके व्यभिचारिणि संयोगी सत्त्वादित्यादौ तदनुक्तौ तत्र व्यावृत्तिर्न सम्भवतीति शङ्का स्यात् तन्निरासाय तत्प्रदर्शनम । केचित्तु संयोगसाध्यके आदिपदग्राह्यगुणान्यत्वविशिष्टसत्ताहेतुके साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्यैव व्यावृत्तिप्रदर्शनपरं संयोगसामान्यस्य चेत्यपि । विषयताया वृत्त्यनियामकत्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्ये सम्बन्धित्वानिवेशपक्षे पूर्वस्थलीयव्यावृत्त्यसङ्गतिरित्यस्वरसादेतदनुधावनम । संयोगाभावस्य कालिकसम्बन्धेनैव सर्वत्र कर्मणि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वा-

दतिव्याप्तिप्रसक्तिरिति वदन्ति । तदसत् । उक्तास्वरसेन पूर्वमपि ज्ञानसाध्यकं परित्यज्य स्थलान्तरानुसरणादत्र निर्बीजतादृशस्थलपरित्यागे सन्दर्भविरोधात् । आदिपदेन हेतोः साध्यस्य च विशेषशब्देनोपादानस्या ऽयुक्तत्वाच्च ।

प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वोपादानस्य पूर्वोक्तस्थले एव व्यावृत्तिं स्मारयति । भूतत्वेति । यद्यपि पूर्वं विशिष्टसाध्यकेऽतिव्याप्तिप्रदर्शनोत्तरं विशिष्टस्यातिरिक्ततापक्षे तदसङ्गतिरित्यस्वरसादुभयसाध्यकातिव्याप्तिर्दर्शिता तथा ऽपि द्वन्द्वेऽल्पाक्षरस्य पूर्वनिपातनियमसत्त्वे उभयत्वविशिष्टान्तस्य प्रागभिधानम् । अत्र पूर्वस्थले द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः व्यासज्यवृत्तित्वोपगमे ऽतिव्याप्तिर्न सम्भवतीत्यस्वरसेनैव द्वितीयस्थलातिव्याप्त्यवतरणं पूर्वाभिप्रायविरोधादनुपादेयम् । न मनोगुणादिवृत्तीति । विशेष्ये शुद्धे तद्वृत्तित्वसत्त्वेऽपि विशिष्टे तत्र तद्वृत्तित्वाभावोऽक्षत एव । एकरूपावच्छिन्न एव तत्तदभावयोर्विरोधेनावृत्तेऽरित्यभिमानः । न चैवं विशिष्टान्तानुपादानेऽपि सत्तादौ विशिष्टसत्तात्वादिना गुणाद्यवृत्तित्वसत्त्वेन विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकतयाऽतिव्याप्त्यप्रसक्तेर्न विशिष्टान्तव्यावृत्तिसम्भव इति वाच्यम् । प्रतियोगिनि किञ्चिद्रूपावच्छिन्ने हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वाभावस्य लक्षणघटकत्वे सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावपि सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वापत्त्याऽव्याप्त्यापत्तेः, हेत्वधिकरणावृत्तित्वस्य तद्वृत्तिभिन्नत्वरूपस्यैव निवेशनीयतया विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकत्वानिर्वाहेणा ऽतिव्याप्तिप्रसक्तेः । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वोपादाने प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वावच्छेदेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वात्यन्ताभावस्यैव निवेशनीयतया विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकतानिर्वाहेणाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवाद्व्यावृत्तिसङ्गतेः । सामान्यपदप्रयोजनमाह । संयोगसामान्यं चेति । संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिन्यां यत्किञ्चित्संयोगव्यक्तौ हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्घटादिव्यक्त्यवृत्तित्वसम्भवेऽपि तत्प्रतियोगिसामान्ये तदसत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणाघटकतया नाऽव्याप्तिरित्यर्थः ।

विशेष्यवृत्तेर्विशिष्टानुयोगिकाभावोऽप्रामाणिक इत्याशयेन दूषयति। विशिष्टस्याऽनतिरिक्तत्वादिति। तथा चोभयत्वादिविशिष्टस्य मूर्तत्वादेः शुद्धमूर्तत्वानतिरिक्ततया मूर्तत्वादिवृत्तेर्मनोवृत्तित्वादेरभावस्योभयत्वादिविशिष्टेऽपि तस्मिन्नसम्भवात् भूतत्वमूर्तत्वोभयवान्मूर्तत्वादित्यादावतिव्याप्तिः विशिष्टान्तोपादानेऽपि दुर्वारैवेतिभावः। न च भूतत्वमूर्तत्वोभयं न मनसि, गुणान्यत्वविशिष्टसत्ता न गुणे इत्यादिसर्वानुभवसिद्धप्रतीतिबलादुभयत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्ने मनोगुणादिवृत्तित्वाभावसिद्धेरावश्यकत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। तादृशप्रतीत्या मनोगुणाद्यधिकरणकद्वित्वावच्छिन्नविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्यैवाऽवगाहनात्। जातौ न किञ्चित्समवैतीति निश्चयदशायां जातौ न भूतत्वमूर्त्तत्वोभयं न वा विशिष्टसत्तेति प्रतीतिवत मनसि गुणे न किञ्चित्समवैतीति भ्रमदशायामपि तादृशप्रतीतेरानुभविकतया मनोगुणादिसमवेतत्वाभावस्य तद्विषयत्वासम्भवेन मनोगुणाद्यधिकरणकाभावस्य तद्विषयताया आवश्यकत्वात्तादृशभ्रमाभावकालीनतथाकारकप्रतीतावपि तस्यैव विषयत्वौचित्यात्, अन्यथा कल्पनागौरवापत्तेः। भूतत्वमूर्त्तत्वोभयं न मनोवृत्ति गुणान्यत्वविशिष्टसत्ता न गुणवृत्तिरित्यादिप्रत्ययश्च तादृशोभयत्वविशिष्टसत्तात्वादौ मनोगुणादिवृतित्वावच्छेदकत्वाभावं तादृशवृत्तित्वे तादृशोभयत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छेद्यत्वाभावं वाऽवगाहते तादृशाभावस्य क्लृप्तत्वात्। न च यत्किञ्चिद्धेत्वधिकरणवृत्तितानवच्छेदकस्वप्रतियोगितावच्छेदककत्वमेव विवक्षणीयम्, उभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकोभयत्वादेश्च मनोगुणादिवृत्तिताद्यनवच्छेदकत्वात्तादृशाभावसंग्रहेण नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यसहितसत्तात्वस्य गुणादिवृत्तितावच्छेदकशुद्धसत्तात्वाद्यनतिरिक्ततया तदनवच्छेदकत्वासम्भवेनोक्तविवक्षयाऽपि तादृशाभावसंग्रहासम्भवात्। यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां यत्किञ्चिद्धेत्वधिकरणवृत्तितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तताविरहस्तादृशाभावनिवेशे दर्शितातिव्याप्तिपरिहारः स्यात् इत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह। समवायेनेति। जातिमन्निष्ठतादृशाभावेति। जातिमन्निष्ठो यो घटत्वा-

ध्यभावस्तस्यैव पटाद्यसमवेतप्रतियोगिकत्वेन तत्तत्प्रतियोगितायां जातित्वस्याऽनवच्छेदकत्वादिति भावः । जातिमदवृत्तेर्जातित्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशत्वं न सम्भवतीति स्फुटयति । जातिशून्ये चेति । तादृशसम्बन्धेन समवायसम्बन्धेन । अप्रसिद्धेरिति । तथा च जातिमदवृत्तिर्यो ऽभावस्तत्प्रतियोगिसामान्ये हेतुमद्यत्किञ्चित्पदेन जातिशून्यमेवोपादायाऽवृत्तित्वान्तं घटनीयं तच्च न सम्भवति प्रतियोग्यप्रसिद्धा तदप्रसिद्धिरिति नाऽसौ लक्षणघटक इति भावः। जातेर्व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रयोजनविरहेणाऽप्रवेशेनोक्तदोषानवकाश इत्यव्याप्यवृत्तिसाध्यके एवाऽतिव्याप्तिमाह । संयोगादीति । अतिव्याप्तिरिति । संयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यसमवेतप्रतियोगिसामान्यकत्वाभावेन लक्षणाघटकत्वादिति । तदसम्भवमेव स्फुटयति। अद्रव्य इति । हेतुमतीति–सामान्यादावित्यर्थः । अप्रसिद्धेरिति । तथाच यत्किञ्चिद्व्यक्तीत्यनेन न सामान्याद्युपादानसम्भव इति भावः । द्रव्ये च संयोगादेरपीति। तथा च द्रव्यमपि किञ्चित्पदेनोपादाय तादृशाभावस्य तथात्वं न शक्योपपादनमिति भावः ॥

(दी०) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाऽभावस्य विवक्षितत्वात्। धूमसंयोगे वह्न्यधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वस्य, चैत्रान्यत्वविशिष्टतद्दण्डसंयोगे एतद्दण्डाधिकरणचैत्रानुयोगिकत्वस्य, गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तासमवाये च जात्यधिकरणगुणानुयोगिकत्वस्य विरहान्नातिप्रसङ्गः ॥

(गा०) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये उभयाभावस्य विवक्षितत्वादिति योजना । तथा च स्वप्रतियोगितावच्छेदकाविशिष्टप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभाववत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वमभावे, स्वप्रतियोगितावच्छेदकेत्यत्र स्वावच्छेदकत्वं प्रक्षिप्य तादृशोभयाभाववत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वं प्रतियोगितायां वा विशे-

षणं देयमिति भावः । जलादिसंयोगे वह्न्यादिप्रतियोगिकत्वधूमवदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गततत्तद्धूमाऽधिकरणानुयोगिकवह्निसंयोगे वह्निप्रतियोगिकत्वतदधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावासत्त्वान्न वह्न्यभावस्य लक्षणघटकतेति घटाभावमादायैव वन्हिमान्धूमादित्यादौ लक्षणसमन्वयः । घटवान्महाकालत्वादित्यादौ पुनरवृत्तिगगनादेरभाव एव लक्षणघटकः, कालिकसम्बन्धसामान्ये तत्तत्प्रतियोगिकत्वाभावेनोभयाभावसौलभ्यात् । यत्किञ्चिद्धेत्वधिकरणानुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वाभावनिवेशे जातिमान्मेयत्वादित्यादावुक्तातिव्याप्तिवारणमशक्यम् । सामान्यानुयोगिकसमवायाऽप्रसिद्ध्या जात्याश्रयानुयोगिकसमवाये च जात्यादिप्रतियोगिकत्वसत्त्वेन जातित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वानुपपत्तेः । एवं निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावनिवेशे घटवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिवारणमशक्यम्, गगनत्वविशिष्टप्रतियोगिककालिकसम्बन्धाप्रसिद्धेर्गगनाभावस्याऽपि प्रतियोग्यधिकरणत्वानुपपत्तेरित्युभयाभावानुसरणम् । यत्किञ्चित्पदप्रयोजनमाह । धूमसंयोगे इति । अयोगोलकानुयोगिकत्वस्य विरहान्नातिप्रसङ्ग इत्यनेनाऽन्वयः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतधूमसंयोगे धूमप्रतियोगिकत्ववन्हिमदनुयोगिकत्वोभयोरेव सत्त्वेन तत्सामान्ये उभयाभावस्य दुर्घटत्वाद्यत्किञ्चित्पदानुपादाने धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः स्यात् । हेत्वधिकरणस्य हेतुमत्त्वेन न निवेशः किन्तु तत्तद्व्यक्तित्वेन यत्किञ्चिदेकहेतुमद्व्यक्तेर्निवेश इत्येतल्लाभाय तदुपादाने पुनर्हेत्वधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वस्य धूमसंयोगेऽभावादन्यसंयोगे च धूमप्रतियोगिकत्वस्याऽभावात् संयोगसामान्यस्यैवोभयाभाववत्त्वाद्धूमत्वावच्छिन्नाभावोऽपि लक्षणघटक इति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टार्थकनिरुक्तपदोपादानप्रयोजनं संयोगेन चैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डत्वेनैव चैत्रादिनिष्ठैतद्दण्डसाध्यके एतद्दण्डहेतौ, समवायेन विशिष्टसत्तासाध्यके जातिरूपहेतौ चाऽतिव्याप्तिवारणरूपं दर्शयति । चैत्रान्यत्वेति । निरुक्तपदानुपादाने

संयोगसामान्यान्तर्गतचैत्रनिष्ठैतद्दण्डसंयोगे हेत्वधिकरणचैत्रानुयोगिकत्वचैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डाभावप्रतियोग्येतद्दण्डप्रतियोगिकत्वयोः, समवायसामान्यान्तर्गतगुणानुयोगिकसत्तासमवायं च हेत्वधिकरणगुणानुयोगिकत्वविशिष्टसत्ताभावप्रयोगिसत्ताप्रतियोगिकत्वयोर्द्वयोरेव सत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणघटकता न स्यादिति प्रसक्तातिप्रसक्तस्तदुपादानानवकाशः। चैत्रे गुणादौ च संयोगेन समवायेन च विशिष्टदण्डविशिष्टसत्तावैशिष्ट्याप्रत्ययात्तदनुयोगिकसंयोगसमवाययोर्विशिष्टदण्डत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वानभ्युपगमेनाऽन्यानुयोगिकयोश्च तयोश्चैत्रगुणाद्यनुयोगिकत्वाभावेनोभयाभावस्याऽक्षततया विशिष्टसाध्याभावस्याऽपि लक्षणघटकत्वादित्यर्थः ।

अथाऽत्र संयोगेन घटादौ साध्ये घटत्वादिहेतावतिव्याप्तिः संयोगसामान्यान्तर्गतघटादिसंयोगे घटाद्यनुयोगिकत्वघटादिप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेन घटादिनिष्ठघटाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । न च स्वस्मिन् संयोगेन स्वविशिष्टबुद्ध्यनुदयात् अन्यत्र विशिष्टबुद्धिनियामकघटसंयोगे घटप्रतियोगिकत्वमात्रम्, घटे ऽन्यविशिष्टधीमात्रनियामकसंयोगे च तदनुयोगिकत्वमात्रमिति घटानुयोगिकत्वतत्प्रतियोगिकत्वोभयं न कुत्रापि संयोगे ऽस्ति, न हि समवायेन संयोगाधिकरणत्वमेव संयोगानुयोगित्वं येन घटसमवेतसंयोगमात्रस्यैव घटानुयोगिकत्वं स्यात् । तथा सति तत्सम्बन्धानुयोगिताया एव तद्विशिष्टबुद्धिविषयताप्रयोजकत्वेन स्वस्मिन्नपि स्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्, किन्तु सम्बन्धान्तरमेवेति वाच्यम् । येन सम्बन्धेन घटे ऽन्यविशिष्टधीस्तेन सम्बन्धेना ऽन्यत्र कदाचिद्घटविशिष्टबुद्धिजननादेकत्रैव संयोगे घटानुयोगिकत्वघटप्रतियोगिकत्वयोरुभयोरेवावश्यकत्वात् । यस्मिन्सम्बन्धे यत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टे यदनुयोगिकत्वं तत्सम्बन्धेन तस्यैव तद्विशिष्टप्रमितेः । स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टे च संयोगे स्वानुयोगिकत्वानुपगमेन स्वस्मिन् तेन सम्बन्धेन स्वविशिष्टप्रमापत्त्यनवकाशात् इति चेन्न । संयोगेनाऽधिकरणांशे आधेयस्यैव विशिष्टबुद्धिर्जन्यते नत्वाधेयांशे, आधाराधेयभावानापन्नयोर्वृत्त्यनियामकसंयोगिनोश्च संयोगेन वि-

शिष्टबुद्धेरप्रामाणिकत्वात् । आधेयत्वानुपस्थितिकालीने भूतले घट इत्यादिप्रत्यये घटाद्यंशे भूतलादेः प्रकारत्वेऽपि आधेयताया एव संसर्गतोपगमात्, न तु संयोगस्य । एवं सति वृत्त्यनियामकस्य गगनादिसंयोगस्य सम्बन्धत्वानुपपत्तिः विशिष्टबुद्धिनियामकस्यैव तथात्वादिति चेत् का क्षतिः । एवं च येन संयोगेना ऽन्यत्र घटादिविशिष्टबुद्धिर्जन्यते घटस्य तत्संयोगाश्रयानाधारत्वेन घटे न तेन सम्बन्धेना ऽन्यविशिष्टबुद्धिर्जन्यते इति संयोगमात्र एव तत्प्रतियोगिकत्वतदनुयोगिकत्वोभयाभावस्याऽक्षतत्वात् ।

अथ यस्य घटस्याऽधःस्थितपटे येन संयोगेन घटविशिष्टबुद्धिर्जनिता तेनैव च संयोगेन पटेन समं परिवृत्त्य स्थापिते तद्घटे पटविशिष्टबुद्धिरपि जन्यते तत्र संयोगे घटप्रतियोगिकत्वघटानुयोगिकत्वोभयस्यावश्यकतया संयोगेन घटसाध्यके तद्घटतत्पटान्यतरत्वरूपेण हेतुतायामतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति चेत्। एवं सति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानुयोगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वहेत्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभाव एव विवक्षिणीयः । स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्ध्यनुदयेन स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगनिरूपितत्वस्य स्वनिष्ठानुयोगितायामसत्त्वात् संयोगीयानुयोगितासामान्ये घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वतद्घटनिष्ठत्वोभयाभावो ऽक्षत एवेति। एवं च यदेतत्कल्पे समवायैक्यमते ऽतिव्याप्तिमुद्भावयिष्यति तद्यथाश्रुताभिप्रायेणेति ध्येयम्।

अथ द्रव्यत्वादिकं प्रति पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादेर्व्यापकत्वापत्तिः। हेतुमत एकैकद्रव्यस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वाद्यनधिकरणत्वेऽपि द्वित्वादिपर्याप्तौ हेत्वधिकरणतत्तद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावासत्त्वादिति द्रव्यत्वादिना पर्याप्तिसम्बन्धेन गगनादौ द्वित्वाद्यनुमानापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, एकविशेष्यकपर्याप्तिसंसर्गकव्यासज्यवृत्तिधर्मप्रकारकबुद्धेर्भ्रमतया सल्लिङ्गकपरामर्शात्तादृशानुमित्युपगमासम्भवात् । न चैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन द्वित्वादिपर्याप्तेरेकैकस्मिन्नसत्त्वेऽपि उभयादिवृत्तिधर्मावच्छेदेन तत्पर्याप्तिसत्वात्तेन सम्बन्धेन तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वं दुर्वार-

मिति वाच्यम् । तद्व्यावृत्तप्रमालक्षणस्याऽपि कथञ्चिन्निर्वचनसम्भवादिति चेन्नैवम् । उद्देश्यतावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वाविशेषितपर्याप्तेः क्वचिदपि सम्बन्धत्वानभ्युपगमेन तादृशपर्याप्तिसंसर्गकानुमितेरापादनासम्भवात् । गगनत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वविशेषितपर्याप्तेर्द्वित्वादिप्रतियोगिकत्वाभावेन द्वित्वादिनिष्ठव्यापकत्वाघटकतया तादृशसम्बन्धेनापि तदनुमित्यापत्त्यनवकाशात् ।

यत्तु हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वस्थले हेतुमत्त्वपर्याप्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वन्निवेश्यम् । द्वित्वादिपर्याप्तौ च द्रव्यत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वविरहान्न तेन सम्बन्धेन द्वित्वादेर्द्रव्यत्वादिरूपप्रत्येकपर्याप्तधर्मव्यापकतापत्तिः । हेतुमद्वृत्तियत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वनिवेशे इमे बहवस्त्रित्वादित्यादौ पर्याप्तिसम्बन्धेन हेतुसाध्यभावेऽव्याप्तिः हेतुमदेकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्य बहुत्वादिपर्याप्तावसत्त्वेन तादृशसाध्याभावे निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य दुर्वारत्वात् अतो हेतुपर्याप्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मानिवेश इति । तन्न मनोरमम् । एतादृशरीत्या उक्तकल्पपरिष्कारेऽपि प्रतियोगिमद्भेदे हेतुपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्याऽग्रिमकल्पे विवक्षणे आकाश आकाशघटोभयत्वादित्यादौ अतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् आकाशत्वाद्यवच्छिन्नभेदस्य दर्शितहेतुपर्याप्त्यवच्छेदकतदुभयवृत्तिधर्मावच्छिन्ने ऽसत्त्वात्, प्रतियोगिवृत्तिधर्मस्य भेदाधिकरणतानवच्छेदकत्वात् । न च व्यासज्यवृत्तिधर्मसाध्यके ईदृशी रीतिरुपादेया नाऽन्यत्रेति वाच्यम् । आकाशत्वादेराकाशघटादौ व्यासज्यवृत्तित्वभ्रमदशायां तदवच्छिन्नभेदस्य प्रत्येकं हेत्वधिकरणवृत्तित्वग्रहेऽपि आकाशघटोभयत्वादिहेतुना आकाशत्वाद्यनुमित्युत्पत्त्या तन्निर्वाहाय तत्राऽपि साधनपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकप्रतियोगिमद्भेदघटितव्याप्तिज्ञानहेतुताया वाच्यतया तत्राप्यनुमित्यौपयिकव्याप्तिप्रसिद्ध्यापत्तेः तस्माद्द्वित्वादिसाध्यकद्रव्यत्वाकाशत्वादिकं सद्धेतुरेव । इमे बहवस्त्रित्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय च पर्याप्त्यतिरिक्तस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणत्वावच्छिन्नस्य भेद एव हेतुमति निवेशनीयो न तु प्रतियोग्यवच्छिन्नभेदः प्रतियोगिमदवृत्तिधर्मवत्त्वं वा तेन

प्रत्येकवृत्तिबहुत्वाद्यवच्छिन्नभेदमादाय न तदभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमित्येव सारम् ।

इदं तु बोध्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिरूपितत्वविशिष्टसाध्यवन्निष्ठाधिकरणताभिन्नहेतुमन्निष्ठाधिकरणताकत्वमेव प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणेति प्रतीकार्थः । महाकालो घटवान् महाकालत्वादौ च नैतादृशविशेषणाक्रान्ताभावाप्रसिद्धिः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नपटाद्यभावस्यैव तथात्वात् । हेतुमन्निष्ठतदधिकरणतायाः साध्याभावाधिकरणताभिन्नत्वसत्त्वेन विशिष्टभेदसत्त्वात् इत्युभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यानुधावनं दीधितिकृतामफलमेव । एवं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यादिक्रमेण निर्वचने ऽननुगमात् तत्तत्प्रातियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटनिवेशने व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयतेति दूषणान्तरमनवकाशमिति दिक् ॥

ननु गगनादेरपि कालिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वमावश्यकम्, अन्यथा तेषां परमार्थसत्त्वानुपपत्तिस्तस्य कालवृत्तित्वरूपत्वात् एवं कारणत्वानुपपत्तिश्च तस्य पूर्वकालवृत्तित्वघटितत्वात् अवृत्तित्वप्रवादश्च तत्र कालिकातिरिक्तसम्बन्धेना ऽवृत्तित्वपरः । इत्थं च कालिकसम्बन्धसामान्ये गगनादिप्रतियोगिकत्वमहाकालानुयोगिकत्वोभयाभावोऽपि दुर्लभ इति तदभावेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्घटम् । एवं स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वपक्षेऽपि विषयितया घटादिसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतावव्याप्तिः, विषयितासम्बन्धेन पदार्थमात्रस्यैव हेत्वधिकरणनित्यज्ञानसम्बद्धत्वात् तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरित्यालोच्य कल्पान्तरमाह–स्वरूपेत्यादिना ।

अत्र केचित् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसाध्यप्रतियोगिकत्वैतत्त्रित्वावच्छिन्नाभावस्य विवक्षणान्न विषयितासम्बन्धेन घटादिसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतावव्याप्तिः, पटाद्यभावस्यैव तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । घटपटविषयित्वयोर्भिन्नत्वेन विषयितासम्बन्धसामान्ये तादृशत्रित्वावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् । न चैतत्त्रित्वावच्छिन्नाभावनिवेशे स्व-

रूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वेऽपि न घटादिसाध्यककालत्वादिहेतावव्याप्तिः, प्रतियोगिभेदेन कालिकसम्बन्धस्यापि विभिन्नतया गगनाद्यभावस्यैव तादृशप्रतियोगिव्याधिकरणत्वादिति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसामान्यसाध्यकस्थले ऽव्याप्तेः, तत्र सर्वस्यैव साध्यतया कालिकसम्बन्धसामान्ये एव साध्यप्रतियोगिकत्वसत्त्वेनोपदर्शितत्रित्वावच्छिन्नाभावस्याऽसत्त्वात् । प्रमेयसामान्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि तस्या ऽव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायामनुमित्युपपत्त्यर्थं तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणत्वघटितव्याप्त्युपपादनस्यावश्यकत्वात् । एतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टप्रमेयसामान्यसाध्यकमहाकालत्वादिहेतोरव्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वेन तत्राव्याप्तेश्च । न च तथाऽपि विषयितासम्बन्धेन प्रमेयसामान्यसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतावव्याप्तेः सम्भवात्कथं त्वदुक्तिसङ्गतिरिति वाच्यम् । साध्यप्रतियोगिकत्वेत्यनेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य विवक्षणात् प्रमेयत्वविशिष्टघटविषयितातो घटत्वविशिष्टघटविषयिताया भिन्नत्वेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । न चेश्वरज्ञानीयप्रमेयत्वविशिष्टघटविषयितायां तादृशत्रित्वावच्छिन्नस्य सत्त्वेन कथं तत्र घटाद्यभावस्य प्रतियोगिवैयाधिकरण्यमिति वाच्यम् । निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वेत्यनेन यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वस्य विवक्षणादीश्वरज्ञानीयतादृशविषयितायां प्रमेयत्वस्याऽपि निरूपकतावच्छेदकत्वेन घटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वाभावेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । इत्थं च स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे कालिकसम्बन्धेन घटादिसाध्यकस्थले ऽप्यव्याप्तिः सम्भवति. प्रमेयत्वादिविशिष्टघटनिरूपितकालिकविशेषणतातो घटत्वविशिष्टघटनिरूपितकालिकविशेषणताया अभिन्नत्वेन कालिकसम्बन्धसामान्ये घटत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावेन घटाद्यभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वे सत्त्वात् इदानीं प्रमेयघटः इदानीं घट इत्यादिप्रत्ययानामेकेनैव कालिकविशेषणत्वेनोपपत्तेर्निरूपकतावच्छेदकभेदेन तादृशसम्बन्धभेदस्या ऽनभ्युपगमादतः कल्पान्तरमनुसरति-स्वरूपसम्बन्धेनेतीत्याहुः । तदसत् । तथा

सति स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वेऽपि विषयितासम्बन्धेन घटादिसाध्यके प्रमेयत्वविशिष्टघटादिमात्रविषयकज्ञानमात्रवृत्तिहेतावतिव्याप्तेः। स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वेऽपि नित्यज्ञानीयप्रमेयत्वादिविशिष्टघटानिरूपितविषयितातो नित्यज्ञानीयघटत्वविशिष्टनिरूपितविषयिताया अभिन्नत्वेऽपि क्षतिविरहेण विषयितासम्बन्धेन घटादिसाध्यके ईश्वरज्ञानमात्रवृत्तिहेतावव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च।

एतेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तोभयाभावस्य विवक्षणान्न घटवान्नित्यज्ञानत्वादित्यादावप्यव्याप्तिः, तत्र घटत्वविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्ये पटप्रतियोगिकत्वाभावेन पटाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्। स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे तु घटवान्महाकालत्वादित्यादावुक्तक्रमेण पर्याप्तिनिवेशस्याऽऽवश्यकतया घटाभावस्याऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणतया ऽव्याप्तिरतः कल्पान्तरानुसरणमित्यपि परास्तम्। उक्तस्थले साध्यनिरूपितविषयितासम्बन्धसामान्यान्तर्गतप्रमेयत्वविशिष्टघटानिरूपितविषयितायां घटत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावेन शुद्धघटत्वविशिष्टनिरूपितविषयितायां च हेत्वधिकरणानुयोगिकत्वाभावेन साध्यनिरूपितविषयितासामान्ये उभयाभावस्य सत्त्वादव्याप्तेः। तस्मात्प्राचीनमते वृत्त्यनियामकविषयितादिसम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्युपगमादुक्तस्थले ऽव्याप्त्यसम्भवात्। कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वे तु घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिरतः कल्पान्तरमनुसरति॥

(दी०) स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे तु निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम्। समवायसम्बन्धेन प्रमेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वान्मेयत्वादेरप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सुलभम्।

(गा०) स्वरूपसम्बन्धेन—कालिकविशेषणतासम्बन्धेन। निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणेति। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छे-

द्कावच्छिन्नानधिकरणेत्यर्थः । एवं च स्वावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशप्रतियोगितासामान्यको यो धर्मस्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमित्यौपयिकी व्याप्तिरिति पर्यवसितम् । घटवान्महाकालत्वादित्यादौ समवायादिना घटाद्यभावीयप्रतियोगितैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपिका प्रसिद्धा, तादृशप्रतियोगितासामान्ये कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावादेव निरुक्तोभयाभाववत्त्वमक्षतमिति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगादिना घटाद्यभावप्रतियोगितायां समवायादिना धूमाद्यभावप्रतियोगितायां च धूमत्वाद्यवच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया अपि निरुक्तप्रतियोगितासामान्यान्तर्गतत्वेन तत्रोभयाभावासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । धूमादिसमानाधिकरणस्य समवायादिना वह्न्याद्यभावस्य संयोगादिना घटाद्यभावस्य च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वतादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वयोरेकैकस्य सत्त्वेऽप्येकैकाभावेन द्वित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

यद्यपि तादृशाभावीयसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमात्रस्याऽभावनिवेशेऽपि सामञ्जस्यम् । इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वावच्छिन्नभेदादिप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विरहमादाय, प्रमेयसामान्यसाध्यके संयोगेन जन्यत्वविशिष्टघटादिहेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नभेदस्य संयोगसमवायकालिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य च हेतुमत्यसम्भवेऽपि विषयितासम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य, ज्ञानमात्रवृत्तिहेतौ च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य तद्वृत्तिप्रसिद्ध्या तदीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायामुक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विरहमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवः । तथाऽपि हेतुमति सर्वैरेव सम्बन्धैः साध्यं वर्तते न तु कस्यामपि तादृशाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति भ्रमदशायामप्यनुमितेरानुभविकतया तदानीं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तादृशाभा-

वप्रतियोगित्वज्ञानासम्भवात्तद्विशेषितप्रतियोगिताधर्मिकसम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वाभावज्ञानस्याऽनुमितिहेतुता न सम्भवतीत्युभयाभावानुसरणम् ।

वस्तुतस्तु अभावज्ञानज्ञानत्वान्यतमवान्योगिज्ञानत्वादित्यादावव्याप्तिर्बोध्या । तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । एवं निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये निरुक्तधर्मावच्छिन्नत्वाभावनिवेशे कालो घटवानित्यादावव्याप्तेरपरिहारो बोध्य इति । √

प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नत्वमप्यप्रसिद्धमिति शङ्कां परिहरति । समवायेनेति । यद्यपि विषयतादावपि तदवच्छिन्नत्वप्रसिद्धिसम्भवस्तथाऽपि विषयतादिनिष्ठायास्तत्प्रकारकत्वादिरूपतदवच्छेद्यतायाः प्रतियोगितानिष्ठाया अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिगुरुधर्मनिरूपितविलक्षणावच्छेद्यतायाश्च एकजातीयत्वस्याऽप्रामाणिकत्वेनाऽतिव्याप्तिभयेन प्रतियोगितायां यादृशमवच्छिन्नत्वं तस्यैव लक्षणे निवेशः कार्य इत्यभिप्रायेण तादृशावच्छिन्नत्वस्यैव प्रसिद्धिर्दर्शिता । अन्यत्सर्वं स्वयमूह्यम् ।

पूर्वकल्पे दोषान्तरमपि दर्शयति । अत एवेति । पूर्वकल्पं परित्यज्यैतत्कल्पावलम्बनादेवेत्यर्थः । समवायस्योभयवत्त्वे हेतुः, एकत्वेनेति । उभयवत्त्वेपीत्यनेन द्रव्यत्वाभावे हेत्वधिकरणगुणादौ उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यासम्भवः सूचितः । द्रव्यं जातेरित्यादाविति । नाऽतिव्याप्तिरित्यग्रिमेणाऽन्वयः । यद्यपि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगिनिरूपिततादृशसम्बन्धाननुयोगित्वम् । अधिकरणतानिवेशे तादात्म्येन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः, तथा च समवायैक्ये गुणादेरपि द्रव्यत्वप्रतियोगिकसमवायानुयोगिता निष्प्रत्यूहैवेत्येतत्कल्पेऽपि समवायेन द्रव्यत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वानिर्वाहः तथाऽपि स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टतादृशसम्बन्धानिरूपितविलक्षणानुयोगिताया एव निवेशनीयतया गुणादिनिष्ठसमवायानुयोगितायाश्च द्रव्यत्वीयविशिष्टानिरूपितत्वेन न दोषः । वस्तुतः

स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन विशिष्टप्रतियोग्यवच्छिन्नभेदो हेतुमद्विशेषणम् । एवं च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्व-विशिष्टसम्बन्धानुयोगिन्येव भेदाभ्युपगमात्समवायैक्यमतेऽपि समवायेन द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नभेदस्य गुणादावक्षतत्वाद् द्रव्यत्वाद्य-भावस्य गुणादौ समवायेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यमव्याहतमेवेति ।

इदमत्रावधेयम् । समवायकालिकविशेषणताद्युभयसम्बन्धेन यत्र द्रव्यत्वादेः साध्यता केवलसमवायादिना द्रव्यत्वादेर्हेतुता तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतगगनानुयोगिकसमवायादा-वुक्तोभयाभावासत्त्वेनाऽतिव्याप्तिः समवायभेदमतेऽपि दुर्वारा । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकरूपविशिष्टनिरूपितानुयोगिता-सामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्वहेत्वधिक-रणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभावविवक्षणेन तादृशदोषवारणे च निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्वस्थाने निरुक्त प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वनिवेशेन द्रव्यं जा-तेरित्यादावप्यतिव्याप्तिः शक्यते वारयितुमिति ।

इदं त्ववधेयम् । स्वसमवायिसंयोगादिसम्बन्धेन यत्र लौहि-त्यादेः साध्यता तत्र सद्धेतावेतत्स्फटिकत्वादावुभयाभावघटित-प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशपक्षे स्फटिकाद्यनुयोगिकजपादिसंयोगे लौहित्यादिनिरूपितपरम्परासम्बन्धघटकसाक्षाल्लौहित्यप्रतियोगिक-त्वाभावेन हेतुमन्निष्ठसाध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्वारम् । साक्षात्परम्परासम्बन्धघटकसाधारणं तत्प्रतियोगिकत्वं चानुगतं दुर्वचम् । तादृशस्य तस्य निवेशेऽयोगोलकाद्यनुयोगिकवह्निसंयो-गादेरपि धूमादेः परम्परासम्बन्धघटकत्वसम्भवेन धूमादिप्रतियो-गिकतया तन्निष्ठधूमाद्यभावेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपपत्तेः । न च तादृशसंयोगे संयोगत्वपुरस्कारेण साक्षाल्लौहित्यप्रतियोगिकत्व-विरहेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकस्वसमवायिसंयो-गत्वपुरस्कारेण तत्प्रतियोगिकत्वं स्वीक्रियते इति वाच्यम् । माना-भावात्, समवायस्य तत्प्रतियोगिकतयैव तद्घटितपरम्परायाः सम्बन्धतोपपत्तेः । किञ्चिद्रूपेणाऽपि संयोगादेर्लौहित्यादिप्रतियो-गिकत्वे संयोगादिना किञ्चित्समवायिनिरूपितत्वविशिष्टसंयोगा-दिना वा साक्षात्सम्बन्धात्मकेन स्फटिकादौ लौहित्यादिबुद्धेर्भ्र-

मत्वानुपपत्तेश्च । यादृशसम्बन्धे यत्प्रकारप्रतियोगिकत्वयद्विशेष्या-
ऽनुयोगिकत्वोभयाभावस्तादृशसम्बन्धेन तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानं
भ्रम इति तल्लक्षणात् । स्वसमवायिसंयोगे चोभयसत्त्वेनोभयाभावा-
सत्त्वात् । न च सम्बन्धभेदेन व्यापकताभेदात्स्वसमवायि-
संयोगादिरूपपरम्परासम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र परम्पराघटक-
विशेष्यांशे स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वमुपेक्ष्य स्वप्रतियोगिप्रतियो-
गिकपरम्पराघटकविशेषणसमवायाद्विमत्प्रतियोगिकत्वस्यैवाऽभावो
निवेशनीयः । परम्पराभिवृद्धावपि ईदृशरीत्योह्यमिति ना-
नुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्र कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिक-
रण्यसम्बन्धेन घटादिकं साध्यं महाकालवृत्तित्वादिकं हेतुस्तत्र
कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वपक्षे प्रतियोगिव्यधिकरणाभावा-
प्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । गगनादिनिरूपितस्य तादृशसामानाधिकर-
ण्यरूपपरम्परासम्बन्धघटकविशेषणांशस्य कालिकसम्बन्धस्याऽप्र-
सिद्धेः विशेषणीभूतसम्बन्धं विशिष्यानिवेश्य निरुक्तप्रतियोगि-
प्रतियोगिकसम्बन्धत्वेन सम्बन्धं निवेश्य तद्वत्प्रतियोगिकत्वनिवेशे
कालिकविशेषणतावत्समवेतत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन द्रव्यत्वादि-
साध्यके द्रव्यवृत्तित्वादिहेतावतिव्याप्तिः, तत्र साध्यतावच्छेदक-
परम्परासम्बन्धघटकविशेष्यीभूतसमवेतत्वांशे व्यभिचारनिरूपका-
धिकरणशब्दज्ञानाद्यनुयोगिकत्वद्रव्यत्वप्रतियोगिकसम्बन्धत्वावच्छि-
न्नद्रव्यत्वसमवायवत्प्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेन द्रव्यत्वाभावासङ्ग्रहा-
त् । हेत्वधिकरणानुयोगिकविशेष्यीभूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्व-
निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्य परम्परासम्बन्धघटक-
विशेषणांशे निवेशे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन जातिसाध्यक-
मेयत्वादिहेतावतिव्याप्तिः, तत्र तादृशसम्बन्धघटकविशेषणांशे ता-
दृशसम्बन्धेन साध्याधिकरणहेत्वधिकरणव्यक्त्यनुयोगिकविशेष्यी-
भूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्वनिरुक्तप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वात् ।
व्यभिचारनिरूपकाधिकरणहेत्वधिकरणानुयोगिकविशेष्यीभूतसम्ब-
न्धाप्रसिद्धेः साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वेनाभावान्तरस्यैव ल-
क्षणघटकत्वात् । न च परम्परासम्बन्धघटकविशेष्यांशे हेत्वधि-
करणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वपरम्पराघटकविशेषणीभूतसम्बन्धव-
न्निरूपितत्वनिरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धवन्निरूपितत्वानां त्र-

याणामभावनिवेशान्न दोषः गगनादिनिरूपितकालिकसम्बन्धाप्रसिद्धावपि तन्निरूपिततादात्म्यविषयितादिसम्बन्धवन्निरूपितत्वप्रसिद्ध्या त्रित्वावच्छिन्नाभावसंलभ्यादिति वाच्यम् । स्वरूपकालिकोभयसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जन्यज्ञानादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि कालवृत्तित्वादावतिव्याप्त्यापत्तेः । व्यभिचारनिरूपकाधिकरणप्रलयत्वादिनिष्ठायामुक्तसम्बन्धघटकाधेयतायां कालिकसम्बन्धवन्निरूपितत्वसाध्यीयविषयतासम्बन्धवन्निरूपितत्वयोः सत्त्वेनाधेयतासामान्ये दर्शितत्रित्वावच्छिन्नाभावासत्त्वेन साध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिर्वाहात् । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे च नेयमनुपपत्तिः । हेत्वधिकरणस्फटिकादिनिष्ठस्य समवायादिना प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां स्वसमवायिसंयोगादिरूपपरम्पराया अवच्छेदकत्वाभावेनोभयाभावाक्षतेः । न च स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेन घटरूपादिसाध्यके समवायादिना घटादिहेतावव्याप्तिः, तत्र किञ्चित्समवायिनिरूपितत्वविशिष्टस्वसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नायां हेतुमत्कपालादिनिष्ठसाध्याभावप्रतियोगितायां समवायिसमवायरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वात् । न हि तत्र दर्शितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धयोः शरीरवैलक्षण्यं किमपि शक्यते वक्तुम्, स्वांशस्य सम्बन्धाप्रवेशादितरांशस्याविशेषात् । इयाँस्तु विशेषः, दर्शितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य सम्बन्धतया भाने प्रथमसमवायविषयता प्रकारतानिरूपिता द्वितीयसमवायविषयता विशेष्यतानिरूपिता, उक्तप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य सम्बन्धतया भाने द्वितीयसमवायविषयतैव प्रकारताविशेष्यतोभयनिरूपितेति, स चानुपयुक्त एवेति वाच्यम् । परम्परासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धता परम्पराघटकयावद्वस्तुषु विशेष्यविशेषणभावापन्नेषु पर्याप्ता, विशिष्टसाक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य तु तादृशसम्बन्धता विशेष्य एव पर्याप्ता, विशेषणं तु सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकतायामवच्छेदकमेव, न तु तदन्तर्भावेण सम्बन्धविधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पर्याप्तिः, ईदृशरीत्यैवाभाववैलक्षण्यनिर्वाहात् । तथा च परम्परासम्बन्धेन

यत्र साध्यता तत्र परम्परापर्याप्तावच्छेदकताकत्वरूपं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, उक्तस्थले चाधिकरणविशेषणीभूतसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायामेवावच्छेदकतया प्रतियोगितायां तदन्तर्भावेण पर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावादिति दिक् ।

(अथैतल्लक्षणे विषयितादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यताया मव्याप्तिः, तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याऽप्रसिद्धत्वात् । न च तादृशसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकतायामेव तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रसिद्धिः प्रतियोगित्वतवच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेद्यत्वयोर्भिन्नत्वेऽपि एकजातीयतया तादृशानुगतरूपेण निवेशादिति वाच्यम् । तथा सति तादृशसम्बन्धेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयान्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य चाऽप्रसिद्धत्वेन तादृशप्रतियोगितासामान्ये तदुभयाभावस्याऽक्षतत्वात् । मैवम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकतास्वीकारे तादृशसम्बन्धस्याऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वतादृशरूपावच्छिन्नत्वोभयाभावस्यैव विवक्षणीयतया सामञ्जस्यात् । तथा हि विषयितासम्बन्धेन साध्यतायां सद्धेतौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकसाध्यवदभावो न प्रतियोगितावच्छेदकताघटककसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणहेत्वधिकरणकः, अतोऽन्यसम्बन्धेन साध्यादिमदभावः तत्सम्बन्धेनान्यावच्छिन्नाभावो वा तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयाभावसत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यपि तादृशसम्बन्धेन साध्यवदभावोऽपि तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयसत्त्वेन नातिव्याप्तिः । वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगादिना घटादिमदभावः समवायादिना वह्न्यादिमदभावश्च लक्षणघटकः । तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयाभावस-

स्वाल्लक्षणसमन्वयः । धूमवान्वह्नेरित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवतोऽभाव एव तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयस्यैव सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति ।

(दी०) अत एव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयसत्त्वेऽपि द्रव्यं जातेरित्यादौ, वह्निधूमोभयवान्वह्नेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि च नाऽतिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ॥

(गा०) संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति योजना । अयं भावः । प्रत्येकं संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाविरहेण वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यत्र संयोगसम्बन्धसामान्ये वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभाववत्त्वात्तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावोऽपि संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणतया लक्षणघटक इत्यव्याप्तिः स्यादतः संयोगेनोभयसाध्यकस्थले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं परित्यज्य प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वमेव निवेशनीयं तथा च वह्निधूमोभयवान्वह्नेरित्यादावपि वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकतया पूर्वकल्पेऽतिव्याप्तिः स्यादिति ।

अथ साध्यतावच्छेदकभेदेन चेद्व्याप्तिपदार्थभेदस्तदेव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वपरित्यागः स्थलविशेषे सम्भवति तथा च साधनभेदेनापि तुल्ययुक्त्या तद्भेदाद्धूमरूपहेतुकवह्निधूमोभयात्मकसाध्यघटितव्याप्तिपदार्थप्रसिद्धिनिर्वाहाय तच्छरीरे प्रतियोगिताश्रयवैयधिकरण्यनिवेशनस्य वह्निहेतुके तदुभयसाध्यकस्थले कथमतिव्याप्तिप्रसञ्जकत्वमिति चेत् ? यथा संयोगसामान्ये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावनिश्चयदशायामपि धूमेन वह्निधूमोभयानुमितिर्भवतीति प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावविषयकज्ञानं धूमलिङ्गकतादृशोभयानुमितिजनकमङ्गीक्रियते, तथा तादृशनिश्चयदशायां सकलवह्निमतामेव धूमवत्त्वमिति भ्रान्तानां वह्निहेतुकतदुभयानुमितिरप्यनुभवसिद्धा । तत्राऽपि प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावविषयकज्ञानमेवाऽनुमितिजनकं वा-

च्यम्, तथा च तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिजनकज्ञानस्य प्रमात्वप्रसङ्ग इत्येवातिव्याप्त्यर्थः । एवं यथा वह्निधूमोभयत्वेन उभयं धूमव्यापकमिति वाक्याद्यथोक्तनिश्चयदशायां शाब्दबोधो जायते तथा वह्निधूमोभयत्वेनोभयं वह्निव्यापकमित्यनाप्तोक्तवाक्यादपि योग्यताभ्रमाच्छाब्दबोधः सर्वानुभवसिद्ध इति प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वमेव तत्र शाब्दधीविषयः स्वीकरणीयः। तथा च तद्विषयधियः प्रमात्वेन तादृशवाक्यस्य प्रमाणतापत्तिरित्यपीति । वह्निरित्यत्र धूमादिति नातिव्याप्तिरित्यनन्तरमव्याप्तिश्चेति पाठं केचित्कल्पयन्ति, यथासङ्ख्येन च स्थलद्वयेऽतिव्याप्त्यव्याप्ती योजयन्ति ।

इदमत्रावधेयम् । घटद्वयवद्भूतलमित्यादौ द्वित्वोपलक्षितघटादिवैशिष्ट्यं तद्विशिष्टवैशिष्ट्यं वा भासते । आद्ये एकघटादिमत्यपि तत्प्रसङ्गः । न च द्वित्वोपलक्षितस्यापि व्यक्तिद्वयस्यैव वैशिष्ट्यद्वयं तत्र भासते इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एकस्मिन्नपि भेदभ्रमेण द्वित्वभ्रमात्तत्प्रकारकप्रतीतावुभयभानानियमात् । तादृशबुद्धेर्द्वित्वविशिष्टाभावज्ञानविरोधितानुपपत्तिश्च विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्यैव विशिष्टाभावबुद्धिविरोधित्वात् । द्वितीये संयोगसंसर्गकतादृशज्ञानमात्रस्यैव भ्रमत्वापत्तिः, संयोगरूपवैशिष्ट्ये द्वित्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य बाधात् । तस्माद्द्वित्वादिविशिष्टप्रतीतौ संयोगमात्रं न सम्बन्धोऽपि तु द्वित्वावच्छिन्ननिरूपिता संयोगावच्छिन्नाधिकरणतैव । अधिकरणता च पदार्थान्तरं अधिकरणस्वरूपा वा उभयथैव निरूपकभेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकद्वित्वस्यैक्यात्तदैक्यमिति संयोगप्रतियोगितावच्छेदकत्ववन्न तत्प्रतियोगितावच्छेदकताया द्वित्वेऽनुपपत्तिरित्युपेयम् । एवं च वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नसाध्यके संयोगावच्छिन्नाधिकरणताया एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्तत्र चोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिप्रसक्तिः । अन्यथा द्वितीयकल्पेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानुयोगित्वनिवेशादुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसंयोगाप्रसिद्ध्या संयोगेनोभयत्वावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिणि तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वेनाऽतिव्याप्तेर्वज्रलेपत्वात् । √

वस्तुतस्तु पर्वतो वह्निमानित्यादावपि संयोगावच्छिन्नाधिकरणतैव सम्बन्धो न तु संयोगमात्रम् । अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्यत्रेव पर्वते वह्निरित्यत्रापि संयोगमात्रस्यैव तथात्वापत्त्या अविशेषप्रसङ्गात् । तादृशप्रतीत्योर्विशेषाय प्रथमायां संयोगो द्वितीयायां तदवच्छिन्नाधेयता संसर्ग इत्युच्यते, किंवा प्रथमायां संयोगावच्छिन्नाधिकरणता द्वितीयायां संयोगस्तथेत्यत्र विनिगमकस्य दुर्लभत्वात् । न च तादृशप्रतीत्योः संसर्गांशेऽविलक्षणत्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावभेदाद्वैलक्षण्योपपत्तिसम्भव इत्युभयत्रैव संयोगमात्रस्य सम्बन्धतास्त्विति वाच्यम् । तावतापि पर्वतो वह्निमान् वह्नौ पर्वत इत्यनयोः, पर्वते वह्निः पर्वतवान्वह्निरित्यनयोश्च प्रतीत्योर्विशेषानिर्वाहात् । न चैवं रूपवानित्यादावपि समवायावच्छिन्नाधारतैव सम्बन्धः स्यान्न तु समवाय उक्तयुक्तेरविशेषादिति वाच्यम् । समवायातिरिक्तायाः समवायावच्छिन्नाधारताया अनभ्युपगमात् ।

अथ समवायावच्छिन्नाधारतायाः समवायरूपत्वे समवायावच्छिन्नाधेयताऽवश्यमतिरिक्ता स्वीकरणीया, अन्यथा रूपवान्घटो घटे रूपमिति प्रतीत्योः संसर्गवैलक्षण्यानुपपत्तेः । तथा च समवायावच्छिन्नाधेयता आधारता वाऽतिरिक्तेत्यत्र विनिगमकं दुर्लभमिति समवायातिरिक्तसमवायावच्छिन्नाधारतासिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति चेन्न । घटानुयोगिकरूपप्रतियोगिकसम्बन्धो रूपानुयोगिकघटप्रतियोगिकसम्बन्धः परस्परं विलक्षण एव, अन्यथा दर्शितस्थले संसर्गवैलक्षण्यानिर्वाहादिति सत्यम्, तत्र चाधारानुयोगिकः सम्बन्ध एव समवाय इति परिभाषितो न त्वाधेयानुयोगिकः, स त्वाधेयतेत्येव परिभाष्यते तत्र को विनिगमकानुयोगः ? न चैवं संयोगिन्यपि संयोग एवाधारताऽस्तु स चाऽनुयोगितासम्बन्धेनाऽऽधारपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति संयोगस्य द्विष्ठत्वेऽपि नाधेये तद्व्यवहार इति वाच्यम् । संयोगीयसमवायातिरिक्ताया आधेयव्यावृत्तानुयोगितायाः स्वीकारे तस्या एव संयोगिनिरूपिताधारतात्वोपगमेनाऽतिरिक्ताधारताया निष्प्रत्यूहत्वात् । न चाधारतायां संयोगिप्रतियोगिकत्वं कल्पनीयमिति गौरवम् । भवन्मतेऽपि संयोगे तत्समवेतत्वातिरिक्तस्य तत्प्रतियोगिकत्वस्य कल्पनीयतया

साम्यात् । अन्यथा भूतलादेः स्वसमवेतघटादिसंयोगानुयोगितया स्वाधारतापत्तेः । एतेन संयोगिन्याधेयताऽपि संयोग एव । प्रतियोगितासम्बन्धेन तस्याधेयपदप्रवृत्तिनिमित्ततया नाधारे तद्व्यवहार इत्यपि निरस्तम् । आधेयनिष्ठाधारव्यावृत्तपदार्थान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वात् । आधाराधेययोः संयोगानुयोगित्वप्रतियोगित्वकल्पने विपरीतकल्पनायामपि बाधकाभावाच्चेति दिक् ।

एकानुयोगिकसंयोगद्वयप्रतियोगितयोः प्रत्येकमुभयत्वावच्छिन्नत्वविरहेऽपि तदुभयत्वावच्छेदेनोभयत्वावच्छिन्नत्वोपगमान्न संयोगेनोभयसाध्यके ऽतिव्याप्तिरित्यप्याहुः । प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपतया सम्बन्धत्वेन तन्निवेशे सम्बन्धत्वस्य नियमघटिततयाऽनवस्थेत्याशङ्कां निरस्यति ।

(दी०) प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेषो न सम्बन्धत्वेन निविष्टः । सामानाधिकरण्येऽपि सम्बन्धः संयोगत्वादिनैव निविशते । दर्शितश्च नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम् ।

(गा०) प्रतियोगित्वादिश्चेति । सम्बन्धविशेषोऽपि न सम्बन्धत्वेन लक्षणघटकोऽपि तु प्रतियोगितात्वादिना, कुत्रचित्सम्बन्धविधया, स्वरूपत एवेत्यर्थः ।

ननु सामानाधिकरण्यं तत्सम्बन्धिसम्बन्धित्वं तत्र सम्बन्धत्वेनैव सम्बन्धनिवेश इत्याशङ्क्याह । सामानाधिकरण्येऽपीति । संयोगत्वादिनैवेति । साधनतावच्छेदकादिभेदेनेव सम्बन्धादिभेदेनाऽपि व्याप्तिभेदस्येष्टत्वादिति भावः । साध्यसामानाधिकरण्यशरीरे साध्यवत्संयुक्तत्वादिरूपे हेतोः सम्बन्धस्य प्रकारतया तस्यैव संयोगत्वादिना निवेशः, साध्यसम्बन्धस्य च धर्म्यंशे तत्संसर्गविधयैव लाघवेन निवेशात्तस्य स्वरूपत एव निवेशः सम्भवति, जात्यतिरिक्तस्याऽपि संसर्गतया भाने स्वरूपतोऽपि तदुपगमादित्यवधेयम् । सम्बन्धत्वनिवेशेऽपि न क्षतिरित्याह । दर्शितं चेति । नियमाघटितमिति । तत्प्रतियोगिकत्वविशेष एव तत्सम्बन्धत्वं न तु तद्विशिष्टबुद्धिनियामकत्वम्, अतीन्द्रियसम्बन्धे जनकत्वरूपनियामकत्वासम्भवात् । तत्प्रतीतिविषयत्वरूपनियामकत्वनिवेशे व्याप्तेरेवानन्तर्भावात् प्रमेयमात्रेऽतिप्रसङ्गाच्च । न च विशेष्यतान्यतत्प्रकार-

तानिरूपितविषयताया विवक्षणीयतया नाऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि संयोगादिना द्रव्यत्वादिभ्रमविषयतामादाय तस्यापि तत्सम्बन्धत्वापातात् । न च विषयतायां प्रमाप्रतियोगिकत्वनिवेशान्नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रमात्वस्य तत्सम्बन्धानुयोगिविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपतया सम्बन्धत्वघटितत्वात् । एवं तदनुयोगिकत्वविशेष एव तत्र सम्बन्धत्वमिति भावः । इत्थं च सामान्यतस्सम्बन्धघटितं साध्यवत्सम्बद्धत्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यं साध्यवदनुयोगिकप्रतियोगित्वं प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यवदनुयोगिकवत्त्वं वा, तच्च संयोगत्वादिना तद्घटितात्साध्यवदनुयोगिकसंयोगप्रतियोगिकत्वरूपाल्लघुशरीरमिति तदेव व्याप्तिघटकं वाच्यम्, अतिप्रसङ्गस्य व्यापकतायां विशिष्य सम्बन्धनिवेशेनैव वारणसम्भवात् । हेतौ साध्यवद्संयुक्तत्वादिनिश्चयदशायां संयोगादिना पक्षे हेतुमत्तानिश्चयस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकताया अग्रे वक्तव्यतया तत्राऽनुमित्यापत्त्यनवकाशादिति सूचितम् ।

अभावत्वं चेदत्र भावभिन्नत्वन्तदा प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वतादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशपक्षे दैशिकविशेषणतया घटत्वाभावादिसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः, तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य घटत्वादिरूपतया भावभिन्ननिरूपितप्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वाभावत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्याऽक्षतत्वादित्याशङ्कां निरस्यति ।

(दी०) अभावत्वं चेदमिह नास्ति, इदमिदं न भवतीति प्रतीतिनियामको भावाभावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेषः । अतो नाऽभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः । तदपि वा नोपादेयं प्रयोजनविरहात् । विषयतातत्त्वादिवत् प्रतियोगित्वाधिकरणत्वतत्तत्सम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्येकदेशिनः ॥

(गा०) अभावत्वं चेति । इदमिह नाऽस्तीदमिदं न भवतीति द्विविधप्रतीतिकथनेनाऽभावत्वस्य संसर्गाभावान्योन्याभावोभयसाधारण्ये प्रमाणमुपदर्शितम्, तस्यान्योन्याभावसाधारण्यविरहेऽभावान्तरप्रतियोगितासामान्ये तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहेण तेन स-

म्बन्धेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात्। भावाभावसाधारण इति। भावेनाऽपि घटे घटत्वाभावो नास्ति घटो न घटभिन्न इति प्रतीतेर्जननादिति भावः। तदवच्छिन्ने चाभावपदस्य रूढिशक्तिः परिभाषैव वा, अतो न भावोऽभाव इत्यवयवव्युत्पत्त्या तद्धर्मप्रत्ययेऽपि न क्षतिः। स्वरूपसम्बन्धविशेष इति। अभावे तत्प्रतियोगिस्वरूपनिरूपितानुयोगित्वनामा सम्बन्धविशेष इत्यर्थः। न चाऽभावत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेऽननुगमादनुगतप्रत्ययानुपपत्तिः, तदनुगमकरूपान्तराभ्युपगमात्। पदार्थान्तरत्वेऽपि निरूपकभेदेन सम्बन्धान्तरवत्तद्भेदस्याऽऽवश्यकतयाऽनुगमकरूपान्तरापेक्षणात्।

यत्तु प्रतियोगिनिरूपितसम्बन्धानामननुगमेऽपि प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकस्य नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्ताखण्डधर्मान्तरस्य सत्त्वाद्घटो नाऽस्ति पटो नास्तीत्याद्यनुगतप्रमितिनिर्वाह इति। तन्न साधीयः। घटादौ घटाभावादेः कालिकादिसम्बन्धस्याऽपि स्वरूपतया तत्संसर्गकप्रतीतितो घटाभावो नास्तीत्याद्यनुयोगितासंसर्गकप्रतीतेर्वैलक्षण्याय संसर्गतावैलक्षण्यस्याऽऽवश्यकतया संसर्गतावच्छेदकधर्मविशेषस्वीकारस्य तन्निर्वाहकस्याऽऽवश्यकत्वात्, तेनानुगतीकृतानुयोगिताया एव संसर्गताविद्धर्मितावच्छेदकताया अपि सम्भवेनाऽभावनिष्ठाखण्डधर्मान्तरे मानाभावात्। नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तताया अपि तस्यामेवोपगमात्।

अथ नास्तीत्यादावनुयोगितारूपसम्बन्धविशेषप्रकारेणाऽभावभानोपगमे तदंश एव स्वनिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिनः प्रकारत्वसम्भवादभावांशे तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिनो भाने मानाभावादनुयोगितायाः सम्बन्धत्वमेव न सिध्येदिति चेन्न। मण्याद्यभावस्य दाहादिहेतुतायां मण्यादिरूपप्रतियोग्यवच्छिन्नानुयोगिताविशेषस्याऽवच्छेदकत्वापेक्षयाऽनुयोगितासम्बन्धेन मण्यादेस्तथात्वे लाघवेन तत्सम्बन्धतासिद्धेः। न चोभयाभावादिवारणाय मणित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिता मण्यादेः सम्बन्धो वाच्यः, तथा च तादृशानुयोगितायाः स्वाश्रयतासम्बन्धेनावच्छेदकत्वेऽपि न गौरवमिति वाच्यम्। उभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताया मणित्वादिविशिष्टसम्बन्धताविरहात्, शुद्धानुयोगितासम्बन्धेनैव मणित्वादिविशिष्टस्य उभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावव्यावर्तकतासम्भवेन तादृशानु-

योगितात्वेन सम्बन्धतानुपगमात् । न च तादृशस्य विशिष्टमणित्वा-द्यवच्छिन्नाभावव्यावर्तकता न सम्भवति, विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्न-निरूपितानुयोगितायामप्यधिकं त्वित्यादिन्यायेन मणित्वादिविशिष्ट-निरूपितत्वसत्त्वेन तस्या अपि तत्सम्बन्धत्वादिति वाच्यम् । कार-णतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपरिसमाप्तप्रतियोगिताकसम्बन्धिन एव कारणतया मणिर्नास्तीत्याकारकशुद्धमणित्वावच्छिन्नप्रकारक प्रतीत्याविषयविशेषणान्तरसहितमणित्वाद्यवच्छिन्नाभावनिष्ठतादृश-मणित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धे च शुद्धमणित्वादिविशिष्ट-परिसमाप्तप्रतियोगिताकत्वविरहेण तादृशाभावव्यावर्तनसम्भवात् ।

एतेन विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय शुद्धमणित्वाद्य-वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन हेतुता वाच्या, शुद्धमणित्वाद्यवच्छिन्नत्वं च मणित्वान्यधर्मानवच्छिन्नत्वम्, तदपि यदि तादृशधर्मावच्छेद्यत्व-त्वाद्यवच्छिन्नाभावस्तदा किञ्चिद्विशिष्टतादृशावच्छेद्यत्वत्वावच्छि-न्नाभावमादायातिप्रसङ्ग इति शुद्धतादृशावच्छेद्यत्वत्वावच्छिन्नाभाव एव निवेशनीयः । शुद्धतादृशावच्छेद्यत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वमपि तदति-रिक्तानवच्छिन्नत्वमिति विशेषणानवस्थाप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् । इत्यलमप्रस्तुताधिकजल्पनया ।

तदपि । तादृशाभावत्वमपि । नोपादेयम् । हेतुसामानाधि-करण्यांशे विशेषणतया न निवेशनीयम् । प्रयोजनाभावादिति । स्वा-वच्छेदकविशिष्टानधिकरणहेतुमन्निष्ठत्वमात्रपुरस्कारेणाभावं निवेश्य तदीयत्वेन प्रतियोगितानिवेशादेव सर्वसामञ्जस्यादिति भावः ।

प्रसङ्गात्प्रतियोगित्वादीनामपि पदार्थान्तरत्वं व्यवस्थापयति । विषयतेति । तत्त्वम् विषयतात्वम् । प्राचीनैकदेशिभिर्विषयताया अति-रिक्तपदार्थत्वोपगमाद् दृष्टान्तत्वेन तदुपन्यासः । यथा विषयताया विष-यरूपत्वे द्रव्यत्वावच्छिन्नघटविषयकज्ञानाद्घटत्वावच्छिन्नतद्विषयकज्ञा-नस्य विषयतावैलक्षण्यविरहाद्वैलक्षण्यापत्तिः । न च द्रव्यत्वघट-त्वयोरपि तत्र विषयतया तद्वैलक्षण्यादेव वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । तावताऽपि द्रव्यत्वेन घटविषयकाद्घटत्वेन च पटविषयकाज्ज्ञा-नाद्घटत्वेन घटं द्रव्यत्वेन पटमवगाहमानस्य ज्ञानस्य वैलक्षण्या-द्युपपादनस्याशक्यत्वात् । ज्ञानस्वरूपत्वे घटपटावित्यादिसमूहा-लम्बनीयघटपटादिविषयतानामभिन्नतापत्त्या तादृशज्ञानस्य पट-

त्वाद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठविषयताशालितया भ्रमत्वापत्तिः। ज्ञानविषयोभयरूपत्वे च जातिमान् घट इत्यादिज्ञानीयघटत्वादिविषयताया द्वैविध्यानुपपत्तिः ज्ञानविषययोरविशेषादिति जातिमानित्याद्याकारकैकविधघटत्वादिविषयताशालिज्ञानात्तादृशबुद्धेर्विलक्षणाकारता न स्यादित्यादियुक्त्या विषयताया विषयादिभेदभिन्नविषयतानामनुगमकतया च विषयतात्वस्यातिरिक्ततासिद्धिः, तथा प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे घटादिनिष्ठानां घटत्वद्रव्यत्वादिरूपविभिन्नधर्मावच्छिन्नानां संयोगसमवायादिरूपविभिन्नसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानामवैलक्षण्येनाऽभाववैलक्षण्यानुपपत्तिः। अभावस्वरूपत्वे घटाद्यभावीयघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वकिञ्चिद्विशिष्टघटाभावाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानामवैलक्षण्यापत्तेः। घटत्वादेः प्रतियोगित्वन्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकत्वानुपपत्तिः, घटाद्यभावस्य पटादिसाधारण्येन पटादेरपि तत्प्रतियोगितापत्तेश्चेत्यादियुक्त्या प्रतियोगित्वमप्यतिरिक्तं सिद्ध्यति। एवमधिकरणत्वं नाधिकरणस्वरूपमाधेयस्वरूपं वा, भूतले घटसंयोगदशायामिव परस्परासंयुक्तघटभूतलसत्त्वदशायामपीदानीं भूतलं घटवदिति प्रत्ययप्रसङ्गात्। संयोगरूपत्वे आधेयत्वस्यापि तुल्ययुक्त्या तद्रूपतया आधारत्वाधेयत्वयोरभेदप्रसङ्गेन वैपरीत्येनाधाराधेयभावप्रत्ययप्रसङ्गादिति तदप्यतिरिक्तः पदार्थः। सम्बन्धत्वमपि क्लृप्तपदार्थान्तर्भावेण दुर्वचमिति पदार्थान्तरमेवेति भावः। आदिपदादभावत्वादिपरिग्रहः।

इदं तु बोध्यम्। अभावत्वं प्रतियोगित्वान्नातिरिच्यते तदभावत्वस्य तत्प्रतियोगित्वनियमात्। न चैवं घटादेर्घटभेदाभावत्वापत्त्या घटादिमति भूतले घटभेदो नास्तीत्यादिप्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यम्। संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताया एवाभावत्वरूपतोपगमात्। घटादिभेदस्य घटत्वाद्यत्यन्ताभावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया घटत्वादौ तदीयसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगितासत्त्वात्तेनैव तदभावप्रत्यायनात्। न चैवमपि घटभेदादेर्घटाद्यभावत्वानुपपत्तिस्तदप्रतियोगित्वादिति वाच्यम्। अत्यन्ताभावत्वात्मकानुयोगिताविशेषस्यैव प्रतियोगितानतिरिक्तत्वोपगमादिति।

इति–अनुमानगादाधर्यां सिद्धान्तलक्षणम्॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

सिद्धान्तलक्षणक्रोडपत्रम् ।

ॐ नमः शिवाय । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदका ये ये धर्माः प्रत्येकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति मिश्रमतम् । न चानवच्छेदकानुसरणमफलम् तादृशी या या प्रतियोगिता तत्तदवच्छिन्नभेदकूटनिवेशादेवोपपत्तेरिति वाच्यम् । उभयाभावादिकमादायातिप्रसङ्गात् । एवमपि सत्ताद्यैकव्यक्तिसाध्यक विशिष्टाभावादिकमादायाव्याप्तिरतः तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वे गौरवमिति तदुपेक्ष्य तदविषयकप्रतीतिविषयत्वं तद्भिन्नत्वं वा साध्यतावच्छेदके विशेषणं दत्तमिति उपाध्यायमतमवलम्ब्य दीधितिकृता व्याख्यातम् । यत्तु मिश्रमते तद्घटकालीनवह्निमान्धूमादित्यादौ घटत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकत्वं न घटकालीनवह्नित्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतेरिति तत्राव्याप्तिरेव दोषः कथं गौरवाभिधानमिति । तन्तुच्छम् तद्धर्मावच्छिन्नविषयताभिन्नविषयतावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकाविशेषणत्वेनाव्याप्त्यभावात् ॥ १ ॥

अत्र महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितामादायाव्याप्तिवारणाय पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकताकभेदो निवेश्यः एको न द्वावितिवत् वह्नित्वं महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकं नेति प्रतीतेः तादृशभेदसत्त्वात् । न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन सम्बन्धभेदेन चावच्छेदकताभेदेन तत्तदवच्छेदकतायाः पर्याप्तिरपि वह्नित्वत्वावच्छेदेन वर्तत एवेति कथमव्याप्त्युद्धार इति वाच्यम् । तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतात्वेन या पर्याप्तिः सैव निवेश्या तादृशधर्मावच्छिन्नावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदो वर्तत एव वह्नित्व इति दोषाभावात् । न च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाव-

च्छेदकताककिञ्चिद्भेदनिवेशे धूमवान् वह्नेरित्यादौ घटाभावप्रतियोगितामादायातिव्याप्तिस्तादृशभेदकूटनिवेशे च दुर्ज्ञेयत्वम् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदनिवेशे च तादृशावच्छेदकसाधारणसमुदायत्वमेव तादृशधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकमिति धूमत्वत्वावच्छेदेन तादृशभेदो वर्तत एवेति अतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वे यद्धर्मावच्छेदेन पर्याप्तिस्तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतासाधारणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वेनापि तदवच्छेदेन पर्याप्तिः स्वीक्रियते इमौ घटपटौ इति वत् इमौ द्वौ इति सामान्यद्वित्वत्वावच्छिन्नपर्याप्तिः द्वित्वविशेषावच्छेदेन वर्तत इत्यनुपपत्तेरभावात् । तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेद एवानुगतो निवेशनीयः इति न दुर्ज्ञेयत्वम् । न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदो वह्नित्वत्वावच्छेदेन वर्तत इति कथमव्याप्त्युद्धार इति वाच्यम् वह्नित्वं समवायेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रतीतेरभावात् समवायसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्यापि वह्नित्वत्वावच्छेदेनाङ्गीकारात् साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य निवेशासम्भवाच्च ।

परे तु हेतुसमानाधिकरणाभावीयत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छेदकताकभेदकूटवत्त्वम् तादृशभेदत्वव्यापकम् तच्च तादृशभेदत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् तच्चानुगतम्, अदुर्ज्ञेयञ्चेति । तादृशोभयावृत्तिधर्मश्च तत्तत्प्रतियोगितात्वमेव उभयावृत्तिपर्यन्तमुपलक्षणतयाऽनुगमकम् । न चोपलक्षणतयाऽभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ भानासम्भवेन कथं तादृशभेदकूटप्रसिद्धिरिति वाच्यम् प्रतियोगितासंसर्गकबुद्धेरेव तथा नियमात् प्रतियोगितावच्छेदकबुद्धौ तथा नियमाभावात् । अत्र चेदृशप्रतियोगिताकभेदत्ववन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितायाश्च संसर्गविधया निवेशे क्षतिविरहात् । तादृशधर्मसमूहस्य तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकघटकतयोपलक्षणत्वोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत् स्वविशिष्ट-सम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेतादृशं स्वं साध्यतावच्छेदकमित्यनवच्छेदकान्तपारिभाषिकबलाद्दण्डमानित्यादौ तादृशं स्वं न किमपि दण्डस्वरूपं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकयावद्दण्डस्य प्रत्येकं कस्य दण्डस्यापि स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरह इति परम्परासम्बन्धानुधावनमिति भट्टाचार्येण लिखितम्। तन्न न सम्यक् यादृशं साध्यतावच्छेदकं तत्र तादृशमेव स्वपदेन धर्तव्यम् अन्यथा महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकतास्थले व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। तथापि दण्डत्वादिरूपेण दण्डस्योपादानसम्भवेन सर्वस्यैव दण्डस्य दण्डत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेनाव्याप्तेरयोग इति वस्तुतस्त्वित्यादिपाठः प्रामादिक इति वदन्ति॥ ३॥

तद्वति धूमत्वादिकं चेति द्वितीयपक्षे धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववद्धूमवान् पक्ष इति ज्ञानं हेतुर्न तु स्वरूपतो धूमत्वाप्रकारकं धूमत्ववत्त्वान् पक्ष इत्याकारकम् तादृशज्ञानस्य धूमाभाववान् पक्ष इत्याकारकधूमत्वत्वाद्यप्रकारकासिद्धिज्ञानाप्रतिबध्यत्वात्। एतन्मते हेतुतावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्ने साध्यसमानाधिकरणावृत्तित्वमेव विरोधो न तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यासामानाधिकरण्यम् प्रदर्शितज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकीकृत्य साध्यसामानाधिकरण्यानवगाहित्वात्तथाविधविरोधज्ञानाप्रतिबध्यत्वादिति भट्टाचार्येणोक्तम्। अत्रेयमनुपपत्तिः। नन्वत्र धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमीयवद्धूमवान् पक्ष इत्येतादृशज्ञानस्य कारणत्वोक्तौ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यसामानाधिकरण्यरूपाविरोधस्य सम्भवात् कथं हेतुतावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्ने साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वं विरोधः कल्प्यते कथं वा तादृशज्ञानस्य प्रतिबध्यत्वरक्षार्थं जनकीभूतज्ञाने कारणतावच्छेदककोटौ गुरोर्धूमत्वत्वस्य प्रवेशः धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशविरोधज्ञानस्य व्याप्तिज्ञाने प्रतिबध्यत्वसत्त्वात्। अत्र धूमवैशिष्ट्यमाधेयतासम्बन्धेन। न च व्याप्तित्वरूपेण व्याप्तिज्ञानं हेतुः तथा च तादृशव्याप्तिज्ञाने धूमत्वत्वस्याप्रवेशात् धूमत्वत्वरूपव्याप्तित्वरूपेण व्याप्ति-

ज्ञानं न सम्भवतीति वाच्यम् आधेयतासम्बन्धेन धूमीयत्वस्यापि व्याप्तिस्वरूपत्वात् ॥ ४ ॥

ननु महानसीयवह्निभिन्नवह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदकता यादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदविवक्षणेऽपि रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः हेतुमन्निष्ठस्य विषयतया रूपत्वादिविशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य रूपत्वादावसत्त्वात्। न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षणान्न दोष इति वाच्यम् तथासति पर्याप्तिनिवेशेपि साध्यतावच्छेदकताघटकसमवायाद्यवच्छिन्नाया हेतुमन्निष्ठमहानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वविरहेण वह्नित्वादौ तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात् वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणसम्भवादिति चेन्न साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्ना या हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य निवेशनीयत्वात्। तथाच रूपवान् पृथिवीत्यादौ विषयित्वावच्छिन्नरूपत्वावच्छिन्नतादृशावच्छेदकताया लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिर्न वा वह्निमान्धूमादित्यादौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वसत्त्वेन तदवच्छिन्नभेदस्य वह्नित्वादौ सत्त्वादव्याप्तिरिति ध्येयम्। न चैवमनुमितिविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकीभूतदण्डत्वावच्छेदेन दण्डादौ हेतुमन्निष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदसत्त्वात् दण्डादिसाध्यकेऽव्याप्तिदानासङ्गतिरिति वाच्यम् हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया व्याप्यवृत्तितया दण्डत्वावच्छेदेन तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात्। न च यो यदनवच्छेदकः स तदभावावच्छेदक इति नियमात् हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया व्याप्यवृत्तितया दण्डत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकतावच्छेदसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात् द्रव्यत्वावच्छेदेन दण्डादौ घटजनकत्वाभावप्रसङ्गात् इति। इदमत्रावधेयम्। तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपेण ता-

दृशावच्छेदकतायां व्यासज्यवृत्तित्वमुपगम्य अवच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशेऽपि न तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नानुगताभावनिवेशनिर्वाहः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपेण तथाविधत्वोपगमाच्च अनुगताभावनिवेशसम्भवेऽपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमत्वत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वादतिप्रसङ्गात् । अत्र केचित् हेतुसमानाधिकरणाभावत्वसामानाधिकरण्योपलक्षितधर्मवन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणभिन्नत्वं वाच्यमतो व्यभिचारिणि नातिप्रसङ्गः ।

वस्तुतो गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पारिभाषिकानवच्छेदकत्वं निवेशनीयम् । तच्छरीरे यादृशं स्वं प्रविष्टं तादृशभेदनिवेशे विशिष्टवह्नित्वादिभेदासत्त्वेन तादृशधर्माविषयकप्रतीतिविषयत्वं निवेशनीयमतः प्रतियोगितावच्छेदकं यादृशयादृशरूपं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्कत्वरूपं तत्तदतिरिक्तवृत्तित्वमेवानवच्छेदकान्तेन विवक्षणीयम् । तथा च सर्वेषामेव दण्डादीनां हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया कस्याश्चिद्दण्डव्यक्तेर्न यावत्प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तवृत्तित्वं स्वस्य स्वातिरिक्तत्वविरहादित्यखण्डधर्मस्य व्यापकतावच्छेदकत्वानुसरणमिति भट्टाचार्येणाशय उपदर्शितः ।

अत्रेयमाशङ्का । पारिभाषिकातिरिक्तत्वानिवेशे महानसीयवह्निभिन्नत्ववत्त्वादिरूपप्रत्येकस्य स्वपदेन धर्तव्यतया तादृशस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपातिरिक्तवृत्तित्वात् । नच स्वपदस्य साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवत्त्वमभ्युपेत्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मविशिष्टावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्कत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं निवेश्यम् । तथा च महानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाविरहान्न दोष इति वाच्यम् । सर्वस्यैव दण्डत्वावच्छिन्नतत्तद्दण्डादेर्दण्डत्वावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशातिरिक्तवृत्तित्वात् दण्डिमान्दण्डिसंयोगादित्यादावव्याप्त्याशङ्कया अनुत्थितेर्ग्रन्थविरोधापत्तेश्च ।

अत्रेदं समाधानम् साध्यानुयोगिकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वं तादृशसम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धितया महानसादेर्विरहात् । न च महानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वोभयरूपेण महानसीयवह्न्यनुमितौ भानात् तस्यापि साध्यतया तद्व्यापकताद्वस्थ्यमिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन पर्याप्त्यवच्छेदकधर्मविशिष्टानुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिकसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नवैशिष्ट्यनिवेशादित्याहुः ।

परे तु महानसीयवह्नित्वादेः प्रत्येकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिरस्त्येव । न चोभयपदेन धर्तुमशक्यतया प्रत्येकमुभयत्वातिरिक्तमेव उभयावच्छिन्नविधेयकानुमितिप्रयोजकमित्युभयधर्मावच्छिन्नविधेयताकानुमितिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति वाच्यम् । दण्डत्वावच्छिन्नानुमितिवदुभयधर्मावच्छिन्नानुमितेरप्यनपायादित्याहुः ॥ ६ ॥

संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनवारणाय समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव निवेशनीयः अन्यसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावव्यभिचारित्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावव्यभिचारित्वं तुल्यन्यायेन सम्भाव्यते इति यत्त्वतत्त्वेन प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनामपि व्याप्त्यन्तर्भावः । अत एव समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावहेतुना समवायसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगसामान्याभावसिद्धिरित्यादिना भट्टाचार्येण समवायसम्बन्धविशेषाभावकूटस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य व्यभिचारित्वसम्भावनावारणाय यत्त्वतत्त्वेन सम्बन्धनिवेश इत्युक्तम् ।

अत्रेदमाशङ्क्यते । समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य व्यभिचारित्वसम्भवे सामान्याभावव्यभिचारशङ्कैव न जायत इति तद्वारणाय कथं यत्त्वतत्त्वेन सम्बन्धविशेषणमिति । यथा संयोगाभाववान् संयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्वादित्यादौ व्यभिचारशङ्का भवति तथात्रापि समवायत्वादिना सम्बन्धनिवेशे समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावे समवायसम्बन्धावच्छिन्नतादृशसामान्याभावव्यभिचारशङ्कोत्पत्तौ बाधकाभावात् विशेषधर्मनिवेशने यथा विशेषव्याप्तिपर्यवसानम् तथा सम्बन्धविशेषनिवेशेऽपि विशेषाभावघटिततया विशेषव्याप्तिपर्यव-

सानाच्च ॥ ८ ॥

अथ संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वावच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेनाभावस्य हेतुत्वेऽप्रसिद्धिः तादृशप्रतियोगितावृत्तिप्रतियोगितात्वस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धयोग्यत्वावच्छिन्नाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वापेक्षया गुरुधर्मतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। न च यत्किञ्चित्संयोगाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितात्वस्य तन्निष्ठतादृशगुरुतराभावत्वसमानाधिकरणप्रतियोगितात्वावृत्तित्वेन साधारणतादृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितायां न्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकत्वाप्रसक्त्या अनायत्या तादृशगुरुधर्मस्यैवावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् एवमपि तादृशाभावद्वयावृत्तिद्वित्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितात्वस्य तादृशप्रतियोगितासमनियततया तस्यैव लघुतया अवच्छेदकत्वप्रसक्त्या तादृशगुरुप्रतियोगितात्वाभावस्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितात्वसम्बन्धेन संयोगत्वस्यैव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वकल्पनेनैवानुपपत्तेरभावात् अत्र गौरवाभावादिति। वस्तुतस्तु संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितापर्याप्त्यनधिकरणत्वमेव हेतुः। आधेयतासम्बन्धेन घटविशिष्टविषयताभेदमादायैव तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वासिद्धिरिति यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयम् ॥ ९ ॥

सामान्यमुखव्याप्तिस्थले उपाधिसाध्ययोः सामान्यव्याप्तिरादरणीया अन्यथा व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वं न सम्भवति सामान्यमुखव्याप्तिस्थले उपस्थितौ यावत्साधनसजातीयव्याप्तिग्रहस्यानुमितिहेतुतया विशेषव्याप्त्यादेरे उपाधिसजातीयानवच्छिन्नघटीययावद्विशेषाभावाधिकरणत्वात्। प्रकृतसाध्यसजातीयस्य बहुशो व्यापकतागृहीतवत्तायां व्यभिचारितासम्बन्धेन साधनसजातीये कुत्रचित् साध्यसजातीयव्याप्त्यादेरपि न क्षतिरिति ग्रन्थकृतोक्तमिति ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
सिद्धान्तलक्षणगादाधरीक्रोडपत्रम्।

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं संपूर्णम् (वेदान्तः) ३

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्तः) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्यो व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि २

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः । सापिण्ड्यदीपकश्च ... ११

(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २

(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः २

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्माऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः । २

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविट्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्ण श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः—प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित ३

(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ... ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद. शर्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्य टीकया सहिता । ३

(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः। बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्यायः ११

(४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता। ४

(४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणिता। रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपुरण्याख्यव्याख्यया सहिता तर्कपादः । ३

(४६) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा महामहोपाध्याय-श्रीनागेशभट्टविरचिता । श्रीमद्दुर्बलाचार्य--बालम्भट्टाभ्यां विरचितकुञ्जिकाकलाह्वटीकाद्वयसंवलिता । ६

(४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधीः । पर्वतीय विश्वेश्वरसूरिविराचितः । ५

(४८) वीरमीत्रोदयः । लक्षणप्रकाशः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ४

(४९) बृन्दारण्यकवार्त्तिकसार श्रीमद्विद्यारण्यस्वा[illegible]विरचितः । महेश्वरतीर्थकृतयालघुसंग्रहाख्यया टीकयासमलंकृतः । ४

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरि[illegible]गुप्तः, चौखम्बा [illegible] रस सिटी ।